

**Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги
Тошкент Давлат Шарқшунослик институти**

Муҳаммаджон Имомназаров

**НАВОИЙШУНОСЛИККА
КИРИШ**

Тошкент - 2016

М.Имомназаров. Навоийшуносликка кириш. Т.- 2016

Ушбу монографик тадқиқот Тошкент давлат шарқшунослик институтида ”Ф-1–135 - Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи” илмий-тадқиқот лойиҳаси бўйича давлат гранти асосида тайёрланиб тақдим этилмоқда. Мазкур монографик тадқиқот муаллифнинг 30 йиллик изланишлари самараси бўлиб, мавзуларнинг ёритилишига кўра даврларга бўлинган уч қисмдан иборат. Монография бўлажак Алишер Навоий асарлари бўйича тадқиқот олиб боровчилар учун ва ўқувчиларнинг кенг оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир – филология фанлари доктори, профессор
Абдурахим Маннонов

Тақризчилар - филология фанлари доктори, профессор
Саидбек Ҳасанов
филология фанлари доктори, профессор
Қосимжон Содиков

*Тошкент давлат шарқшунослик институти Кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган. (2015 йил 27 ноябрдаги 3-сон баённомаси)*

Мундарижа

Муқаддима..... 5

1-қисм. XXI аср

Алишер Навоий асарларининг танқидий матнлари ва
нашрлари хусусида..... 17
Алишер Навоий асарларига тузилган луғатлар ҳақида..... 33
Кўнгил ҳақида тўрт дoston шарҳи..... 81
Алишер Навоий ижодида тавҳид ғоясининг
мазмуний такомилли..... 127

Навоий ва тасаввуф. Муаммони ўрганишнинг баъзи жиҳатлари.....	143
Алишер Навоий ва "хамсачилик" анъаналари (тадрижийлик ва индивидуал талқин нисбати).....	157
Навоий ва форс мумтоз адабиёти: Татаббуъ ва талқин.....	164
Анварий ва Навоий.....	173
Аттор ва Навоий. Татаббуъ мўъжизаси.....	186
Ҳофиз ғазаллари ва Фоний татаббуълари.....	196
Жомий ва Навоий. «Хамса» ва “Ҳафт авранг”.....	230
Алишер Навоий нафс ва руҳ ҳақида.....	242
Миллатнинг маънавий мураббийси.....	245
Жаҳон адабиётшунослик илмининг ривожига Абу Наср Форобий ва Алишер Навоий қарашларининг ўрни ва аҳамияти.....	249

2-қисм. XX аср. Мустақиллик даври

Минтақа маданиятида туркий шеърятнинг ривожига.....	264
Шоир ижодининг такомил босқичлари.....	267
Навоий ва Ризоий Пайвандий.....	308
“Турк назмида чу тортиб мен алам...”.....	318

3-қисм. XX аср. Мустақиллик арафасида. 1980-1991 йиллар.

Ҳақиқат ва мажоз.....	323
1-боб. «Ҳақиқат тариқининг суҳанвари».....	323
2-боб. Фарҳоднинг Юнонга сафари.....	338
3-боб. Симурғ машаққати.....	355
4-боб. Навоийшунослик ва жаҳон маданияти.....	377
Ҳақиқат асрорининг ганжинаси.....	389
Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари.....	401
Бертельс - навоийшунос.....	410

Алишер Навоий ва янги давр ўзбек миллати маънавий қиёфасининг шаклланиши (Хулоса ўрнида).....	417
---	-----

Муаллифнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди бўйича нашр этилган ишлари.....	425
--	-----

Муқаддима

I

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиға эътибор унинг йигитлик чоғидан бошланган десак ҳато бўлмайди. Унинг мухлислари ташаббуси билан илк девонига тартиб берилганда шоир 24-25 ёшларда эди¹. 1471 йилда эса Хуросондан, Бойқаро салтанатидан анча олисда Оқ кўюнлилар салтанати ҳудудидаги Шероз шаҳрида Навоий шеърларидан яна бир девон тузилди². 1481 йилда Туркияда султон Боязид II илтимосига кўра усмонли турк шоири Аҳмад пошо Навоийнинг 33 ғазалига татаббу боғлади³. Унинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси бирнеча қайта форс тилига таржима қилинди⁴. Шундай қилиб, Навоийнинг шуҳрати тириклик пайтидаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр чегараларидан ташқари кенг ёйилган эди. Шоирнинг пири муршиди Абдурахмон Жомий ва бир

¹ Алишер Навоий. Илк девон. 1466 йилда кўчирилган қўлёзманинг факсимил нашри. Нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори, проф. Ҳамид Сулаймон. Т., “Фан”, 1968, с.5.

² Бу девон ҳақида биринчи марта иқтидорли навоийшунос, филология фанлари доктори А.Эркинов “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилинган суҳбатида хабар берди. 2015 йилда Японияда “Оқкўюнли мухлислар девони” факсимилеси А.Эркиновнинг инглиз, ўзбек ва рус тилларидаги муқаддимаси билан 300 нусхада нашр этилди.

³ Адҳамбек Алимбеков. Турк адабиёти тарихи (XIII – XVIII асрлар). Т., ТДШИ, 2005, с. 60, 63-64.

⁴ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий текст. Тайёрловчи: Суюма Ғаниева. Масъул муҳаррир: Воҳид Зоҳидов. Т., ЎзР ФА нашриёти, 1961, с. 13-14. Бу мавзуда Ўзбекистон қаҳрамони, профессор Суюма Ғаниевнинг батафсил тадқиқотлари мавжуд.

умрлик дўсти, Хуросон ҳукмдори султон Хусайн Бойқаронинг Навоий даҳосига берган олий даража таърифлари бежиз эмасди⁵.

Алишер Навоий асарларининг бадиий қиймати, ижтимоий-фалсафий моҳияти, услуби, тили, сўз бойлиги, шоир асарларида ишлатилган луғат бирликларининг маънолар тизими, асарларида кўтарилган мавзулар ва ғоявий мазмунининг минтақа адабиётига муносабати, у яратган асарларнинг сони ва номлари ва бошқа турли жиҳатлари Навоий ҳаётлик замонидаёқ Абдурахмон Жомий, Хондамир, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Давлатшоҳ Самарқандий, Восифий ва бошқа кўплаб шоир ва адиблар, луғат тузувчилар ва тарихчилар томонидан ўрганила бошланганлигини яхши биламиз.

Кейинги 500 йил мобайнида шеърият мулкининг султониға эътибор йилдан-йилга фақат ошиб ва кенгайиб борди. Демак, ҳеч бир муболағасиз навоийшунослик тарихи ярим минг йилдан ўтиб иккинчи ярим минг йилликка кириб бораётганлигини бемалол тан олиш мумкин. Аниқ рақам келтириладиган бўлса, бу тарих ўзининг 550 йиллигини яқунламоқда десак дуруст бўлади.

Албатта, навоийшуносликнинг энг баракали ривожланган даври ўтган асрга тўғри келади. Бу даврда XIX аср олими М.Никитский⁶ анъанасини давом эттирган рус олимлари В.В.Бартольд ва Е.Э.Бертельс навоийшунослик илмини янги босқичга кўтардилар. Бу борада таниқли ўзбек олимлари Фитрат, Вадуд Маҳмуд, Ойбек, Олим Шарафиддинов, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Қутбиддин Муҳиддинов, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Ҳамид Сулаймон, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Азиз Қаюмов, Алибек Рустамов, Суюма Ғаниева, Ботирхон Валихўжаев, Эргаш Фозилов, Натан Маллаев, Ботирхон Акрам ва бошқа устозларнинг хизматлари бекиёс. Ўзбекистон қаҳрамони Суюма Ғаниева ва профессор Абдуқодир Ҳайитметовлар бутун умрларини Навоий ижодини ўрганишга бағишлаган бўлсалар, академик Азиз Қаюмовнинг 10 жилдлик (12 китоб) “Асарлар”ининг 4 жилди (5 китоб) Навоийга аталган. Кейинги авлоддан профессорлар Муҳаммаджон Ҳакимов, Эргаш Умаров, Ботирбек ва Саидбек Ҳасановлар, Муслиҳиддин Муҳиддинов, Малик Орипов, Баҳром Бафоев, Иброҳим Ҳаққулов, фан номзодлари Ёқубжон Исҳоқов, Ш.Эшонхўжаев, Л.Ҳалилов ва бошқалар ҳам бу йўлда озмунча заҳмат чекмадилар⁷. Бу даврда шоир ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича амалга оширилган ишлар кўлами ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун Алишер Навоий номидаги республика давлат кутубхонаси ходимлари Зухра Бердиева ва Афифа Туроповалар тайёрлаган 266 саҳифалик “Адабиётлар кўрсаткичи”да 1967-1990

⁵ Жомий ва Навоий. Т., 1989, с. 12-42. Хусайн Бойқаро. Девон.Рисола. Т., 1968, 159-165.

⁶ М.Никитский. Эмир-Низам эд-Дин Али-Шир в государственном и литературном его значении. Рассуждения на степень магистра восточной словесности. СПб., 1856.

⁷ Тилга олинган навоийшунос олимларнинг барча асарлари мавзу ва мазмун ҳақида энг қисқа маълумотлар келтириш учун ҳам алоҳида китоб ёзиш зарур бўлур эди.

йиллар (24 йил) давомида 107та алоҳида китоб ва рисоалар, турли нашрларда 230та шоир ижодидан намуналар ва 2418та мақола эълон қилинганлигини эсга олиб ўтиш кифоя.

Бу даврда Навоий асарлари қўлёзмаларини жаҳон китоб хазиналаридан излаб топиш, уларни тавсиф ва таҳлил қилиб қатор асарлар танқидий матнини яратиш, уларни нашр қилиб кенг китобхонлар оммасига етказиш, уларнинг мазмуний мундарижаси ва бадиий қудратини таҳлил қилиш бўйича ниҳоятда савобли ва улкан ишлар амалга оширилди. Навоий асарларининг тили ўрганилиб, қатор луғатлар босилиб чиқди. Ижодкорларимиз буюк шоир ҳақида шеърлар, дostonлар ёздилар, Ойбекнинг шуҳратли “Навоий” романи яратилди. Бугун ўзбек халқи орасида Навоийни танимаган, унинг ижодий меросидан озми-кўп хабардор бўлмаган бирор одам қолмаган десак, муболаға бўлмас. Олимларимиз, шоир ва ёзувчиларимиз ўз ишларига ниҳоятда ҳалол ва сидқидилдан муносабатда бўлганларига шак-шубҳа йўқ. Аммо XX аср навоийшунос-лигининг анча-мунча ноқисликлари ҳам бўлганлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Бунинг асосий сабаби илм аҳлида эмас, балки давр сиёсий муҳитида эканлиги ҳам барчага аён.

Ўзбекистон мустақиллиги навоийшунослик ривожига бекиёс имкониятлар йўлини очди. Аввало юқорида номлари тилга олиб ўтилган устозлар Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Азиз Қаюмов, Алибек Рустамов, Суюма Ғаниева, Ботирхон Валихўжаев, Ботирхон Акрам, Ёқубжон Исҳоқов, Эргаш Умаров, Ботирбек ва Саидбек Ҳасановлар, Муҳаммаджон Ҳакимов, Баҳром Бафоев, Иброҳим Ҳаққулов ва бошқалар мустақиллик йилларида янада янги куч-ғайрат ва илҳом билан навоийшунослик илми ривожига ҳисса қўшиб бордилар. Қолаверса, бу сафга қўшилган Нажмиддин Комилов, Анвар Ҳожиаҳмедов, Мавжуда Ҳамидова, Дилором Салоҳий, Афтондил Эркинов, Шуҳрат Сирождидинов, Муҳаммаджон Маҳмуд, Султонмурод Олим, Ҳасан Қудратуллаев, Абдусалом Абдуқодиров, Қодиржон Эргашев, Сирдарёхон Ўтанова, Ҳомиджон Исломов, Олимжон Давлатов, Эргаш Очилов, Исроил Шамсимухамедов ва бошқаларнинг қатор тадқиқотлари ва китоблари юзага келди. Булардан ташқари Бегали Қосимов, Пиримқул Қодиров, Фозила Сулаймонова, Шоислом Шомухамедов, Исматулла Абдуллаев, Боқижон Тўхлиев, Иброҳим Ғафуров, Носир Муҳаммад, Хуршид Даврон, Муҳаммаджон Қодиров, Мусфира Мунавварова ва бошқалар ҳам ўз асарларида Навоий даҳосига турли миқёсда муносабат билдириб ўтганликларидан хабардормиз. Бугунги кунда Бобомурод Эрали, Насиба Бозорова, Умид Бекмуҳаммад, Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Абдумажидовларнинг алоҳида асарлари, Сарвиноз Сотиболдиева, Дилнавоз Юсупова, Абдувоҳид Ҳайитов, Нодир Ғаффоров, Замирахон Исоқова, Гулноза Ҳусаинова, Дилфуза Тўхлиева, Малика Раупова каби ёшларнинг махсус тадқиқотлари қутлуғ анъанани давом эттириб бормоқда. Поён

Равшанов, Омон Мухтор, Асад Дилмурод каби адибларимиз ушбу мавзуда ўз қисса ва романларини чоп эттирдилар. Марҳум шоиримиз Барот Бойқобиловнинг Навоий ҳақида яратган шеърӣй тетралогияси Хожа Аҳрор ҳақидаги достони билан биргаликда “Янги Хамса” номи остида нашр этилганлиги, Барот Бойқобилов, Омон Мухтор, Шухрат Сирожибдинов асарлари Навоий номидаги давлат мукофотиға лойиқ кўрилгани ҳам кўпчиликка маълум. Турли нашрлардаги алоҳида мақолаларға келсак, биргина “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида 2010-2012 йилларда буюк аждодимизға бағишланган 50дан ошиқ илмӣй мақола эълон қилингани айтилганларға яна бир далил бўла олади. Айниқса, Афтондил Эркиновнинг 1471 йили Оқкўюнлилар давлати ҳудудида (Шерозда) кўчирилган Навоийнинг илк девонларидан бирининг топилиши хусусидаги суҳбати, Носир Муҳаммаднинг “Навоийнинг дунёвий шухрати”, Қодиржон Эргашевнинг “Янглиш талқинлар”, Бобомурод Эралиевнинг “Фарҳоднинг ташрифи” ва “Тўрт қаср тарҳи” мақолалари, Нажмиддин Комилов, Суюма Ғаниева, Иброҳим Ҳаққул каби кўзға кўринган навоийшунос устозларнинг чиқишлари, атоқли навоийшунослар, марҳум академик Воҳид Абдуллаев, профессор Натан Маллаевлар хотирасиға бағишланган ёдномалар алоҳида диққатға моликдир.

II

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида *“Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар”* ҳақида мулоҳаза юритар экан, *“Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётӣй тажрибаси, динӣй, ахлоқӣй, илмӣй, адабий қараишларини”* ифода этувчи “Авесто”, “Алпомиш”, Наврўз, муқаддас ислом динимиз, Имом Бухорий ва Имом Термизий, Имом Мотуридий ва Бурҳониддин Марғиноний, Ғаждувоний ва Нақшбанд, Мусо Хоразмий ва Аҳмад Фарғоний, Беруний, Ибн Сино ва Замахшарийлар яратган жаҳоншумул динӣй-ирфонӣй ва илмӣй мерос ва бошқа маънавий обидалар хусусида бирма-бир тўхталиб, Соҳибқирон Амир Темур ва унинг набираси, беназир аллома Мирзо Улуғбекнинг башарият тамаддуни ривожига кўшган ҳиссасини алоҳида таъкид этгач, бевосита Алишер Навоий шахси ва ижодий мероси ҳақида ниҳоятда ҳаяжонли сатрлар битеди. Агарчи кўпчилик хабардор бўлса-да биз бу эъзозли эътирофларни яна бир марта саҳифа юзига қайд этишни лозим кўрдик:

“Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишиға зоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуг зотлардан яна бири – бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадиий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз.

Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк

шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафни дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса.

Агар бу улуг зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир.

Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”⁸.

Бу эътирофлар мағзи жуда бикр. Президентнинг ҳар бир жумласи остида минг-минг мазмун ётипти, даҳо шоир ижодини ўрганишнинг янги уфқлари бўйича соҳа мутахассисларига йўл-йўриқлар ётипти. Биз бу ўринда фақат бир қиёс билан чекланамиз.

Яқинда таниқли навоийшунос ва тасаввуфшунос профессор Иброҳим Ҳаққулнинг ўзбек тасаввуф адабиётини ўрганилиши хусусида жиддий бир мақоласи эълон қилинди. Унда, жумладан, бир ёш тадқиқотчининг Навоий “Ҳамса”си мазмунини тасаввуфий руҳда талқин қилишга уриниши танқид остига олинган ва буюк мутафаккирнинг асарида “*давр ва замонаси учун энг долзарб, энг ҳаётий ва аҳамиятли ижтимоий-сиёсий, диний-ахлоқий масалалар*” “*образли оҳангларда*” талқин қилинганлиги умуман тўғри таъкидланган. Мақола охирида улуг тасаввуф шоири Жалолиддин Румийнинг ўғли “*ориф шоир*” Султон Валаднинг тасаввуфий шеърият вакили билан “*оддий шоир*”нинг ижоди орасидаги фарққа доир қуйидаги мулоҳазалари келтирилган: “*Зеро авлиё ўзидан фоний бўлиб, Ҳақ ила бақоликка етишган зотлардир. Уларнинг ҳаракати ҳам, тирикликлари ҳам Ҳақдандир... Шоирларнинг шеъри бунинг акси бўлиб, фикр ва хаёл маҳсулидир. Шунинг учун ҳам авлиёнинг шеъри шоирларнинг ўйлаб топилган, ёлгон, уйдирма, муболага тарзида тўқилган шеърларига ўхшамайди. Аммо улар ўзларининг шеърларини ҳам валиларники билан тенг деб тасаввур қилишади. Ваҳоланки, буларнинг асосий мақсади ўз устунлигини кўрсатиш ва шон-шухрат соҳиби бўлишдир... Авлиё эса шеърда ўзини эмас, Ҳақни кўрсатади. Зеро чин ошиқнинг шеърдан Ҳақнинг бўйи келади, худпараст шоирникидан шайтон васвасаси*

⁸ Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, с. 47-48.

сезилиб, эшитилиб туради.”⁹ Султон Валад ўз отаси тимсолида “авлиё-шоир” билан ўша давр ўрта-миёна сарой шоирларининг фарқини яхши кўрсатиб берган. Аммо мақола муаллифи фақат тасаввуфшунос эмас, балки мумтоз адабиётнинг кўзга кўринган тадқиқотчиси сифатида “*ориф шоир*”нинг мулоҳазаларини изоҳлаб масалага муайян аниқликлар киритишни лозим топмаганлиги бизга бироз таажжубли кўринди.

Султон Валад таърифлаган икки тоифа шеърият вакилларида ташқари бу соҳада яна бирор тоифа борми? Масалан, Рудакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём шеърияти қайси тоифага киради? Анварий ва Хоқоний-чи? Санойини “*авлиё-шоир*” десак, Низомийни ким деб атаймиз? Булар барчаси улуғ шоирлар, “*худпараст шоирлар*” эмаслиги равшан. Аслида Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий сингари валий шоирлар шеъриятининг мазмуний камрови ҳам ёлғиз тасаввуфшуносларимиз назарда тутган ирфоний ғоялар доирасидан анча-мунча кенгрокдир. Умуман “*авлиё*” тушунчасининг ҳам халқ тилидаги кенг маъноси билан тасаввуфий тилдаги тор маъноси ўзаро маълум даражада фарқланишини ҳам фаромуш этмаганимиз маъқул. Шу маънода ўзидан олдинги барча улуғларни ўзига устоз санаган ва улар кўтарган муаммоларни янада теранроқ ва мукамалроқ ифодалаб бераолган Алишер Навоийдек буюк маънавият муаллимини “*авлиёларнинг авлиёси*”, “*мутафаккирларнинг мутафаккири*”, “*шоирларнинг султони*” деб таърифлаган Юртбошимиз нақадар ҳақдир.

“*Адабиёт масаласи – бу маънавият масаласидир*”, - дейди Президентимиз¹⁰. Ўзбек учун бу ҳал қилувчи гап. Чунки аجدодларимиз яратган соф фалсафий асарлар асосан ё араб тилида ёки форс тилида. Ахлоқшуносликка оид асарларнинг ҳам аксарияти форс тилида битилган. Тасаввуфга оид салмоқли илмий ва илмий-ирфоний асарлардан фақат Навоийнинг “*Насоим*”ини биламиз. Шундай экан, ўзбекнинг маънавияти асосан аждодларимизнинг бадиий меросида акс этиши ўз-ўзидан маълум.

Алишер Навоий асарлари маънавий мазмунини англаб етишнинг, назаримда, уч босқичи мавжуд. Албатта, улар орасига “*хитой девори*” қўйиш тўғри бўлмайди, биз сезган-сезмаган ҳолда улар биридан-бирига ўтиб туради, аммо барибир бобокалонимиз ўғитларини теран тушуниб етишимиз учун шу уч қатлам ҳақида муайян тасаввурларга эга бўлишимиз зарурдир.

Уларнинг биринчиси Навоий замонидан то ҳанузгача энг зукко зиё аҳлидан тортиб оддий фикр эгаси ва шеър мухлиси биринчи кўздан кечиришдаёқ ёқтириб қоладиган, руҳида ёруғ туйғулар ва дилида эзгу

⁹ “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 2015 йил, 5-сон, с.29-30.

¹⁰ Ислон Каримов. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. Т., “Ўзбекистон”, 2009, с.23.

хислар уйғотадиган умумбашарий мумтоз мазмун. Буни шўролар даври адабиётшунослигида биров ижтимоий жихатига урғу берган ҳолда кўпинча “*халқчиллик*” атамаси билан англатилар эди. Дарҳақиқат, аллома шоирнинг илк шеърлариданок хосу ом дилига кириб бора олгани бежиз эмас. Аммо бундай хислат фақат Навоий шахсига, фақатгина унинг бадиий ижодига хос нарса бўлмай, Саъдий ва Ҳофиз, Камол Хўжандий ва Жомий, Лутфий ва Атоий, Фузулий ва Машраб, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Фурқат, Байрон ва Гете, Пушкин ва Лермонтов, Усмон Носир ва Чўлпон, Ойбек, Ғофур Ғулом ва Ҳамид Олимжон, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Халима Худойбердиева, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон, Муҳаммад Юсуф каби ўнлаб ва юзлаб шоирларга хос фазилат бўлиб, барча шеърят мухлисларининг юрагини банд қилиб келади.

Алишер Навоий асарлари маънавий мазмунидаги иккинчи қатлам эътиқодий ва ирфоний туйғуларга алоқадор бўлиб, бу жихатни ўз даврининг хос кишилари, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, “*аҳли маъни*” яхши идрок этган ва юксак қадрлаган. Шўролар давридаги аксарият тадқиқотларда олимлар турли сабабларга кўра одатан биринчи қатлам мазмунлар доирасини тадқиқ этиш билан чекландилар ва фақат баъзи академик даражасида фикрловчи устозларгина бу бадиий олам мазмунининг иккинчи қатлами ҳам мавжуд эканлигига енгил ишоралар қилиб ўтдилар. Бу босқични жиддийроқ ўрганиш иши деярли мустақиллик даври билан бошланди ва ҳали олдинда кўп ишлар турган бўлса ҳам, бугунги кунда бу йўналишда илк қадамлар қўйила бошланганини мамнуният билан эътироф этса бўлади.

Алишер Навоий маънавиятининг туб моҳияти ва ҳақиқий кудратини белгиловчи энг теран ва олий мазмунлар тўғрисида фикрлаш, ростини айтганда, ҳали кўпчилиكنинг ҳаёлига ҳам келгани йўқ. Бунинг учун нималар қилишимиз керак?

Илм фалсафа ва бадиий адабиётдан фаркли ўлароқ кўпқаватли бинога ўхшайди. Улуғ файласуфлар, шоир ва адиблар ўз асарларида Борлиқ ҳақиқатини ўзлари тасаввур қилган тарзда мантикий ёки мажозий акс эттиришга уринадилар. Гўёки улар ҳар бири ўзларича ажойиб қошоналар қуриб, унга мухлисларини таклиф қиладилар. Аммо илм кишиларининг вазифаси хусусий қошоналар қуриш эмас. Ҳар бир соҳа олимлари асрлар давомида ўз соҳасининг кўпқаватли иморатига имкони ва салоҳиятига яраша бир ёки бирнеча ғишт қўядилар, улуғ алломалар бутун бир қаватни тиклашга уриниб кўришлари ҳам мумкин. Ана шу илмнинг кўп қаватли иморати юксалган сари унинг пойдевори ҳам мустаҳкамланиб бормоғи керак. Агар 3-4 қаватли иморатга бир қават пойдевор етарли бўлса, 10-12 қаватли иморатнинг пойдевори ҳам 2-3 қават бўлиши талаб этилади. Дарахтнинг томири қанча чуқур кетган бўлса, у шунча юксакка бўй чўзгани каби бинонинг устиворлиги ҳам пойдеворнинг ер остига қанча пухта ўрнашганлиги билан боғлиқдир.

“Филология” сўзни севиш дегани. Бунинг маъноси чуқур. Аслида ҳақиқий сўзни севгучилар шоирлар, адабиёт аҳлидир. Филологиянинг таркибий қисмлари сифатида адабий манбашунослик ва матншунослик, тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар агар ўзаро узоқлашиб кета бошласа, ўз асл мақсадларидан йироқлаша бошлайди. XIX аср Европа **филология** илмида кўпроқ тилшуносликка эътибор қаратилиб, дунё тилларини қиёсий ўрганиш биринчи ўринга кўтарилган эди. Ўз даврида бу йўналиш муҳим бўлганлиги шубҳасиз. Аммо бугунги кун илмида тил ўрганиш масаласи кўпроқ амалий-педагогик аҳамият касб этиб, тилшуносликка оид жиддий тадқиқотлар ривожланган ахборот технологиялари ёрдамида янги босқичга кўтарилмоқда. Бундай шароитда яна умумфилологик асосга қайтиш, яъни адабий манбашунослик, матншунослик, лингвопоэтика ва адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларини ечишда яқин ҳамкорлик йўлидан бориш талаб қилинмоқда. Демак, Алишер Навоий ижодий меросини ўрганишда манбашунос ва матншунослар, тилшунослар ва адабиётшунослар қўлни қўлга бериб, яқин ҳамкорликда иш олиб боришлари айни зарурат ва илм ривожининг олдимизга қўйган қатъий талабидир. Бугина эмас, бугунги кунда навоийшунослик ривожининг минтақа маданияти доирасидаги диний ва фалсафий билимлар, тарих ва жамиятшунослик муаммолари, ахлоқ ва тарбия, руҳшунослик ва нафосатшуносликка оид барча билимлардан, қардош форс, араб, ҳинд тилларидаги бадиий, тарихий, ирфоний адабиётлардан жиддий хабардорликни тақозо қилади.

Шу ўринда ёш навоийшунос олималардан бири матбуотда билдирган баъзи фикрларга эътироз лозим бўлади. Олиманинг айтишига кўра, “*Навоий ижодида тадрижий такомиллашувни кўриш қийин. У шеърдан - шеърга, асардан – асарга ўсиб, такомиллашиб борган ижодкор эмас. Балки илк шеърларидаёқ мукамалликни намоён этган сўз санъаткори.*”¹¹ Аксинча, биз кўп улуғ шоирларимиз ижодий такомил йўлини, афсуски, илмий ўрганиш имконига эга эмасмиз. Чунки уларнинг шеърий девонларидаги қайси шеърни қачон ёзилганлигини билиш учун етарли ва ишончли далиллар йўқ. Шу нуқтаи назардан Алишер Навоий ижоди бизга катта имкониятлар беради. Чунки унинг ўзи ҳаёт чоғида тузилган қатор девон қўлёзмалари бизнинг бахтимизга кўплаб сақланиб қолган. Бу соҳада Ҳамид Сулаймон ва Дилором Салоҳийлар бошлаган хайрли ишни давом эттирмоқ биз учун ҳам қарз, ҳам фарз.

Олиманинг иккинчи иштибоҳли мулоҳазаси Навоий ва унинг форсигўй салафлари ҳақида бўлиб, шундай иддао қилинади: “*ўша даврда яратилган асарларда бадиий тафаккур, ташбеҳу*

¹¹ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2010 йил, 5 февраль, № 6, с.3. “Навоийнинг ҳудудсиз олами” (Давра суҳбати).

тимсолларнинг муштарак ва бир-бирига яқин жиҳатлари кўп. Фарқ, асосан, унинг тилдаги ифодасига бориб тақалади. Бу – Навоий ва Жомий мисолида кўпчиликка аён.”¹² Жомий ва Навоийнинг устоз-шогирдлик муносабат-лари, дарҳақиқат, “кўпчиликка аён”. Аммо бу дегани бу икки улуғ аллома бадиий тафаккурлари ўртасидаги фарқ асосан, уларнинг “тилдаги ифодасига бориб тақалади” дейиш на инсофга на илмга тўғри келади. Бу кетишда биз яна Навоий “форс адабиётининг таржимони” деган “эски пластинка”га қайтиб бориб қолмаймизми! Аслида бундай мулоҳазаларнинг туғилиши ҳам Навоий ижоди ҳақида гапирилаётган кўп гаплар ўша гап эгаларининг ўз тафаккур ва билим даражаларидан туриб билдирган фикрлари натижасидир. 70 йиллик қарамлик асорати тафаккуримизни шу даражада қашшоқлаштиргани ўта афсусланарли ва хатарли ҳолат бўлиб, бугун биз бу аҳволдан қанча тезроқ чиқиб кета олсак шунча хайрлидир. Мустақиллигимизнинг маънавий масъулияти шуни тақозо қилади.

III

Ушбу тадқиқот Тошкент давлат шарқшунослик институтида ”А – 135 – Ф - Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи” илмий-тадқиқот лойиҳаси бўйича давлат гранти асосида тайёрланиб тақдим этилмоқда. Мазкур монографик тадқиқот муаллифнинг 30 йиллик изланишлари самараси бўлиб, уни қисмларга бўлишда 2010-2015 йилларда амалга оширилган тадқиқотлар биринчи бўлиб, олдинчилари иккинчи ва учинчи навбатда берилди, лекин турли қисмлар ичида хронологик тартиб эмас, балки мавзу гуруҳлари бўйича бирлаштиришга ҳаракат қилинди. Ишда маълум даражада қайтариқлар учраб туради, чунки ҳар бир алоҳида муаммо ҳақида сўз кетганда иложсиз равишда муайян фактларга қайта-қайта мурожаат қилишга эҳтиёж туғилади. Бундан ташқари ҳар бир мавзунини турли даврларда ёритилишида ўша даврга хос тамойиллар ўз аксини топмай қолмаган. XX асрда ёзилган ишларда эҳтирос устунлик қилган бўлса, янги аср тадқиқотларида илмий асослаш ва далиллаш ҳамда умумлашма хулосаларга кўпроқ эътибор қаратилган. Албатта, 25-30 йил илгари эълон қилинган ишлар маълум даражада бугунги кун кўзи билан қайта кўриб чиқилганини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Мустақиллигимиз Ўзбекистоннинг турли йўналишлардаги тарихий ривожини шундай тезлаштириб юбордики, илгариги 20-30 йиллик тараққиёт даражасига ҳозирги кунда 3-4 йилга қолмай эришилмоқда. Бундай сурътлар билан олға силжишда илмда 20-30 йил олдин айтилган гап худди 50-100 йил бурунги гапдек таассурот уйғотади. Ҳайриятки, мустақиллик арафасидаги изланишлар-нинг асосий моҳияти янги аср навоийшунослиги билан руҳан туташлигини сақлаб қолган экан. Бу

¹² Ўша саҳифа.

балки улуғ бобокалонимиз ижодига нисбатан ёшликдан шаклланган самимий меҳр ва боғланиш оқибати бўлса, эҳтимол. Мен илмга бир шарқшунос сифатида кириб келдим, 20 йил Деҳлавий ижодини ўргандим, яна 20 йил миллий маънавиятимиз тарихи ва назариясини ўрганиш билан шуғулландим, аммо шу 40 йил давомида Алишер Навоий ижоди менинг кўз олдимдан кетгани йўқ. Деҳлавийнинг бадиий ижод тариқини аниқлашда ҳам, миллий маънавиятимиз тарихий тақомилини кузатишда ҳам бу бекиёс истеъдод ва теран тафаккур эгасининг қарашлари менинг учун равшан маёқ бўлиб уфқларни ёритиб турди.

Китобнинг номланишига келсак, аввало таъкидлаб ўтиш лозимки, бу рамзий номда ушбу асар Шарқ адабиёти ва миллий маънавиятимизни ўрганишда маълум натижаларга эришган муаллифнинг навоийшунослик фанида қўйган илк қадамлари эканлигига ишора бор. Қолаверса, янги аср навоийшунослигида бу соҳа олдига қўйилаётган талаб ва вазифаларнинг миқёси ва теранлик даражаси мутлақо янги босқичга кўтарилаётганлиги ҳам, назаримизда, шундай ном-ланишни тақозо қилади. Ҳар икки ҳолат ҳам бу китобнинг турли камчиликлар ва баҳсли ўринлардан холи эмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Шундай экан, барча танқидчиларимизга олдиндан миннатдорлик изҳор қиламиз.

1-қисм. XXI аср

Алишер Навоий ижодида тавҳид ғоясининг мазмуний тақомили

Навоий ижодий мероси бениҳоя теран бир уммон. Унинг шаклий ва мазмуний жиҳатларини турли сатҳ ва қабат(даража)ларда ўрганиш мумкин. 20 аср навоийшунослиги бу масалаларда катта ютуқларни қўлга киритди. Улуғ шоир ва адиб ижодий меросини адабий манбашунослик ва матншунослик, тилшунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назарларидан ўрганиш бўйича самарали натижаларга эришилди.

Унинг фалсафий, сиёсий, ахлоқий қарашлари ҳам анча-мунча тадқиқ этилди. Хусусан, академик Воҳид Зоҳидовнинг 1970 йилда нашр этилган «*Улуғ шоир ижодининг қалби*» асари ўтган аср имкониятлари даражасида Алишер Навоий маънавий олами ҳақида яхлит ва батафсил тасаввур ҳосил қилишга қаратилган йирик тадқиқот бўлиб, унда шоир дунёқараши шаклланишига асос бўлган «*маънавий замин*», «*шоир ва дин*», «*Навоий ва тасаввуф*» мавзулари алоҳида бобларда кўриб чиқилган эди. Зукко олимнинг дақиқ кузатишларига тан берган ҳолда, афсус билан қайд этишга тўғри келади-ки, нафақат давр «*совет*» академигидан талаб қилган мафкуравий қолиплар, балки бугунги кўплаб имкониятларнинг тадқиқотчи қўли етар доирада мавжуд бўлмаганлиги ҳам сабаб бўлиб, бу китобда кўп гаплар чала қолган, кўплаб ўринларда олимнинг эътибори замонасозлик томонга ошиқча оғиб кетганлиги ҳам бугунги кунда сир эмас.

Хуллас, ХХІ аср ибтидосида Алишер Навоий маънавияти мавзуси яна долзарб, аниқроғи, янада долзарброқ бўлиб тургани ҳақиқат.

Шахс маънавиятининг таркибий қисмлари ҳақида гапирганда, биринчи навбатда, имон-этиқод масаласи олдинга чиқади. «*Маҳбуб ул-қулуб*»да Навоий ёзади: «*Ҳар кимда имон йўқ - андин одамийлиқ келмоқ имкон йўқ*»¹³. Асли имон маънавиятнинг умуртқа поғонасидир. Шу сабабли ҳам халқимиз тилида «*имонсиз*» сўзи энг оғир ҳақорат сифатида қабул қилинади. Бугунги кунда навқирон авлодни имон-этиқодли қилиб тарбиялаш масаласи Ватан ва миллат тақдирини белгиловчи даражадаги муҳим масалалардан бўлиб турган бир пайтда буюк шоирнинг бу масалага муносабати қандай деган савол алоҳида аҳамият касб этади.

Машҳур шарқшунос-навоийшунос академик Е.Э.Бертельс шоирнинг диний туйғулари ҳақида гапириб, унинг бу соҳадаги ёндошуви аҳли сунна ва жамоа этиқоди доирасидан ташқарида бўлмаганлигини таъкидлайди¹⁴. Навоийнинг юқорида тилга олинган асарлари мазмуни билан танишган киши рус олимининг ҳақ эканлигини

¹³Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. (А.Н.Кононов тайёрлаган йиғма матн). М.-Л. 1948, с. 114. Афсуски, шоирнинг «*Мукамал асарлар тўплами*» 14-жилдида ушбу асар матни жуда сифатсиз нашрга тайёрланган. Қатор хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Жумладан, биз келтирган иқтибоснинг ҳам иккинчи қисми тушиб қолган (с.82).

¹⁴Олим шундай таъриф беради: «*религиозное чувство, остающийся в пределах правоверного восприятия ислама*». – «*Навоий ва Аттор*» рисоласи, // Е.Э. Бертельс. Танланган асарлар, 3-жилд. «*Тасаввуф ва тасаввуфий адабиёт*». М. 1965, с. 389.

яна бир карра эътироф этиши турган гап. Изчил Тавҳид эътиқоди – ислом дини ва ислом маънавиятининг ўзак томирини ташкил этади. Ислам дини хусусида масала – равшан, тавҳид эътиқоди ягона Аллоҳ таолонинг бани башарга раҳмати ва инъоми бўлиб, аслида Одам Атодан тортиб 124 минг пайғамбарларнинг барчаси инсониятни айна шу эътиқодга даъват этганлар ва барча илоҳий китобларнинг асосий мазмуни ҳам шу ягона Ҳақ йўлга ҳидоят этишга қаратилган. Аммо Аллоҳнинг олий адолати шундаки, ҳеч ким ҳеч қайси динга эътиқод қилиши мажбурий эмас, қайси динга ким эътиқод қилади, ёки умуман, даҳрийликни афзал кўрадилми, ҳар бир мустақил инсоннинг шахсий иши. Бу исломий қоида бизнинг Асосий қонунимизда ҳам қатъий белгилаб қўйилган.

Эътиқод эркинлиги билан боғлиқ яна бир жиҳат – ибодатлар масаласи. Ҳар бир инсон ўз эътиқоди доирасида, ўз охиратини обод қилиш мақсадида ўзи эркин танлаган диний тизим доирасида ибодат қилади. Агар ҳеч қандай ибодат қилмаса ҳам яна ўзининг иши. Дунёнинг кўпгина ривожланган мамлакатлари сингари бизнинг юртимизда ҳам турли диний йўналиш намоёндаларини ўзида бирлаштирувчи махсус мустақил ташкилотлар борки, улар барчаси эркин ва тенг ҳуқуқ асосида очиқ фаолият юргизиш келмоқдалар. Булар - дин ишлари.

Биз Имон масаласига маънавият нуқтаи-назаридан ёндошмоқчимиз. Маълумки, имон-эътиқод масаласи динда ҳам, маънавиятда ҳам бош масала ҳисобланади. Аммо маънавият соҳасида бу масалага ёндошувнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Дин ҳам, маънавият ҳам биринчи навбатда, инсоннинг ботиний оламига қаратилган. Аммо турли диний эътиқод тизимлари бир-бирдан ибодатда ҳам, имон руҳларида ҳам фарқ қилади. Маънавият эса зидлаштириш йўлидан эмас, балки яқинлаштириш, бир-бирини тўғри тушунишга кўмаклашиш йўлидан боради. Маънавият доимо миллий ва минтақавий заминда ривожланади, аммо ҳечқачон умуминсоний қадриятларга зид бўлмайди. Бугунги тил билан айтганда, бузғунчи ғояларнинг маънавиятга алоқаси йўқдир.

Иккинчи жиҳат – Аллоҳнинг дини пайғамбарлар воситасида инсониятга нозил этилган илоҳий китобларда ўз ифодасини топади, маънавият эса инсонлар қалбида шаклланади. Алоҳида шахс қалбида кўз очган маънавият булоғи унинг хатти ҳаракатларида, гап-сўзларида, у яратган маданий бойликларда инъикос топиб, шу йўл билан бошқаларга ҳам таъсир ўтказади, ушбу турли макон ва замонларда бирлашган шахслар маънавияти мажмуасидан миллий маънавият ташкил топади. Ҳар бир миллат маънавияти эса тарихий жараён давомида такомил топиб боради. Шундай экан, муайян замон ва маконда яшаган ҳар қандай шахс маънавияти ушбу шахс мансуб бўлган миллат маънавиятининг такомил босқичларида муайян ўрин эгалламай иложи йўқ.

Имон тушунчасига маънавият нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлсак, уни бирор-бир эътиқодий тизим билан боғламаймиз. (Масалан, *«марксистлик эътиқод»*, *«исломий эътиқод»*, *«христианлик эътиқоди»* каби). Чунки ҳар бир инсоннинг нимага эътиқод қилиши унинг шахсий иши. Маънавият фақат бу имон-эътиқоднинг турли умумий жиҳатларига эътибор беради. Масалан, **сидқ ва риё, тақлидий ва таҳлилий имон, имонда илм ва амал нисбати** каби жиҳатларни шу жумладан олиб қараш мумкин. Кўпчилик оддий инсонлар имони ушбу нисбатларда мутлақ мукаммалликка эга бўлмайди. Аслида мутлақ сиддиқлар, ёки тамомила риёкорлар, мутлақ тақлидчилар, ёки илмига мукаммал амал қилувчилар ҳаётда камдан-кам учрайдилар. Кўпчилик инсонлар имони маълум даражада тақлидий ва қандайдир миқёсда идрок этилган бўлиб, баъзилар билганларига ҳам тўлиқ амал қилмасликлари, бошқа бировлар нега деб сўраб ўтирмай, кўпчиликка қараб иш қилишлари ҳам мумкин.

Аммо маънавият соҳасида ўзига хос мактаб ярата олган шахслар, одатда ўзлари эътиқод этган йўналишда ҳам мукаммал англаб етилган тизимга эга бўладилар ва ўз ҳаёт йўлларини ўзлари англаб етган Ҳақиқатларга мувофиқ тарзда қуришга ҳаракат қиладилар. Натижада илм ва ибрат мувофиқлиги юзага келади. Бундай шахслар **миллатнинг маънавий мураббийси** даражасига кўтариладилар, улар буюк аллома, пири муршид ёки мутаффакир шоир ва адиб бўлишлари мумкин. Улар хоҳ буюк асарларни мерос қолдирсинлар, хоҳ жонли ибрат намунаси бўлиб, шогирдлар етиштирсинлар, барибир халқ хотирасида абадий сақланиб қоладилар. **Алишер Навоий шундай мукаммал имон эгаларидан эди.**

Шу сабабли ҳам унинг **маънавият олами** миллий маънавиятимиз такомилида алоҳида, айтиш мумкинки, энг олий босқични ташкил этганлиги бежиз эмас. Ҳар қандай иморатнинг юқори қабатларига пастки табақа зиналаридан бирма-бир босиб чиқилганидек, Навоий маънавиятини хоҳ яхлит олиб қарайлик, хоҳ унинг турли қирраларига эътибор беришни ният қилайлик, миллий маънавиятимизнинг тадрижий такомилидаги олдинги босқичлар ҳолатини тўғри идрок этмай туриб буюк шоир маънавий олами ҳақида ҳам тўғри тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди.

Албатта, бир мақола доирасида миллий маънавиятимизда тавҳид имони масаласини мукаммал кўриб чиқиш имкони йўқ. Фақат баъзи асосий нуқталарга қисқача эътибор қаратиб ўтишга тўғри келади.

Муҳаммад(с.а.в.)га ваҳий келабошлаган кундан то Қуръони карим оятлари тўлиқ нозил бўлганга қадарли 23 йиллик муддат ислом тарихида *«асри саодат»* деб аталади. Чунки ўша йилларда тавҳид имонини қабул қилган инсонлар – **саҳобалар** учун исломни тушуниш ва татбиқ этишда ҳеч бир қийинчилик бўлмаган, Ҳар қандай муаммо туғилса, Расулиллоҳ орқали (хоҳ ваҳий билан, хоҳ ҳадис даражасида) ечими топилган. Кейинги даврларда ҳам то саҳобалар ҳаёт экан, кўп

масалалар мавжуд тажриба асосида ҳал қилинган. Аммо Имоми Аъзам (Абу Ҳанифа) даврларига (яъни 8 аср бошларига) келиб, аҳвол ўзгарган. Асри саодатнинг тирик намояндалари борган сари кам қолиб, энди Пайғамбаримиз суннатларини ёзма манбалар (ҳадислар) асосида ўрганиш зарурати туғилган. Шундай қилиб, 8-аср асосан ҳадисларни йиғиб турли ҳажмдаги тўпламлар тузиш («*Муснад*», «*Муватто*» сингари) билан ўтган бўлса, 9 асрда ҳадисшунослик назарий илм даражасига кўтарилиб, унинг асосида 6 машҳур ишончли ҳадис тўпламлари юзага келди. Бу даврда исломий ҳаёт тарзи, жумладан имон масаласи Пайғамбаримиз ибрати асосида шаклланган бўлиб, унинг турлича талқинлари ҳанафий, моликӣ, шафиӣ, моликӣ мазҳаблари тарзида намоён бўлган эди.

Лекин булар барчаси мусулмонлар жамоасининг ичидаги гаплар. Ислом маънавияти умумбашарий миқёсда ҳам мавқе касб этиши учун **ибрат маърифати** кифоя бўла олмаслиги аниқ. Чунки бу даврда турли минтақаларда кенг ёйилган буддавийлик, ҳиндавийлик, конфуцийлик, маздаясна эътиқоди, яҳудийлик, насронийлик каби турли эътиқод тизимлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирида ўз муқаддас китоблари, мукаммал шаклланган фалсафий тизимлари, кўп асрлик маданий анъаналари ҳукм суриб келар эди. Улардан баъзилари мушриклик (яъни, турли илоҳларга сиғиниш) шаклида бўлса, бошқалари тавҳидий қарашларни ҳам ўзида маълум даражада акс эттирарди. Ана шундай шароитда **умумбашарият томонидан исломгача яратилган илмий-маънавий меросни ислом маънавияти билан қиёсий равишда ўрганиш** ривож ола бошлади. Бу йўналиш айниқса, қадим юнон илмий-фалсафий меросини ҳар тарафлама ўзлаштириш ва тавҳид эътиқоди нуқтаи назаридан тадқиқ этишда ёрқин намоён бўлди. Шу ерда бир савол пайдо бўлади. Нега қадим юнон фалсафаси, астрономияси, медицина илми, ҳисоб-китоб илми ва мантиқ чуқур ўрганилди, бу соҳаларга оид аксарият китоблар арабчага ўтирилди-ку, аммо бадиий адабиёт намуналари – Ҳомер эпопеялари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари –ўша давр ислом дунёси намояндаларининг диққатини деярли ўзига тортмади? Барчаси бир тилда ёзилган эди-ку. Бизнинг назаримизда, қадим юнон файласуфлари ўз даврларига хос мушриклик эътиқодини кўр-кўрона қабул қилиш йўлидан бормай, Борлик ҳақиқатини мустақил англаб етишга интиланлари, натижада кўплари мавжуд борлиқни ягона бир қудрат (ёки унсур) асосида изоҳлашга мойил бўлганликлари уларнинг қарашлари билан тавҳид эътиқоди ўртасида муайян умумийликни юзага келтирган. Қадим юнон бадиий адабиёти эса ўз даври воқелигини акс эттириб ўша давр одамларининг мушриклик эътиқодларини кенг кўламда тасвир мавзуси сифатида ифода этганлиги туфайли ислом дунёсида уларни оммалаштириш мақсадга мувофиқ топилмаган.

Ал-Киндий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ва бошқалар тавҳид маънавиятини илмий-фалсафий йўналишда ривожлантириб

умумбашарий миқёсга кўтарган бўлсалар, Мотуридий ва унинг издошлари исломий ақидаларни мантикий далиллаш йўлидан бордилар. Абу Райҳон Беруний, Абулфатҳ Шаҳристоний каби алломалар қиёсий диншуносликка асос солдилар.

Хуллас, X-XI асрларга келиб, **тавҳид маънавияти умумбашарий миқёсда илмий асос** касб этди. Агар дастлабки даврда тавҳид эътиқоди, биринчи навбатда, ягона Аллоҳга сиғиниш, яъни бутпарастлик, мушриклик эътиқодини рад қилишга қаратилган бўлса, кейинги асрларда Борлиқнинг ягона асосга қурилганлигини илмий идрок этиш даражасига кўтарилди. Шундай қилиб тавҳид эътиқоди соф диний масала доирасидан чиқиб, **илмий-фалсафий кўлам** касб этди. Бу даврда ақл ва билим бахт-саодат калити деб тасаввур қилинди.

Аммо амалда ундай бўлиб чиқмади. Сабаби **ақл ва мантиқ** фақат моддий дунёни англашда кўл келиб, инсоннинг ўзлигини, ўз ботиний оламини англаб етиш учун кифоя қилмас экан. Айниқса, имон-эътиқод масаласида ақл ва билимга таяниш этарли эмас экан. Ислом маънавиятининг алоҳида бир йўналиши бўлмиш тасаввуфдаги **ирфон** назарияси – айна инсоннинг ботиний оламига айрича эътибор бериши билан борган сари кўпчилиكنи ўзига жалб қила бошлади.

XI аср охири – XII аср бошларида барча диний ва дунёвий илмларни мукамал эгаллаб, даврининг энг донишманд алломаси даражасига кўтарилган Имом Ғаззолий *«Иҳёу улум-ид-дин»* (Диний билимларни жонлантириш) номли қомусий асар яратиб, унда *«қалб ойнасини ифлосликлардан тозалаб»* унга сайқал берувчи ботиний илмларга инсонлар диққатини қаратди. Бу илм *«қалб ҳолатларини ўрганади»*. Яъни энди инсон ташқи дунёни тадқиқ этиш билан бирга ўз **кўнгил мулкани** ҳам **обод қилишга** алоҳида эътибор қарата бошлади. Бу имон-эътиқод тарбиясида янги босқич эди. Ботиний илмларнинг мазмун-мақсади Ҳақни англаб етишга, аниқроғи **Инсон шахсининг Борлиқ ҳақиқатига нисбатини** англаб етишга қаратилган эди. Бунда энди фақат назарий билим кифоя қилмасди, мантикий усуллар етарли эмасди, балки **маънавий покланиш** илми биринчи ўринга кўтарилган эди. Суфийлар Ҳақ жамолига етишнинг бош йўли ҳар бир шахснинг ўз нафси билан аёвсиз жиҳодга киришуви деб билар эдилар. Бу йўлда энг самарали восита – **Ишқ** деб топилди. Суфийлар **Ҳақ ишқини** инсон қалбини ҳар қандай худбинлик зангидан, бемаъни ҳою-ҳаваслар чиркидан тозаловчи, покловчи, бу йўлдаги ҳар қандай офату балоларни бартараф этувчи қувват сифатида талқин этдилар. XI – XII асрларда буюк пири муршидлар қатор тасаввуф тариқатларига асос солдилар, бу жараён ислом дунёсида юз минглаб одамларни ўз доирасига қамраб олди.

Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолик Ғиждувонийларнинг устози сифатида улуғланган буюк пири муршид Хожа Юсуф Ҳамадоний *«Рутбат ул-Ҳаёт»* (*«Ҳаёт мезони»*) рисоласида инсон зотининг алоҳида шарафи ҳақида сўзлаб, унинг бошқа махлуқотлардан фарқи

айни дилидаги имон-этиқоди эканлигига ишора қилади ва инсонийликнинг уч рутбаси (даражаси) ҳақида мулоҳаза билдиради. Улар **1) ислом билан яшаш 2) имон билан яшаш 3) эҳсон билан яшаш**. Булар бир-бирига зид тушунчалар эмас, аммо шу билан бирга улар орасида муайян фарқланиш ҳам йўқ эмас. Улардан биринчисини аллома шундай таърифлайди: *«Диний фикр ва амаллар билан тасалли топиб, ҳаловатга эришган ҳар бир инсон ислом билан тирикдир»*. Аллоҳнинг ҳукми билан юзага келган катта-кичик ишларни кўриб *«тафаккур қилувчи ва шу билан фароғат топувчи кишилар эса иймон билан тирикдилар. Бадан ислом учун ишлайди ва яшайди. Қалб эса имон учун ишлайди ва яшайди»*. Исломга кириш ва имонли бўлиш ўзаро фарқ қилиши аслида Аллоҳ оятлари билан баён қилинган: *«Аъробийлар «Иймон келтирдик», - дедилар. (Эй, Муҳаммад, уларга) айтинг: «Сизлар имон келтирганингиз йўқ, лекин сизлар «Исломга кирдик», денглар! (Чунки ҳануз) дилларингизга имон кирган эмасдир»*. (Хужурот сураси, 14-оят). *«Ислом билан яшаш»* рутбасидан *«имон билан яшаш»* даражасига кўтарилиш шартларини Ҳамадоний шундай баён қилади: *«Ислом оромгоҳи ва тасалли топиш оламидан иймоннинг тасалли топиш оламига сафар қилиш учун зикр фикрга, амал мушоҳадага, кўз гайбга, нафс кўнгилга, ошкоралик яширинликка ва ниҳоят зоҳир ботинга айланиши керак»*.

Демак ислом Ҳақ таолонинг борлиги ва бирлигини тан олиб, унга сўзсиз бўйсунуш бўлса, **имон тафаккурни** талаб қилади, ислом зоҳирий бўйсунуш билан мукаммал ҳисобланса, имон кўнгилга этиборни, ботиний мушоҳадани тақозо этади.

Пири муршид тилга олган учинчи рутба – *«эҳсон билан яшаш»* китобда шундай таърифланади: Ҳазрати Жаброил(а.с.)нинг *«Эҳсон нима?»* деб берган саволларига Расулulloҳ: *“Аллоҳни кўриб тургандек ибодат қилишдир. Сен Уни кўрмасанг ҳам, у сени кўриб туради»*, деб жавоб берганлар.

Юсуф Ҳамадоний айтадики: *«Иймон-ла ҳаёт кечирмоқ ҳар қанча юксак мартаба бўлгани билан, эҳсон билан яшаш самоларининг замини - тупроғи кабидир»*. Аслида инсон ўз қилаётган ишларининг, хатто кўнглидан ўтказган ҳаёлларининг бирортаси Аллоҳдан яширин қолмаслигини доимий ҳис қилиб турса, унинг барча амали ибодатга айланади, чунки у ҳар бир қадамини ўткинчи ҳою-ҳаваслар йўлида, худбинлик мақсадларида эмас, фақат Ҳақ ризолиги учун босишга ўрганади. Ҳақ ризолиги учун босилган ҳар бир қадам эса ҳақиқий ибодатдир.

Юсуф Ҳамадоний Имом Ғаззолийнинг кичик замондоши эди. Унинг ҳаёти ақл ва тафаккурга таяниш устун бўлган даврдан **кўнгилни поклаш**, ботиний оламга этибор биринчи ўринга кўтарила бошлаган давр оралиғида ўтди. Шу сабабдан унинг қарашларида тафаккур ва кўнгилга, ботиний оламга этибор тамойиллари муштарак шаклда ифода этилган. Аммо тарихий воқеликда жараён бошқача кечди. XI аср

охирлари – XII аср бошларига келиб тасаввуфий шеърятда ақл ва ишқни, Ҳақиқат ва мажозни бир-бирига зидлаштириш тамойили кучайиб кетди. Бундай ҳолат яна Борлиқ ҳақиқатини бир томонлама талқин этишга, инсон маънавий оламида уйғунликнинг бузилишига олиб келиши мумкин эди. Тасаввуфда худбинлик ва ўткинчи ҳою-ҳавасларга берилишни инкор этишдан умуман инсоннинг моддий эҳтиёжларини унинг маънавий камолот йўлидаги ғов, деб тушунишга ўтиб кетиб қолиш хавфи йўқ эмас эди. Ваҳоланки, инсон соф маънавий оламдан иборат қилиб яратилмаган.

Қисқаси, эндиликда **эҳсон билан яшашнинг ижтимоий моҳияти** нимада деган саволга жавоб бериш зарурати туғилган эди. Буюк хамсанавислар – **Низомий, Дехлавий, Навоий – ана шу муаммони ўз ижодларига бош мавзу қилиб олдилар.** Тасаввуф ва ирфоннинг ниҳойи мақсади маънавий комиллик бўлса, *«мажоз тариқи»* намояндалари ана шу комил инсонлар, яъни Борлиқ ҳақиқатини англаб етган **орифларнинг ҳаётий мақсадлари** нимага қаратилганлигини таҳлил этиш ва очиб кўрсатиш эди. Тасаввуфда бу ғояни Баҳоуддин Нақшбанд қисқа қилиб *«Дил ба ёру даст ба кор»* (Дилда Аллоҳ ёди билан ҳар ишга Ҳақ ризолиги йўлида киришиш) деб ифода қилди.

XI – XII асрлардан ислом дунёсида кенг тарқала бошлаган суфийлик сулуқлари ўзликни англаш, кўнгилни поклаш йўли эди. Аммо ўзликни англаш билан иш битмайди. Рухий дунёсини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашувига эришган инсонларни дарҳақиқат маънавий баркамол шахслар деб аташ мумкин. Аммо бундай шахслар ҳеч бир даврда жамиятда аксариятни ташкил қилмайди. Хўш, ҳали маънавий камолот касб этмаган аксарият оммага нисбатан қандай ёндошув лозим? Шу ўринда бир масалага эътибор қаратиб ўтиш лозим. Кимни имонли деб билиш керак, деган саволга икки хил жавоб мавжуд. Бири – Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини, Муҳаммад (с.а.в.) унинг охириги пайғамбари эканлигини тан олиш. Кимки шу ақидани тилида эътироф қилиб, дилида тасдиқласа – ўша одам мусулмон деб тан олиниши шарт. Аммо тилдаги эътирофни биз эшитамиз, дилдаги тасдиқни эса Аллоҳ билади – биз билмаймиз. Демак, кимки тилда ушбу ақидани тан олдимиз, биз уни мусулмон ҳисоблашимиз керак бўлади. қолган гуноҳ ва савоблари – Аллоҳ ва банда орасидаги ботиний муносабатга тегишли. Бу ҳар бир шахснинг ўзгалар имонига муносабатини белгиловчи ёндошув. Иккинчи ёндошув – одамнинг ўз-ўзига сарҳисоби. Аниқроғи ҳар бир шахснинг Аллоҳ олдидаги масъулияти. Хужурот сураси 14-15 оятларининг мазмуни, Юсуф Ҳамадонийнинг ислом, имон ва эҳсон хусусидаги мулоҳазалари айни шу иккинчи ёндошувга алоқадор.

Шундай қилиб, ислом маънавиятида **тавҳид ғояси** асрдан-асрга такомил топиб борди. Дастлабки асоси **“Ло илоҳа иллоллоҳ, Муҳаммадин расулиллоҳ”** иборасида ўз аксини топган бу ғоя Сунна босқичида (VIII-IX асрлар) *“фақат ягона Аллоҳгина сизинишга сазовор зот”* мазмунини ифодалаган бўлса, Ислом маърифатчилиги босқичига

(X-XI асрлар) келиб, унинг мазмуни кенгайди. Рус тилида “*единобожие*” атамаси билан англатиладиган дастлабки мазмун ривожлантирилган ҳолда “*ягона Аллоҳ яратган Борлиқ ул зот белгилаб берган ягона қонуниятлар асосида ривожланади ва уларни жиддий илмий ўрганиш айти Аллоҳ ибодатининг энг муҳим жиҳати, яъни илм фарзи ҳисобланади*” деган мазмунни ўзига қамраб олабошлади. Энди бу маънодаги Тавҳид ғояси рус тилида “*единобытие*” атамаси орқали ифодаланувчи “*Борлиқнинг ягоналиги*” мазмуни билан бойиди.

Аммо ягона Борлиқнинг қонуниятларини ўрганиш билан одамзотнинг мушкуллари ечилмади, фозил жамият ҳақидаги орзулари ушалмади. Маълум бўлдики, “*инсон вужудида ақл - подшоҳ*” деган ақида фақат ширин орзу экан, аслида инсонлар ҳақиқатни билиб туриб ҳам ўз хою-ҳаваслари йўлида ноҳақ йўлларга озиб кетишлари ҳар қадамда учраб турадиган ҳодиса экан. Шу аччиқ таржибалардан хулоса чиқариб, XII-XIII асрларда тасаввуф пирлари Ғаззолий сўзлари билан айтганда “*инсон вужудида кўнгил - подшоҳ, ақл эса унинг вазири, яъни маслаҳатчисидир*” деган қарашни олға сурдилар. Бундан хулоса, демак, ҳақ йўлни топиш ва ҳақиқий бахтга эришиш учун **кўнгилни поклаш** лозим бўлади. Хўш, кўнгилни поклаш қандай амалга оширилади? Бунинг учун **туйғуларни тарбиялаш** зарур. Туйғулар тарбиясидаги энг таъсирчан ва қудратли восита бу **ишқ-муҳаббат**дир. Аммо, дейди суфийлар, мавжуд моддий дунё унсурлари, жумладан, инсон умри ҳам, гўзаллиги ҳам ўткинчи, бугун - бор, эртага - йўқ. Ягона азалий ва абадий зот - Парвардигор. Демак, ҳақиқий Борлиқ – Аллоҳнинг борлиғи. Қолганлари – бари ўткинчи, фоний. Кўнгилнинг ҳақиқий поклигига ягона Аллоҳ ишқи (“*ишқи ҳақиқий*”) орқали эришилади. Шундай қилиб, тасаввуф пири муршидлари тавҳид ғоясини яна янги мазмун билан билан бойитдилар.

Агар ҳақиқий Борлиқ Аллоҳнинг борлиғи бўлса, биз кўриб турган моддий борлиқни қандай баҳолаш керак? Тасаввуф таълимотининг бунга жавобида шундай тимсолий талқин келтирилади: Ибтидода фақат Аллоҳ бўлган, у азалий ва абадий зот шу билан бирга мутлақ хусн эгаси. Муайян бир даврга келиб ягона Парвардигорда ўз мутлақ хуснини тамоша қилмоқ иштиёқи пайдо бўлади ва шунда бу моддий оламни ўз хуснини акс эттирувчи кўзгу сифатида яратишни ирода қилади. Демак, биз кўриб турган бу ёруғ олам – Аллоҳнинг мутлақ жамолини акс эттирувчи **ойина**, унда жилва қилувчи барча нарсалар эса **ҳақиқий воқеликнинг кўзгудаги акси**, сароб, “*мажоз*”¹⁵. Шундан адабиётга “*ишқи ҳақиқий*” ва “*ишқи мажозий*” тушунчалари кириб келди.

¹⁵ “*Мажоз*” сўзининг энг умумий мазмунида “*кўчма маъно*” тушунчаси бор. Тасаввуфий истилоҳда эса “*мажоз*” бизнинг тасаввуримиздаги “*моддий дунё*”ни агнлатиб, ғайб оламига, маънавий оламга ишора бўлган “*ҳақиқат*” тушунчасига зид маъно беради. Рус тилига бунини “*инобытие*” деб ўгиришади.

XIV аср бошларида Амир Хусрав Дехлавий ижодида бу тушунчалар бир-бирига зидлаштириб ишлатила бошлади. Агар Аттор XIII аср бошларида инсонни *“мажоз”*га (*“сурат”*га, яъни бу фоний дунё нарса-ходисаларига) махлиё бўлишдан қайтариб, унинг нигоҳини *“маъно”*га, (асл *“ҳақиқат”*га, яъни азалий ва абадий зот бўлмиш Аллоҳга) қаратишга уринган бўлса, XIV асрга келиб Амир Хусрав ўз ижодида *“ишқи ҳақиқий”*ни эмас, балки *“ишқи мажозий”*ни куйлашни мақсад қилиб қўйганлигини очик баён қилди. XV асрда Алишер Навоий ғайбий устозлари Низомий ва Амир Хусрав изидан бориб *“Хамса”* дostonлар туркумини тўлиғича айна *“ишқи мажозий”*ни куйлашга бағишлади. Аммо бундан на Амир Хусрав, на Алишер Навоий *“ишқи ҳақиқий”*га салбий муносабатда экан-да, деган хулоса чиқмайди. Шу билан бирга бу шоирлар талқинидаги *“ишқи мажозий”*ни шўролар даврида кўп ишлатиладиган *“дунёвий муҳаббат”* маъносида талқин қилиш ҳам асли ҳақиқатни ифодаламайди. Масала бундай жўн талқинлардан кўра анча мураккаброқ.

Алишер Навоий ўз ғазаллари ва *“Хамса”* туркуми дostonларида устозлари изидан бориб, бевосита *“ишқи мажозий”*ни куйлаган бўлса, ўзининг охирги икки асари *“Лисон ут-тайр”* ва *«Маҳбуб ул-қулуб»*да ушбу мураккаб тимсол-тушунчанинг ижтимоий-фалсафий мазмун-моҳиятини назарий жиҳатдан мукамал тушунтириб берди. *“Лисон ут-тайр”* дostonида шоирнинг ижтимоий-фалсафий ғоялари мажозий йўсинда - қушларнинг Симурғ сари сафари тафсилотлари шаклида тасвирланган бўлса, *«Маҳбуб ул-қулуб»*да *“ишқ”* тимсол-тушунчасининг янгича талқини орқали бевосита назарий далиллаб берилди. Навоийгача тасаввуфий қарашларда бу тимсол-тушунча икки қисмга (*“ишқи ҳақиқий”* ва *“ишқи мажозий”*га) тақсимланганлигини кўриб ўтдик. Навоий *«Маҳбуб ул-қулуб»*нинг иккинчи қисми 3-бобида *“ишқ”*ни 3 қисмга ажратади: *“авом ишқи”*, *“хавос ишқи”*(ёки *“хос ишқ”*) ва *“сиддиқлар ишқи”*. Аллома шоир бу билан тасаввуф аҳли қарашларини рад этмайди, балки улар ғоясини янгича ёндошувлар билан бойитади. Суфийлар *“ишқ”* тимсол-тушунчасини икки қисмга бўлганда, бу ишқ туйғусининг кимга қаратилганидан (*объектидан*) келиб чиққан эдилар, яъни биринчиси (*“ишқи ҳақиқий”*) Аллоҳга (*Холиққа*) йўналтирилган (*“ишқи илоҳий”*) ва иккинчиси (*“ишқи мажозий”*) бандаларга (махлуққа) йўналтирилган (*“ишқи инсоний”*). Навоий бу тимсол-тушунчани 3 қисмга ажратганда туйғу *субъектининг* (эгасининг) маънавий такомил ҳолатидан келиб чиқди, яъни *“авом ишқи”* ҳануз маънавий камолот касб этмаган жоҳилият ҳолатидаги инсонлар туйғусини англатса, *“хавос ишқи”*(ёки *“хос ишқ”*) юксак маънавий баркамолликка эришган, яъни Борлиқ ҳақиқатининг моҳиятини англаб етиб, ўз руҳини ушбу Олий ҳақиқат билан уйғунлаштира олган **ориф инсонлар** қалбини забт этган пок туйғуни назарда тутди. Бундай олий туйғуни шоир шундай таърифлайди:

“Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”.¹⁶ (“Иккинчи қисм - алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”).¹⁷

Матн давомида *“ишқ аҳлининг покбозлари”* қаторида Амир Хусрав Дехлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийлар таъриф қилинади.

Навоий «*Хамса*»нинг беш достонида *«мажозий ишқ»*нинг мукаммал бадиий тасвири ва талқинини яратди. *“Хамса”* дostonлари *“мажозий ишқ”* тасвиридаги энг мукаммал тизим даражасига кўтарилган яхлит бадиият олами бўлиб, уни Борлиқ ҳақиқатининг бадиий модели дейиш мумкин. Бу моделга жон бахш этувчи ички қувват манбаи эса - **ишқ**. Ишқни Навоий инсон учун ўзликни англаш йўли, *“Ҳақиқат асрори”* ганжинасининг калити деб билади. Шоир *“Лайли ва Мажнун”* хотимасида ёзади:

*Эй ишқ, ғариб кимий сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотингга дарж кимийлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуршеди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.*¹⁸

Кўриниб туриптики, шоир муҳаббатга ғаройиб кимий, яъни мисни олтинга айлантира олувчи **сеҳрли куч**, инсонга **Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу**, деб таъриф бермоқда. Бунинг маъноси шуки, Алишер Навоий, салафлари Низомий ва Дехлавийлар анъанасини давом эттириб, бадиий ва илмий-ижтимоий тафаккурида *“ишқ”* тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди ва шу асосда *“мажозий ишқ”*ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради.

Шундай қилиб, ислом минтақа маънавиятининг биринчи босқичида *“ягона Аллоҳга имон келтириш”* (*“единобожие”*) маъносидаги **тавҳид ғояси**, кейинги даврга келиб Форобий ва Ибн

¹⁶ Алишер Навоий. Асарлар 13-ж., с.42.

¹⁷ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, с.52

¹⁸ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447

Синолар ижодида “**Борлиқнинг ягоналиги**” (“*единобытие*”) маъноси билан бойитилди. Суфийлар инсон маънавий такомилга эътибор қаратиб, “**ҳақиқат**” ва “**мажоз**” тушунчаларини жорий қилдилар. Бу фоний дунёни ҳақиқий Борлиқнинг кўзгудаги акси (“*инобытие*”) деб ҳисобладилар ва инсонларни ўткинчи ҳою ҳаваслардан воз кечиб, ҳақиқий (азалий ва абадий) Борлиқ бўлмиш ягона Аллоҳни севишга ундадилар. “*Мажоз тариқи*” вакиллари эса пайғамбаримиз (сав) даъватларидан (“*Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқат*” – мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) келиб чиқиб, Аллоҳни севиш у яратган олам ва ундаги мавжудотларга (давр терминида “**мажоз**”га) меҳр қўйиш билан исботланади, фақат бу **меҳр** пок ва беғараз бўлиши керак, деган хулосага келдилар. Алишер Навоий “*хавос ишқи*”(ёки “*хос ишқ*”) деганда айни маънавий камолот касб этган, яъни **орифлик** даражасига эришган инсонларга хос бўлган **беғараз ва пок меҳрни** назарда тутган эди. Демак, Алишер Навоий ўзининг **меҳр** концепцияси билан **тавҳид ғоясини** янги, **тўртинчи** ва энг юксак босқичга кўтарди. Бу босқичда, ниҳоят, **маънавий ва моддий оламнинг ички уйғунлиги** таъминланди, **имон ва илм, риёзат ва меҳр** инсон руҳида бирлашди¹⁹.

Навоий ва тасаввуф.

(Муаммони ўрганишнинг баъзи жиҳатлари)

Алишер Навоийнинг тасаввуфга муносабати масаласи ҳанузгача турли очиқ ва очиқ айтилмаган баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Масалан, Алишер Навоий ҳақида рус тилида интернетда берилган қисқача маълумотномада қуйидаги таъриф келтирилган: “*выдающийся поэт Востока, философ суфийского направления*”. Шоирнинг шахсий ҳаёти ҳақида: “*Как мыслитель Алишер Навои входил в дервишский суфийский орден Накибанди. Следуя этике суфия, Навои соблюдал безбрачие и не имел гарема*”²⁰ (Vikipedia маълумоти). Бу албатта, мутахассис бўлмаган одамнинг гапи. Бошқа мисолни кўрайлик.

Профессор Санжар Содикнинг ўзбек адабиёти тарихини давраштириш масаласига бағишланган “*Янги ўзбек адабиёти*” мақоласида жумладан шундай фикрлар билдирилади:

“... *XX аср ўзбек сўз санъати дунёвий адабиёт сифатида майдонга чиқди. Унга қадар бизнинг тарихимизда тўла маънодаги*

¹⁹ Европа ва ислом дунёси фалсафий қарашларидаги асосий фарқ шундаки, ғарб файласуфлари аксарият ҳолатда бир-бирини рад қилувчи тизимлар яратади, бизнинг минтақада эса одатда халафлар салафларни рад қилиш йўлидан эмас, балки уларнинг қарашларини инкор қилмаган ҳолда, янада тўлдириб, мазмунан бойитиш йўлидан борадилар ва бу билан миллатнинг маънавий такомилда изчилликка эришилади.

²⁰ Навоийнинг оила қурмаганлигининг бундай изоҳланиши нотўғри, албатта. Улуғ шоирнинг ўстози ва тасаввуфий пири Абдурахмон Жомий оилали, бола-чақали бўлганлиги ўзи бундай талқиннинг асоссизлигига ёрқин мисол.

дунёвий адабиёт бўлмаган. Тўғри, деярли шу пайтга қадар XIV—XV асрлардаги ўзбек адабиёти «дунёвий адабиёт» деб келинар эди. Фақат бу атама ўша давр адабиётига мутлақо мос келмайдиган, нотўғри қўлланган термин ҳисобланади. Чунки XIV—XV асрлар ўзбек сўз санъатида, хусусан, унинг чўққиси бўлган Алишер Навоий ижодида дунёвий руҳ эмас, балки илоҳий мазмун етакчилик қилади. Бунга иқрор бўлмоқ учун унинг ижодида адабиётнинг азалий масаласи бўлмиш муҳаббат мавзуси қандай талқин этилганлигини эслаш кифоя. Навоий лирикасида муҳаббат қўйилган, мадҳ этилган маҳбуб кўп ўринда Оллоҳдир. Баъзида шоир чиндан ҳам ерда мавжуд гўзал қизга нисбатан ишқни куйлаган бўлса-да, қаерда Худо, қай ўринда аёл мадҳ этилганлигини аниқ ажратиш олиш жуда қийин ёки деярли мумкин эмас, чунки улуг санъаткор иккаласининг тасвирида ҳам бир хил воситалардан, ташбеҳлардан фойдалана берган. Бундай ҳол фақат Навоий ижодида эмас, балки бутун мумтоз ўзбек адабиётида яна бир неча аср давом этган. Фикримизнинг далили учун Навоийнинг энг машҳур ғазалларидан бир мисол эслашимиз кифоя:

*Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.*

Мазкур байтдаги «сарви гул» тимсоли мумтоз адабиётда ердаги қадди-қомати келишган қиз суратини чизишда ҳам, Оллоҳнинг ҳаёлий қиёфасини гавдалантиришда ҳам бир хилда қўлланаверган. Демак, бу ташбеҳга қараб, ошиқнинг кимни кутаётганлигини аниқлаш мумкин эмас. Бироқ матнни чуқурроқ идрок этсак, унинг кимни кутаётганлигини қай даражададир аниқласа бўлади. Одатда, ерда чиндан ҳам мавжуд қизнинг севгилиси ҳузурига кечаси келиши анча гайритабиий ҳисобланади. Ошиқнинг ёлғиз қолганда, айниқса, тунда ҳаёлан Оллоҳни кутиши эса, ўта мантиқли ва табиий бир руҳий ҳолатдир. Худди шунингдек, ошиқ қанча кутгани, ухламагани, йиғлагани билан Худонинг унинг олдига тўғридаи-тўғри келмаслиги ҳам ҳеч шубҳа тугдирмайдиган ҳақиқатдир. Демак, «сарви гулрў» деганда, шоирнинг Оллоҳни кўзда тутганлиги ҳақиқатга кўпроқ яқиндир. Бунга яна жуда кўп ғазаллар мисолида исботлаш мумкин. Ҳатто жуда оддий маиший масалалар, ерда кўриниб турган нарсалар ҳақида гапирилган асарларда ҳам моҳият эътибори билан илоҳий руҳ ҳукмронлиги сезилиб туради. Масалан, шоир Махмурнинг машҳур «Ҳапалак» шеърида қишлоқнинг ўта хароблиги, уйларнинг вайрона ва каталаклиги, одамларнинг ажириқ томиридан сумалак пишириб ейиши сингари ҳаёт тафсилотлари тилга олинади. Лекин ғазал:

*Эй жаҳондори зафар кавкабаи даври фалак,
Гўш қил қиссаи — қишлоғи хароби Ҳапалак -*

деган худога мурोजаат билан бошланадики, бу ҳол шоирнинг дунёни моҳият эътибори билан илоҳиётга боғлиқ ҳолда идрок этганлигидан

далолат беради. Худди шунга ўхшаи яна бир мисол ҳаммамизга болалигимиздан жуда яхши таниш. Ёшликда ҳаммамиз шоир Гулханийнинг: «Ҳазратим, очликдан ўлдим, егани нон бер манга»,—деб бошланувчи газалини ёд олганмиз²¹. Юзаки қараганда, унда нон, очлик, қашшоқлик сингари кундалик инсоний таъшишлар ҳақида гап боради. Лекин шоир аҳволнинг яхшиланишини, хатто нон беришни сўраб, Худога илтижо қилади, чунки у “ҳазратим” деганда, тангрини кўзда тутди.”²²

Бундан 10-15 йиллар аввал кўқонлик қизиқувчан бир дўстим коинот сирларига оид мураккаб бир ҳодисанинг математик моделини тузиш масаласини кўтариб қолди. Мен уни математика фанлари доктори, яхши бир тенгдош дўстимиз олдиға етаклаб бордим. Биздан масаланинг моҳиятини муфассал суруштириб олгач, олим дўстимиз айтдики, “ўзр, бу муаммо менинг соҳамдан узоқроқ экан, буни математиканинг фалон йўналиши билан шуғулланувчи олимлар ечиб бериши мумкин”. Афсуски, ижтимоий фанларнинг кўпида, айниқса, адабиётшуносликда, маънавият назарияси соҳаларида, шундай жиддий ёндошув етишмаётир. Тўғри келган одам ўзи яхши билмаган соҳада бемалол фикр билдириб, буни яна илм деб тасаввур қилиши оддий ҳол бўлиб қолди. Умр бўйи ҳозирги замон ўзбек адабиёти билан шуғулланиб келган яхшигина олим, фан доктори, профессор бирдан ўзи яхши билмаган мавзуга кириб қолса, ҳаёлида туғилган мулоҳазаларини китоб саҳифасига олиб чиқмай туриб бирор яхши мутахассис билан маслаҳатлашиб олса тузук бўлармиди, деб ўйладим аввал. Сўнг масалага жиддий ёндошув асли биз - мумтоз адабиёт тадқиқотчиларининг ўзида ҳам етишмаслигини англаб қолдим. Сабаби, собиқ қарамлик даври асоратларидан ҳали ўзимиз ҳам астойдил чиқиб кета олганимиз йўқ, шекилли. Ёзилаётган китобларда янги фактлар, батафсил таҳлиллар учрайди. Аммо хулосалар яна ўша-ўша, энг умумий гаплардан нари ўтиш йўқ.

Навоий ижодининг мураккаб жиҳатлари мавжудлигини сезишга профессор Санжар Содикнинг адабий-илмий иқтидори кифоя қилган. Аммо бу мураккабликларнинг моҳиятини тўғри идрок эта билиш учун иқтидорнинг ўзи етарли бўлмай қолади. Мумтоз адабиёт алоҳида бир соҳа. Унинг сирларини англаш учун умрни бағишлаш керак бўлади.

“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2009 йил 4 декабрь сонидида ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти илмий ходими Аъзам Қозихўжанинг “Ғазалнинг серовоз олами” сарлавҳаси билан каттагина бир мақоласи эълон қилинган эди. Мақолада асосан шеърини нутқда ички диалог масаласи қўйилган бўлиб, Алишер Навоийнинг

²¹ Бу таржима, аслида Гулханий шеъри “бидеҳ” (бер) радифи билан форсча ёзилган, шоир расман шоҳнинг навқари ҳисобланган ва у ҳукмдордан ўз қонуний ҳақини талаб қилмоқда.

²² Санжар Содик. Сўз санъати жозибаси.Т., “Ўзбекистон”, 1996, с.96-98.

*Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,
Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани бар бод бил -*

матлаъли ғазали тўлиқ таҳлил қилинган. Мақолада Шайх Абдулқоҳир Журжонийнинг (ваф.1078) *“Далойил ул-иъжоз”*²³, Абдурахмон Қазвинийнинг – *“Талхис ул-мифтоҳ”* асарларида маоний илми бўйича билдирилган фикрларга таянган ҳолда анча қизиқарли мулоҳазалар баён қилинган. Аммо хулосага эътибор қилайлик: *“Шариатдан чиқмасдан тариқатда яшаи, шариат ва тариқатни бир-биридан айро кўрмаслик, айнан Навоий мансуб бўлган нақибандийлик тариқатининг йўли, аҳли сунна вал-жамоа эътиқоди, ҳанафийлик мазҳабидир”*. Тадқиқотчи ёзади: *“Навоий даҳоси ... бутун ғазалда башарни ожиз қолдирувчи иъжоз мақомига кўтарилади”*. Тўғри. Аммо яна ўша ҳолат. Таҳлил - янги, хулоса – эски.

И.Кант айтадики, ҳақиқий мавжуд воқелик – *“нарса ўзида”*, биз уни билолмаймиз, фақат ўз онгимиздаги қолипларга таяниб хулосалар чиқарамиз. Айни шундай. Онгимиздаги қолипларимиз эса жуда жўнлашиб кетган. Қадимда хитой аёлларининг оёқларига болалигидан ёғоч ковушлар кийдириб қўйилар экан. Шундан уларнинг оёқлари табиий равишда ўсишига йўл қўйилмай, боланинг оёғидек кичкина бўлиб қолар экан. Бизнинг онгимизни исканжага олган қолипларга шундай ўрганиб қолганмизки, уларни аллақачон ечиб ташлаш кераклиги ҳаёлимизга ҳам келмайди. Чунки асл ҳақиқатни излаш учун вақтимиз ҳам, ҳавсаламиз ҳам, қунтимиз ҳам йўқ. Асл ҳақиқатни излаб топиш эса осон иш эмас. Ҳечқачон Навоийнинг бир ғазалини таҳлил қилиб уни топиб бўлмайди. Бир ғазалини тўғри таҳлил қилиб, ҳақиқий баҳо бериш учун шоирнинг бутун ижодини мукаммал билиш керак. Бунинг учун эса бутун минтақа маънавиятини билиш керак. Фақат адабиётини эмас, бутун маънавиятини. Бунинг учун жаҳон аҳволини билиш талаб этилади. Бу билимларни эгаллаш учун эса бутун умрни бағишлаганимизда ҳам, агар Аллоҳ ўзи қўлламаса, бирор-бир салмоқли натижага эришиш осон эмас.

Алишер Навоий ижоди Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа маданиятининг кўп асрлик ривожига ҳосиласидир. Ўз навбатида бу минтақа маданияти жаҳон маданиятининг муҳим ва салмоқли узвий қисмларидан бири ҳисобланади. Бу минтақа маданиятининг ўзига хос қарашлар тизими, Борлиқни идрок этишнинг мустақил йўналиши мавжуд.

Алишер Навоий ижоди ушбу анъаналар асосида ўрганилмас экан уни бегона қолипларга солишга уриниш, ёки чала гаплар билан қаноатланиш кутилган натижани бермайди, асл ҳақиқатга олиб бормайди. Токи биз Навоийни тўғри тушунмас эканмиз,

²³ Мақола матнида асар муаллифининг номи “Абдулқодир Жузжоний” деб хато берилган. Бу қўпол хато тадқиқотчиникими, ёки мақолани нашрга тайёрлаган газета ходими адашганми, билолмадик.

ўзлигимизни ҳам англаб ета олмаймиз, чунки Навоий бизнинг ўзлигимизни ўзимизга танитган улуғ устоз, миллатимизнинг ҳақиқий ва бош мураббийсидир.

Бугунги кунда шоир ижодини баъзан диний мотивлар, баъзан тасаввуф анъаналари нуқтаи назаридан талқин этишга уринишлар, бу соҳадаги оқсашлар ва чалкашликларнинг жиддийлигини, ҳар бир минтақа бадиий ижод таржибасини ўша заминда туғилган илмий тушунчалар системаси асосида англаб этишга уриниш лозим эканлигини кўрсатиб турипти. Бунда, бир жиҳатдан, Алишер Навоий бадиий тафаккури минтақа фалсафий, илмий, диний, ирфоний, ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ эканлиги, иккинчи жиҳатдан, бу тафаккур йўналишининг ўзга йўналишлардан моҳиятан мустақиллиги, ўз ички ривожланиш қонунларига, мукаммал ички қурилишга эга эканлигини ҳис қилиб, ушбу қонуниятларни минтақа адабиёт илми ва шоирнинг ўз назарий хулосаларига асосланган ҳолда, унинг асарлари мураккаб мазмунидан келиб чиқиб очиб беришга астойдил интилиш зарурдир.

VIII-IX асрларда бадиий адабиёт бутун минтақа бўйлаб асосан араб тилида яратилган бўлса, IX аср охирларидан минтақада бадиий адабиётнинг қамрови ва кўлами беқиёс кенгайиб, араб тилидаги адабиёт ёнига Хуросон ва Мовароуннаҳрда форсий ва туркий тиллардаги мумтоз шеърят қўшилди. Қудратли маҳаллий ҳукмдорлар – Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар саройлари доирасида бу тилларда мустақил адабий мактаблар шаклланди. Абу Абдуллоҳ **Рудакий** етакчилигидаги илк мумтоз шеърят мактаби Сомонийлар даврида юз кўрсатган бўлса, Ғазнавийлар саройида форс тилида ва Қорахонийлар саройида туркий ва форсий тилларидаги шеърят ривож топди. Унсурий, Фаррухий, Манучехрий ва бошқалар яратган мадҳиявий қасиданинг мумтоз намуналари, **Фирдавсий** нинг 60 минг байтли “*Шоҳнома*”си, **Юсуф Хос Ҳожиб**нинг “*Қутадғу билиг*” достони, **Носир Хисрав** ва **Абул Аъло ал-Мааррий**нинг юксак фалсафий мазмундаги асарлари шу давр маҳсули эди.

Бу давр адабиётининг аксарият намуналарига хос бўлган энг асосий хусусият **ақлга таяниш** бўлиб, Абу Шукур Балхий буни шундай ифодалайди:

*Хирадманд гўяд: “Хирад – подшо-ст,
Ки бар хос-у бар ом фармонраво-ст.
Хирадро тани одаме лашкар аст,
Ҳаме шаҳват-у орзу чокар аст.
(Ақлликлар айтур, ақл – подшодир,
Ақл барчага бир фармонраводир.
Тана аъзолари – ақл лашкари,
Шахвату орзулар унинг чокари.)*

Бу караш Рудакийда ҳам, Фирдавсийда ҳам, Юсуф Хос Ҳожибда ҳам, Носир Хисрав асарларида ҳам етакчилик қилади. Бу давр алломалари барчаси имонли, тақволи, чин маънодаги мусулмон инсонлар, аммо тавҳид ғоялари ҳали булар онгида **Сунна босқичи** даражасида англаб етилган, **тавҳид таълимотининг** маъно теранликларини қидириш аксарият ҳолларда ҳануз бу давр шеъриятига хос эмас. Шулардан келиб чиқиб, VIII - XI асрлар араб, форс ва туркий тиллардаги мумтоз бадиий наср ва шеърятга нисбатан “**дунёвий адабиёт**” тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Бу давр адабиётида тасаввуфий-ирфоний оқим ҳам шакллана бошлаган бўлиб, **Абусаид Абулхайр** (967-1049) ва **Бобо Тоҳири Урьён** (ваф. 1055) рубоийлари бунга мисол бўла олади²⁴. Аммо бу йўналиш XI аср адабиётида ҳануз ўзининг тўлақонли ифодасини топган эмас эди.

VIII - XI асрларда ислом минтақасида шаклланган илмий доиралар сингари турли адабий мактаблар ҳам кўпроқ у ёки бу ҳукмдор саройида марказлашган бўлиб, уларнинг мазмуний мундарижасида **мадҳ, тағаззул, ҳамриёт, зухдиёт, хижо** (ҳажв) каби соф дунёвий мавзу турлари етакчилик қиларди.

Аммо XII асрга келиб энди бу мавзулар улуғ мутафаккир шоирларни қониктирмай қўйди. Улар бирин-кетин бу йўналишни тарк эта бошладилар. Анварий ёзади:

Ғазалу мадҳу ҳичо – ҳар се бад-он мегуфтам,

*Ки маро шахвату ҳирсу ғзаби буд ба ҳам...*²⁵

(Ишқий ғазаллар, мадҳиялар, ҳажв – ҳар уч йўналишда

шеърлар битганим сабаби,

Қонимда шахвату ҳирсу ғзаб туйғулари жўш урганидандир...)

XII аср шоирининг бу эътирофлари энди минтақа мумтоз шеъриятидаги катта бир босқич ниҳоясига етиб, бадиий тафаккурнинг янги босқичи бошланаётганининг нишонаси эди.

Навоийнинг “**Маҳбуб ул- қулуб**” рисоласи “*Аввалги қисм*”идаги минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларга бағишланган 16-фаслида асосан XII-XV асрларда яшаб ижод этган қатор шоирлар тилга олиниб, улар бирнеча гуруҳга ажратилади. Булар ичида тарихан энг биринчиси **Абдулмажд Санойий** (1048 - 1140) бўлса, ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган **Абдулвосиъ Жабалий** (вафоти 1160), **Анварий** (вафоти 1191), **Асириддин Ахсикатий** (1108-1196), **Ҳоконий** (1120-1199), **Зоҳир Фарёбий** (вафоти 1202) кабилар санаб ўтилади. Булар барчаси биринчилардан бўлиб саройни ва мадҳиягуйликни тарк этган, шеърятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирган улуғ мутафаккир ижодкорлар эди. Чунончи **Санойий**нинг “*Сайрул-ибод илал-маод*” (Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари) ва 10 минг байтдан ортиқ ҳажмдаги “*Ҳадоийқ-*

²⁴ Таронаҳои дилангез. Душанбе, “Ирфон”, 1986, с. 5-64 (11-84).

²⁵ Самадов Т. Анвари ва ғазалиёти у. Душанбе, 1988, С.26

ул-ҳақиқа” (Ҳақиқат боғлари) дostonлари минтақа адабиётида янгича йўналишга асос солганлиги маълум ва машҳурдир. Санойи ва Анварийлар бошлаб берган **шеъриятга янгича ёндошув** уларнинг яқин издошлари - XII аср охири чорагидан бошлаб форс тилидаги шеърият осмонида порлаган икки ёрқин юлдуз **Низомий Ганжавий** (1141-1202) ва **Фаридиддин Аттор** (1147-1229) сиймолари мисолида **икки** алоҳида **йўналиш** бўйича ривож олди.

Бу икки йўналишнинг фарқи нимада?

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда кечади: бири - инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; иккинчиси инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати.

Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади.

Кейинчалик **Жалолиддин Румий** ёзган эди:

*Аттор руҳ буду Санойи ду чашми ў,
Мо аз паи Санойю Аттор омадем.*²⁶

(Аттор руҳ эди, Санойи унинг икки кўзи,
Биз Санойи ва Аттор изидан келдик.)

Санойи “икки кўз”га қиёс этилмоқда. Кўз ташқаридаги нарсаларни кўради, ичкаридан ташқарига йўналган бўлади. **Аттор** эса “**руҳ**” - унинг назмдан мақсади “**асрори илоҳий адоси**” (“илоҳий сирларни баён этиш”) - инсон руҳиятидаги илоҳий **асрор пардаларини бирма-бир очиб кўрсатиш**. “**Маснавийи маънавий**”дек буюк ирфоний қомусни яратган **Жалолиддин Румий** ҳам айна шу йўлдан борди. **Тасаввуф шеъриятининг моҳияти** аслида шу.

XII - XIII асрлар мобайнида ислом минтақа маданияти доирасида **ирфоний шеърият ва тасаввуф фалсафаси** юксак чўққиларга кўтарилди. **Аттор ва Румийларнинг тасаввуфий эҳтиросга йўғрилган** буюк эпик асарлари, ирфоний ишқнинг оташин куйчиси **Ибн ал-Фарид** (1181-1234) шеърияти ва **Ибн ал-Арабий** (1165-1240) яратган тимсолий тафаккурнинг мумтоз намунаси “*Футуҳоти Маккия*” асари ушбу давр минтақа маънавиятининг ноёб намуналаридир.

Низомий Ганжавий эса фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай, ўз дostonларида шахснинг **Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди**, яъни, унинг асарларида **ирфоний ва ижтимоий муаммолар** олий бир

²⁶ Бертельс. Б.Э. Ибранные труды. Низами и Фузуди. М.-«Наука»-1962, с.174.

уйғунликда ифодаланди. Айни шу уйғунлик ифодасига кейинчалик Алишер Навоий томонидан “*мажоз тариқи*” деб ном берилган эди.

Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини **Ҳақиқат** ва унинг **мазҳари**, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “*мажоз*” (“*иносказание*”, метафора), деб атадилар. Шу асосда тасаввуф адабиётида “*ишқи ҳақиқий*” ва “*ишқи мажозий*” тушунчалари шаклланди.

Агар Навоий “*ҳақиқат тариқининг суҳанвари*” деб атаган Фаридидин Аттор XIII аср бошларида инсонларни “*мажоз*”, яъни ташқи моддий дунё ҳою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтариб, Борлиқнинг асл (азалий ва абадий) Ҳақиқати сари интилишга, ташқи суратга маҳлиё бўлмай, маънога, моҳиятга эътибор беришга чақирган бўлса, шу аср охирларига келиб **Фаҳриддин Ироқий** (1207-1289), **Авҳадиддин Кирмоний** (вафоти 1298 йил) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “*Ламаъот*” асарини ёзган Ироқий “*мажоз*” ва “*ҳақиқат*” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Шайх Авҳадиддин Кирмоний ушбу нисбатни қуйидагича талқин этади:

З-он минигарам ба чашми сар дар сурат,

Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.

Ин олами суратесту мо дар суварем,

*Маъни натвон дид магар дар сурат.*²⁷

(Шу сабабдан бошдаги кўз билан суратга тикиламанки,

Суратда маънонинг изи бордир.

Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,

Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас.)

Демак, Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аслида бу хулоса Ирфоннинг ниҳоясидир²⁸.

XIII аср охири - XIV аср бошларида **Амир Хусрав Дехлавий** (1253-1325) **Низомий** дostonларига биринчи бўлиб жавоб ёзди ва бу асарда “*ишқи мажозий*”ни куйлашни ўзига мақсад қилиб қўйганлигини очик намоиш қилди. Амир Хусрав “*Хамса*”си шу даражада шуҳрат қозондики, ундан кейин ислом минтақа шеърлятида “*мажозий ишқ*”ни куйлаш ва “*Хамса*” дostonларига татаббуъ бағишлаш кенг кўламли анъанага айланди. XIV- XV асрлар минтақа маънавияти “*Хамса*” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “*Хамса*”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш

²⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. Т., 1968, с.166

²⁸ “Ирфоннинг ниҳоясидир” деган хулосани “энди ирфон ўтмишга айланди”, деган маънода талқин қилиш керак эмас, балки “энди мавзуну бу даражада тушуниш етарли бўлмай қолди” деган маънода қабул қилиш лозим.

билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ходиса эди.

Ислом минтақа адабиёти ривождаги **учинчи давр** XIV-XV асрларни ўз ичига олиб, Алишер Навоийнинг бу ҳақдаги назарий мулоҳазаларига таянган ҳолда бу даврни миллий маънавиятимиз ва минтақа адабиёти ривожда **“Мажоз тариқи” босқичи** деб атасак, тарихан тўғри ёндошган бўламиз. Навоий бу йўналишдаги улуг шоирлардан биринчи навбатда **Амир Хусрав Дехлавий** ва **Ҳофиз Шерозий**ларни тилга олади. Улардан кейин **Дехлавий** изидан бориб ба ҳоли кудрат **“хамсачилик”** анъанасини давом эттирган **Хожуйи Кирмоний, Салмон Соважий ва Котибийларни**, ғазалнависликда **Хожа Ҳофиздан** улгу олиб **“мажоз тариқи адоси алар назмига золиб ва алар бу шевага кўпроқ роғиб” бўлган** **Камол Хўжандий, Носир Бухорий, Шоҳий Сабзаворий** каби XIV-XV асрларда яшаб ўтган қатор машҳур форсийзабон шоирларни санаб ўтади. Навоий туркиғўй шоирлардан Мавлоно Лутфийни ҳам **“мажоз тариқи”**га мансуб деб эътироф этади.

Алишер Навоий ўз ижодида **Амир Хусрав** ва **Ҳофизлар** изидан бориб, бутун умр асосан **“ишқи мажозий”**ни қуйлади. Умрининг охирида эса яқуний асари **“Маҳбуб ул-қулуб”** рисоласида ўзининг бу назарий қарашларини тўлиқ асослаб берди. Рисоланинг иккинчи қисмидаги **“Ишқ зикрида”** аталмиш 10-бобида бу туйғуни *авом ишқи* (яъни, ўз шахвоний нафсини енгиб ўтмаган, маънавий баркамоллик касб этмаган оддий одамлар ишқи)²⁹, *хавос ишқи* (яъни, ўз нафсини енгиб ўтиб маънавий баркамолликка эришган ориф инсонларнинг пок ишқи) ва *сиддиқлар ишқи* (авлиёуллоҳ суфийлар ишқи) сифатида уч қисмга ажратиш билан ушбу муаммони мукамал ҳал қилиб берди.

Навоий *хавос ишқи*, яъни **пок инсоний ишқни** ошиқ учун ўзликни англаш йўли, **“Ҳақиқат асрори”** ганжинасининг калити деб билади. “Лайли ва Мажнун” достонининг хотима бобида шоир муҳаббатга *гаройиб кимийе*, яъни мисни олтинга айлантира олувчи **сеҳрли куч, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу**, деб таъриф беради. У **“ишқ”** ходисасига, биринчи навбатда, **ижтимоий-ахлоқий муносабатлар** нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда **“мажозий ишқ”**ни воқеъ ҳаётдаги **инсонлар аро муомалада** биринчи ўринга чиқаради, **ўзак моҳиятга** айлантиради. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган **“алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ”**нинг кўпчилик йигит-қизлар орасидаги оддий **“ошиқ-маъшук”**ликдан ҳам, тасаввуф аҳли **“ишқи ҳақиқий”** деб атаган ирфоний интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи **мумтоз бир туйғу**, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Бу ходисанинг моҳияти шунда эдики, унда **инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига**

²⁹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.51-52

муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди.

Шарқ мумтоз адабиёти ривожига **мажоз** атамасининг турли маънолардаги талқинини учратамиз. Жумладан, “*мажоз*” усули “*дунёвий адабиёт*” вакиллари учун воқеликдаги бирор оддий ҳодисани бадиийлаштириб **тасвирлаш воситаси** сифатида қўлланилган бўлса (масалан, **Рудакий**нинг “*Модари май*” қасидаси, ёки Манучехрийнинг шу мавзудаги мусаммати), тасаввуф шоирлари (масалан, **Аттор** ва **Жомий** достонларида) ундан ирфоний ғояларнинг **аллегорик ифодаси** сифатида фойдаландилар. “*Мажоз тариқи*” босқичида энди бу шунчаки бадиий тасвир воситаси эмас, балки **Борлик ҳақиқатини англаб етиш ва англатиш** воситасига айланди.

Навоий охириги достони «*Лисон ут-тайр*»да Симуғ тимсоли орқали ўзининг асрий орзусини, улуғ ва қимматли **ижтимоий ғояни** ифодалади. Унинг талқинидаги Симуғ - камолотнинг олий босқичи - **Тавҳид босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш (“си мурғ”)**нинг бирлиги - маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига **Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир.**

Шундай қилиб, биринчидан, ислом минтақа маданиятида том маънодаги **дунёвий адабиёт** VII-VIII асрлардаёқ шакллана бошлаган бўлиб, X-XI асрларда юксак босқичга кўтарилди. Кейинги даврларда ҳам бу йўналиш асло йўқ бўлиб кетгани йўқ, балки бойиб ва такомиллашиб борди. Ҳатто Фаридидин Аттор сингари соф тасаввуф адабиёти вакиллариининг ҳам айна шу йўналишдаги достонлари (масалан, “*Хусравнома*”) мавжуд. “*Мажоз тариқи*” босқичи эса ислом минтақа маънавияти такомилининг энг олий поғонаси, **Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини** сифатида моддий борлиқни тадқиқ этиш, табиатни тушуниш, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш орқали **Ҳақ асрорини**, Тавҳид моҳиятини идрок этиш йўли бўлиб, буюк истеъдод эгалари Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида ўзининг энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзагидир. Бу босқич ягона ислом минтақа маънавияти такомилининг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуқтага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, қўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат **бадиий адабиётда**, бадиий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, “*мажоз*” тушунчаси ўзи бадиий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

Аъзам Қозихўжа таҳлил этган ғазалга келсак -

Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,

Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани бар бод бил -

матлаъли бу шеър Навоийнинг дастлаб 1465 йилда кўчирилган илк девони таркибига (№ 240) киритилган бўлиб, бу пайтда шоир энди 24 ёшга тўлган эди. Аввало, шу ёшдаёқ шоирнинг ирфоний қарашлари нақадар юксакликка кўтарилганига қойил қолмай иложимиз йўқ. Қолаверса, бу пайтда “*Бадойиъ ул-бидоя*” девони ҳам тузилмаган, “*Ашрақат*” ғазали ҳам ёзилмаган эди. Биз Навоий ижодини ўрганишда ажойиб имкониятларга эгамиз. Унинг ҳаётлик пайтида кўчирилган турли йилларга оид асарлари кўлёзмалари Навоий ижодининг бадиий-ғоявий эволюциясини кузатишга воқеъ имкон берадигим, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлари мероси, афсуски, бундай қулайликлардан маҳрум. Бизнинг дастлабки кузатишларимизга кўра, Навоийнинг фикрий-ижодий тараққиётини уч катта даврга бўлиб ўрганиш мумкин. Уларнинг биринчисини шартли равишда “*Навоий – лирик шоир*” деб, иккинчи даврни “*Навоий – лиро-эпик шоир*”, учинчи даврни эса “*Алишер Навоий – буюк шоир, адиб ва мутафаккир аллома сифатида*” деб номлаш мумкин. Бу даврларнинг ҳар бири алоҳида ва батафсил тадқиқ этилмоғи керак.

Навоий ва форс мумтоз адабиёти: Татаббуъ ва талқин

Алишер Навоий ижоди Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа маданиятининг кўп асрлик ривожига ҳосиласидир. Бунда бевосита форс мумтоз адабиётининг буюк намояндалари ҳиссаси алоҳида ва, айтиш мумкинки, етакчи ўрин тутди. Навоий ўз асарларида Фирдавсий ва Санойӣ, Низомий ва Аттор, Румий ва Саъдий, Камол Исфохоний, Анварий ва Ҳоконий Ширвоний, Абдулвосиъ Жабалий ва Асириддин Ахсикатий, Саъдий Шерозий ва Амир Хусрав Дехлавий, Хўжа Ҳофиз Шерозий ва Носир Бухорий, Фахриддин Ироқий ва Хожуӣ Кирмоний, Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий каби ўнлаб форсийзабон шоирларни эҳтиром билан тилга олади. “Девони Фоний” таркибидаги 552 ғазалнинг ярмидан ошиғи Ҳофиз Шерозий ва Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий ва Салмон Соважий каби қатор форс мумтоз адабиёти таниқли вакиллари асарларига татаббуъ шаклида ёзилгандир. Унинг машҳур “*Тухфат ул-афкор*” қасидаси Амир Хусравнинг “*Дарёи аброр*” ва Жомийнинг “*Лужжат ул-асрор*” асарларига, “*Насим ул-хулд*” эса Ҳоконийнинг “*Айвони Мадоин*” (ёки “*Қасидаи шиния*”), Амир Хусравнинг “*Миръот ус-сафо*”, Жомийнинг “*Жило ур-руҳ*” қасидаларига, “*Қут ул-қулуб*” Анварийга ва “*Минҳож ун-нажот*” Ҳоконий ва Анварийга татаббуъ-жавоб тарзида дунёга келган. “*Арбаин*” ва “*Насоим ул-муҳаббат*” Жомийнинг “*Чихил ҳадис*”

ва “*Нафаҳот ул-унс*” асарлари асосида яратилганини кўпчилик билади.

“*Хамса*” ва “*Лисон ут-тайр*” асарларининг кимларга жавоб сифатида ёзилганлиги мактаб ўқувчиларига ҳам маълум. Фақат “*Хамса*” дostonларининг биринчиси Низомий, Деҳлавий ва Жомийларга татаббуъ бўлиб, қолганлари Низомий ва Деҳлавий дostonларидан илҳомланиб ёзилганлигини эслаб ўтиш мумкин. Бундай ташқи ўхшашликлар бир пайтлар Европа олимларини адаштирганлигини ҳам биламиз.

Ўзбекистонда навоийшуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган XX асрнинг йирик шарқшуноси Е.Э.Бертельснинг дастлабки тадқиқотларидан бири 1928 йили академик В. В. Бартольд тавсияси билан ёзилиб, «*Мир Али Шер*» тўпламида босилиб чиққан «*Навоий ва Аттор*» асари нафақат навоийшунослик, балки умуман Шарқ классик адабиётини ўрганиш соҳасида янги сўз бўлди. Е.Э.Бертельс классик Шарқ адабиётини ўрганишда унинг ўзига хос томонларини, ички қонуниятларини билмаслик ва ё назарга илмаслик, Ғарб адабиёти ўлчовлари билан ёндашув каби жиддий хатоликларга қарши бўлди. Е.Э.Бертельс Алишер Навоийнинг то ўша пайтгача «*Мантиқ ут-тайр*»нинг эркин таржимаси деб ҳисобланиб келинган «*Лисон ут-тайр*» дostonи мутлақо оригинал асар эканлигини сатрма-сатр, байтма-байт солиштириш заминида тўлиқ исбот қилиб берди.

Алломанинг 1940—1948 йиллар ичида Навоий ижодининг муайян қирраларини тадқиқ этувчи қатор жиддий мақолалари эълон қилинган, 1948 йилда Москвада олимнинг «*Навоий, ижодий биография тажрибаси*» монографияси босилиб чиқди. 1949 йилда эса Москва-Ленинградда «*Александр ҳақида роман ва унинг Шарқдаги асосий версиялари*» асари нашр этилди. Бу ҳар икки йирик тадқиқот асосан Навоий ижодига бағишланган бўлиб, биринчисида буюк шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти XV асрнинг иккинчи ярми Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сиёсий, ижтимоий ва маданий аҳвол фонида яхлит олиб таҳлил қилинган бўлса, иккинчисида шоир ижодининг айрим саҳифаси, яъни «*Садди Искандарий*» дostonи ушбу мавзудаги илгари яратилган дostonлар, хусусан, Низомий, Амир Хусрав ва Жомий дostonлари билан изчил муқоясада ўрганиб чиқилган.

Тадқиқотлар жуда батафсил ва салмоқли. Аммо кейинроқ бориб ундаги баъзи хулосалар анчагина баҳсталаб эканлиги ҳам маълум бўлиб қолди. Мисоллар келтирамиз. Е.Э. Бертельс ёзади: «*Создавая «Садди Искандари», Навои задумал дать образ идеального правителя...*»,³⁰ «*поэт взялся показать среднеазиатскому властелину образец идеального правителя*»,³¹ «*Ему нужен был именно образцовый шах...*»³²

³⁰ Е.Э. Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. М., «Наука», ГРВЛ, 1965, с.166.

³¹ Там же, с. 409.

1975 йилда Тошкентда А.П.Қаюмовнинг «*Садди Искандарий*» номли тадқиқоти босилиб чиқди. Ундаги “*Навоий Искандари*” бобида дoston бош қаҳрамонининг маънавий қиёфаси таҳлил қилинар экан, тадқиқотчи қуйидагича хулосаларга келади: “*Искандар идеал қаҳрамон ҳисобланиши мумкинми? Албатта, йўқ... Модомики, Искандар идеал инсон ёки қаҳрамон эмас экан, унга идеал ҳукмдор деб қараши мумкинми? Бу саволга ҳам салбий жавоб беришга тўғри келади.*”³³ Олим ёзишча, Навоий ўз асарида Искандар характерининг эволюциясини кўрсатади. Аммо бу тадрижий ривожланиш ижобий томонга эмас. Навоийнинг Искандари асар бошида камтарин инсон, у аввал ҳукмдорлик таклифини ҳам рад этади, рози бўлгач, адолатли шоҳ сифатида иш юрита бошлайди. Аммо кетма-кет турли юртларни фатҳ этган сари у салбий томонга ўзгариб боради. Бутун жаҳонни эгаллаш орзусига тушади. У бутун ер юзини эгаллагач, денгиз сатҳи ва остини ҳам эгаллаш ҳавасига тушади. Шоир ўз қаҳрамонининг ҳолатини шундай ифодалайди:

*“Ҳавас тунди боди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.”*

Денгиз тубини эгаллаш ҳавасига тушган Искандардаги борган сари кучая бораётган жаҳондорликка интилишни Навоий “*бийми жунун*” деб атайди:

*“Бу андеша чун кўнглин этти забун,
Димоғига юзланди бийми жунун.*

“*Демак, - деб хулоса қилади А.П.Қаюмов, - Навоий Искандар образини идеаллаштирмаган. Аксинча, унинг характеридаги эволюцияни, унинг қайси йўлдан кетганини ниҳоятда объективлик билан тасвирлаган.*”³⁴ Навоий тасвирига кўра, жаҳонгирлик муддаосининг хом эканлигига Искандар ўз ҳаётининг интиҳоси яқинлашаётганлигини сезганда иқроп бўлади. У ўлимидан сўнг тобутдан бир кўлини чиқариб кўйишларини васият қилади, токи одамлар бутун дунёни эгаллаган Искандар нариги дунёга қуруқ қўл билан кетаётганлигини кўрсинлар.³⁵

Албатта, Навоийнинг Искандари воқеликдаги Александр эмас эди, шоир кейинчалик Европа адабиётида ҳам кенг қўлланилган усулдан фойдаланган, асар бошида қаҳрамонини идеал инсон сифатида олиб, уни муайян шароитга қўяди ва холис кузатиб ундаги ўзгаришларни тасвирлайди. Шу нуқтаи назардан дostonнинг бош ғояси шоирнинг машҳур форсий қасидаси матлаъсида баён қилинган қараш билан тўлиқ мувофиқ эди:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,

³² Там же, с. 408.

³³ Азиз Қаюмов. Асарлар. 1-жилд. 2-китоб. Т., “Мумтоз сўз”, 2008, с. 275-276.

³⁴ Азиз Қаюмов. Асарлар. 1-жилд. 2-китоб, с. 281.

³⁵ Шу китоб, с. 336-339.

Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
(Подшоҳлар тожидаги оловланиб турувчи лаъл,
Уларнинг бошида туғилган хом хаёлларни

пиширувчи бир чўғдир).

Шундай экан, академик Е.Э.Бертельс хулосасига нима таъсир қилган деган савол туғилади. Улуғ олим Навоий ижоди билан астойдил шуғулланишдан олдин Низомий ижодий мероси бўйича йирик тадқиқотлар яратиб нашр этган эди. *“Искандар ҳақида роман...”* асарининг биринчи қисмида ҳам Низомий *“Искандарнома”* сига анчагина жой ажратилган. Достоннинг бош ғояси ҳақида олимнинг хулосаси куйидагича: *“Наконец он смог развернуть во всех деталях образ идеального правителя таким, каким он ему рисовался”*. Ўйлаш мумкинки, Навоий достонининг бош қаҳрамони ҳақида хулоса бераётганда ҳам Е.Э.Бертельс қаршисида доимо Низомийнинг Искандари гавдаланиб турган, ўз тадқиқотида ҳар икки достоннинг барча фарқларини бирма-бир кўриб чиққан олим икки буюк шоирнинг масалага ёндошувларидаги принципиал фарқни назардан қочирган.

5-6 ёшдаги Алишер буюк тасаввуф шоири, *«ҳақиқат тариқининг суханвари»* Фаридиддин Атторнинг мураккаб фалсафий-рамзий достони *«Мантиқ ут-тайр»* ни ёд олишга киришгани бугунги авлод учун фавқуллодда ҳодиса бўлиб кўринади. Биз бу ҳақиқатни ўз чоғимизга мосламоқчи бўлиб, балки қушлар тили билан айтилган турли ҳикоятлар болани жалб қилган бўлса керак, деб мулоҳаза юритамиз. Аммо Атторнинг туғёнли ифодаларида ҳеч бир ҳикоят беҳикмат эмас ва бу асарда биз кутган *«болаларбон»* тасвирлар ҳам учрамайди. Ёш Алишер достонни тўтидек ёд олган эмас. Бошиданоқ ҳар бир сўз, ҳар бир жумла, ҳар бир ишора ва рамзни англаб етишга ҳаракат қилган. Шу туфайли ҳам бутун фикри-зикри ушбу китобга жазб бўлиб, дўст-ўртоқлари, жамоатдан ҳам ўзини беихтиёр четга торта бошлаган.

Бу ҳолатлар нимадан далолат беради?

«Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» китобида келтирилган дастлабки ўқишда биз учун муболаға туюлувчи ривоятга эътибор берайлик:

«Бир куни хожамизнинг шариф суҳбатларида султон ул-орифин (Боязид Бастомий)нинг «бу йўлда юрувчи қанчалик бўлмасин, сўнгги қадами бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади», деган сўзлари нақл қилинибди. Хожамиз ғайрат юзасидан: «Биринчи қадами Боязиднинг охирги қадами устида бўлмаган кишига Ҳақ субҳонаҳунинг суҳбати харом бўлсин!» — деган эдилар.

Ва улар «Биз интиҳони ибтидода тугаллаймиз», - дер эдилар».

Ушбу ривоят XIV-XV аср воқелигининг муайян бир хислатидан дарак беради. Исломнинг Тавҳид таълимотини англаб етиш инсоният учун осон кўчгани йўқ. Бу йўналишда миллатимиз бутун минтақа аҳли билан бирга-бирга қатор маънавий такомил босқичларини,

жумладан, **Сунна** (VIII-IX асрларда), **Ислом маърифатчилиги** (X.-XI асрларда), **Тасаввуф ирфони** (XII-XIII асрларда) боскичларини босиб ўтди. Шундай экан, IX аср охирида шайх Боязид Бастомий етиб келган ирфоний мақом эндиликда — XIV аср сўнгида, тасаввуф ирфонининг энг юқори чўққиси бўлмиш ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти нуқтаи назаридан, Ҳақ йўлининг йўлчилари — солиқлар учун биринчи қадам даражасида қабул қилинган бўлса, ўша давр ўлчовларида бунинг ҳеч қандай ғайритабиий жиҳати йўқ эди.

Демак. бўлғуси шоирнинг XII аср охирида яратилган «*Мантиқ ут-тайр*»ни беш-олти ёшидан ўзлаштира бошлагани ҳам ўша давр маънавиятининг юксак талабларига мувофиқ келарди.

Алишернинг мурғак қалби ирфоний ишқ олови билан туғилишдан нурланган, она сути билан унинг руҳияти шавқу ҳолга ошно бўлган. Шу сабабли Мансури Халлож ва Боязид Бастомийлар умр бўйи риёзат чекиб эришган ирфоний ишқ сири («*интиҳоси*») Алишер руҳияти учун «*ибтидо*» (бошланиш) мартабасида бўлди. У кичик ёшидан ўзи англаб-англамаган ҳолда ринд ва ошиқ мақомида эди. Агар биз бундай маънавий камолотни муболаға деб қабул қилсак, Алишер Навоий ижодини мутлақо тушуна олмаймиз, бундай жўн ёндашувда, айтиш мумкинки, умуман, Навоий-Фоний ҳодисаси биз учун жумбоқ ҳолида қолиб кетаверади.

Филология фанлари доктори, профессор Аҳмаджон Қуронбеков “*Адабий мажоз, ирфоний рамз ва тимсоллар*” мақоласида “... *Санойӣ, Хоқоний ва Аттор шеърятини ҳақиқат тариқининг намуналари деб баҳоланса, Румий, Саъдий, Ҳофиз ва бошқа шоирларнинг шеърятини мажоз тариқи деб қараиш ҳақиқатга яқин бўлур эди*”, деб ёзади³⁶. Бу талқин ҳазрат Навоий талқинидан фарқ қилиб қолмоқда. Маълумки, Навоий **Фаридидин Аттор ва Жалолиддин Румийларни ҳақиқат тариқига, Санойӣ ва Хоқоний, Саъдий ва Ҳофизларни эса мажоз тариқига** мансуб деб баҳолаган эди. Биз ҳурматли дўстимизнинг фикрлари тамом хато ёки ўйламай айтилган деган ҳаёлдан йироқмиз. Бизнинг назаримизда, бундай таснифлашнинг муайян асослари бор. Профессор дўстимиз Эрон ва Афғонистонлик ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётшуносларининг тадқиқотлари билан яқиндан таниш. Бунинг устига ўзи лингвопоэтика илмининг нодир ва билимдон мутахассисларидан. Аммо Навоийнинг масалага ёндошуви мумтоз форс адабиёти ва тасаввуф илми мутахассислари қамраб олган мавзулар доирасидан кўра анча кенгроқ ва теранроқ миқёс ва даражага кўтарилганлиги сабабидан соф адабиёт ва ҳатто ирфоний мавзулар доирасида тадқиқот олиб борган илм аҳли баъзи нозик жиҳатларни эътиборга олмаган бўлиши мумкин. Бундан ташқари форс тилидаги мумтоз адабиёт билан туркийзабон адабиёт, айниқса, Марказий Осиё туркийзабон мумтоз адабиётининг мавзуларга ёндошувида ҳам ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Навоий гарчи ўз мулоҳазаларида асосан форсизабон

³⁶ Бадиий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. Т., ТДШИ, 2010, с.69.

мумтоз адабиёт вакиллари ижодига таяниб хулосалар берса-да, унинг талқинлари ва ёндошувлари форс тилидаги шеърият тадқиқотчиларининг масалага ёндошувларидан фарқ қилиши табиийдир. Масаланинг яна бир жиҳати бор. Тасаввуф илми ва амалиёти ҳам, тасаввуф адабиёти ҳам бир жойда тўхтаб қолган нарсалар эмас. Масалан, XI асрда яшаб ижод этган **Абусаид Абулхайр** ва **Бобо Тохир Урьёнлар** ирфоний лирикаси билан XII - XIII асрларда яшаган **Фаридиддин Аттор** ва **Жалолиддин Румий**ларнинг тасаввуфий эҳтиросга йўғрилган буюк эпик асарлари орасидаги фарқ очик-ойдин кўриниб турса, **Аттор** ва **Мавлавий** шеъриятидаги фарқларни аниқлаш алоҳида жиддий тадқиқотларни талаб этади. **Саной** ва **Ҳофиз**ни ўз даврида ҳам, бугунги кунда ҳам тасаввуфий шеърият вакиллари деб ҳисобловчи илм аҳли кўпчиликни ташкил қилади.

Бундай баҳсларнинг туғилишига энг асосий сабабчи “**мажоз**” тушунчасидир. Араб тилида “*ўтмоқ*” (бир жойдан бошқа жойга ўтмоқ), “*ижозат берилмоқ*” маъноларидаги “**жааза**” феълидан ясалган бу сўзнинг энг умумий луғавий мазмуни “*ўтиш*”, “*ўтиш жойи*” бўлиб, тилшуносликда сўзнинг “*бир маънодан иккинчи маънога кўчиб ўтиши*”ни билдиради. Аммо минтақа маданиятида бу тушунчанинг **маънолар майдони** бора-бора жуда кенгайиб кетган. Бу маъноларнинг ўзаро нисбатини тўғри тасаввур қилиш учун аввало бадий адабиётдаги **маъно қатламлари** ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилмоқ керак. Уларнинг биринчиси **сўз қатлами** бўлиб, бунда сўзларнинг маъно жилвалари асосида **бадий матн** яратилади. Бу қатламда мажознинг анъанавий **бадий санъат**лар доирасидаги турли шакллари ҳақида фикр юритилади. Лингвопоэтика илми асосан шу қатламга эътибор қаратади. Иккинчиси **воқеа қатлами** бўлиб, унда **ҳаётий ходисаларни мажозий тимсоллар орқали ифодалаш**, шу орқали китобхонга эстетик завқ беришга хизмат қилувчи турли **мажозий тасвирлар** ҳақида сўз боради. **Рудакий, Манучехрий** каби дунёвий адабиёт вакиллари бундай усулдан кенг фойдаланганлар. Кейинчалик тасаввуфий эпик шеърият вакиллари ҳам бу усулдан ўз мақсадлари йўлида унумли фойдаланганлар. Бунинг энг ёрқин мисоли Атторнинг “*Мантиқ ут-тайр*” достонидир. Кўпчилик адабиёт илмининг билимдонлари бу икки қатламни яхши биладилар. Аммо минтақа маданиятимизда “**мажоз**” тушунчасининг **маънолар майдонига** хос учинчи - **ғоявий қатлам** ҳам шаклланган бўлиб, бунда энди “*бир маънодан иккинчи маънога кўчиб ўтиш*” сўз ёки тасвир даражасида эмас, балки Борлиқ ҳақиқатини идрок этиш даражасида юз беради. Дарҳақиқат, XIII-XIV асрлар минтақа тафаккурида “**мажоз**” ва “**ҳақиқат**” сўзларини бугунги кунда одатан биз “*моддий олам*” ва “*ғайб олами*” деб атаётган воқеликларга нисбатан қўллаш урф бўлди. Тасаввуф адабиёти ва Навоий илмий таомилга киритган “**мажоз тариқи**” йўналишидаги адабиётнинг ўзаро фарқи айни шу **ғоявий қатлам**да намоён бўлади.

Алишер Навоийнинг бадиий тафаккури, биринчидан, минтақа фалсафий, илмий, диний, ирфоний, ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ эканлиги, иккинчи жиҳатдан, бу тафаккур йўналишининг ўзга йўналишлардан моҳиятан мустақиллиги, ўз ички ривожланиш қонунларига, мукаммал ички қурилишга эга эканлигини ҳис қилиб, ушбу қонуниятларни минтақа адабиёт илми ва шоирнинг ўз назарий ҳулосаларига асосланган ҳолда, унинг асарлари мураккаб мазмунидан келиб чиқиб очиб беришга астойдил интилиш бугунги куннинг долзарб масалаларидандир.

Навоий ўз ижодида Низомий ва Амир Хусрав, Аттор ва Фахриддин Ироқий яратган бадиий ва ирфоний оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди. Саъдий, Ҳофиз, Анварий, Ҳоқоний каби ўнлаб форс мумтоз адабиёти вакилларига татаббуъ-жавоблар ёзди. Ва ўз мустақил бадиий оламини яратди. Бу олам туркий шеърят оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалдан ижтимоий-ахлоқий муаммоларга алоҳида эътибор бериб келадилар.

Аттор ва Навоий. Татаббуъ мўъжизаси

Адабий асарда нима муҳим? XX аср китобхони кўпроқ сюжетга кизиқадиган бўлди. Аммо илгари ундай эмас эди. XIX асргача бутун дунё адабиётида, айниқса, Шарқ мумтоз шеъриятида бир мавзу, бир сюжет асосида бир қанча ижодкорларнинг асарлар яратиши кенг тарқалган анъана бўлиб, татаббуъ ҳодисаси ушбу анъананинг юксак кўриниши сифатида юзага келди. Ушбу ҳодисага илк марта эътибор қаратганлардан бўлмиш Е.Э.Бертельснинг 1929 йили ёзган «*Навоий ва Аттор*» рисоласи ҳануз ўз илмий аҳамиятини йўқотмай келаётган тадқиқотлардандир.

1986-87 йиллари мен ҳам устозга татаббуъ йўсинида Навоий ва Аттор мавзусига киришиб, «*Ҳақиқат ва мажоз*» номли рисола коралаган эдим. Мана орадан 16-17 йил ўтди. Мустақиллик шарофати туфайли ислом минтақа маданиятининг асос манбалари билан яқиндан танишиш имконияти пайдо бўлди. Шундай шароитда мавзуга янада жиддийроқ ёндашиш эҳтиёжи туғилди.

Татаббуънинг моҳиятини англаб етиш учун матнларни сатрма-сатр қиёслаш керак. Бунда фақат мутлоқ янги сатрларни топиб кўрсатишгина эмас, балки бир қарашда таржимага ўхшаб кўринган ўринлардаги маъно товланишларига ҳам эътибор қаратиш лозим бўлади. Биз илк тажриба сифатида ишни Аттор ва Навоий дostonларидаги биринчи 10 байтни қиёслашдан бошладик. Манба сифатида «*Лисон ут-тайр*»нинг Шарафиддин Эшонхўжаев тайёрлаган илмий-танқидий матни, Аттор дostonининг эса Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошидаги **Шарқ кўлёзмаларини ўрганиш маркази** хазинасида сақланаётган 1424 йили Ҳиротда кўчирилган

«Ситтайи Фаридиддин Аттор» деб номланувчи мўътабар қўлёзма таркибидаги матни танланди³⁷. Ҳар икки достон анъанага мувофиқ Оллоҳ ҳамди билан бошланади. Ушбу муқаддима боб Атторда 159 байт, Навоийда 60 байтдан иборат.

Аттор ўз асарини шундай бошлайди:

*Офарин жонофарини покро,
Онки жон башиид мушти хокро.
(Жоннинг яратувчисига офаринлар бўлсинки,
У бир сиқим тупрокқа жон бахш этди.)*

Алишер Навоий бу илк сатрлар мазмунига ўз муносабатини билдиришга шошилмайди. Ўз достонини буткул бошқача бошлайди:

*Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тангри ҳамди бирла оғоз айлағай.*

Достон аввалидаёқ «жон қуши», «мантиқи роз» каби рамзий иборалар қўлланиб, асарнинг асл манбаига ишора қилади (бу икки иборани бирлаштирилса, Аттор асарининг сарлавҳаси ҳосил бўлади). Ҳар икки достоннинг кейинги байтлари ягона Тангри мадҳи, унинг кўрсатган мўъжизаларини бирма-бир таъриф-тавсифлаш билан давом этади. Аттор:

*Ариро бар об бунёд у ниҳод,
Хокиёро умр бар бод у ниҳод,
Осмонро бар забардасти бедошт,
Хокро дар зойиби пасти бедошт.
Он якиро жўнбиши модом дод,
В-он дигарро доимо ором дод.
Осмон чун хаймаи бар пой кард,
Бисутун гирди заминаи жой кард.
Кард дар шаш рўз ҳафт анжўм падид,
Ва-з ду ҳарфи амр нуҳ торўм падид.
Муҳрайи анжўм дар ин ҳўққа бисохт,
Бо фалак дар ҳўққа ҳар шаб муҳра бохт.
Доми танро мухталиф аҳвол кард,
Мўрғи жонро хок бар дўмбол кард.
Баҳрро бигудохт дар таслими хеш,
Кўҳро афсурда кард аз бийми хеш.
Кўҳро ҳам тиг дод у, ҳам камар.
То басарҳангии у афрошт сар...*

(Аршни сув устига қурган — у,
Тупрокдан яралганлар умрини елга топширган — у.
Осмоннинг қўлини баланд қилиб қўйди,

³⁷ Таъкидлаб ўтиш лозимки, Аттор асарининг турли даврларда кўчирилган кўпсонли қўлёзмалари матни баъзи ўринларда бир-биридан жиддий фарқланади. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда XIX асрда француз олими Гарсин де Тасси тайёрлаган танқидий матнни ҳам қайта кўриб чиқиш зарурати бор.

Тупрокни кўзга илинмайдиган даражада пастликда сақлади.
Ул бирига (олдингисига) бетиним ҳаракат бахш этди.
Бошқасига (кейингисига) доимий ҳаракатсизликни лозим
кўрди.

Осмонни худди чодирдек тиклаб қўйди,
Бирор таянчсиз ер атрофини ўраб турувчи қилди.
Олти кунда етти юлдузни (сайёрани) яратди,
Икки ҳарф («коф» ва «нун») билан амр қилиб,
тўққиз фалакни бино қилди.
Юлдузлар мунчоғини ушбу (фалак) сандуқчасига
жойлади,
Ҳар тунда фалак билан юлдузлар ўйинини олиб борди.
Бадан қафасини турли ҳолатларга солди,
Жон кушини тупроқ қафасига тутқун қилиб қўйди.
Денгиз(лар)ни ўзига бўйсундириб, эритди.
Тоғ(лар)ни ўз ҳайбати билан кўркувдан тошга айлантирди.
Тоғ(лар)га, (заминга) посбонликда қад ростлаб туриши учун
Ҳам тиг (қиррали чўққилар), ҳам камар (тор даралар)
берди...)

Навоий:

*Улки махлуқот халлоқидур ул,
Ондин ўзга фонию боқийдур ул.
Сонеъиким чекти чун сунъи қалам,
Офариниш тарҳини қилди рақам
Айлагач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этди фаҳмидин идрокни.
Кўкни тун, кундин муламмаъ айлади,
Меҳру анжумни мурассаъ айлади.
Ойни кўк тирноғидин қилди мисол,
Олгон ул тирноғ бир ёндин ҳилол.
Сайрдин гардунга солди изтирор,
Ерга онинг жавфида берди қарор.
Ер юзин ёмғир суви бирла юди,
Гарду чирки ул юмоғдин ўксуди.
Баҳр уза жўнг айлади туфроғдин,
Жўнг учун лангар ёсоди тоғдин.
Қилди дарёга бухорин пардапўш,
Меҳр ўтидин тушмасун деб сувга жўш...*

Келтирилган 10 байт қиёсидан ҳам очик кўриниб турибдики, ўз даврида Е.Э.Бертельс чиқарган хулоса мутлақо тўғри бўлган — Навоий Аттор асарини таржима қилишга уринган ҳам эмас. Албатта, ҳар икки матн орасида бир қанча ўринларда туташлик борлиги ҳам рост. Навоий Аттор тилга олган кўп масалаларга ўз муносабатини билдириб ўтган.

Аттор бир байтнинг аввалги сатрида арши аълодан гапирса, иккинчи мисрада инсон ҳаётининг бебақолигига кўчади, ҳаёли гоҳ осмонга кўтарилса, гоҳ пастликка — тупроққа тушади, гоҳ юлдузлар ўйинидан баҳс этса, гоҳ тан ва жон ҳақида фикрлайди. Аммо бундай «бетартиблик»нинг ҳам ўз тартиб-қоидаси бор, уни кўриш учун шоирнинг мақсадига эътибор бериш лозим. Аслида суфий шоирнинг мақсади Парвардигорнинг яратувчилик маҳоратини тасвирлаш эмас, балки унинг чексиз қудратини намоён этиб, тупроқдан бино бўлган инсоннинг бу қудрат қаршисида нақадар ожизлигини кўрсатиш.

Алишер Навоий тасвири эса ниҳоятда изчил. Шу даражадаки, унинг баёнида Халлоқи олам биринчи навбатда яратадиган нарсаларининг режасини (тарҳини) белгилаб олади. Шундан сўнг ушбу «тарҳ» асосида яратувчилик жараёни бир текис ривож топа бошлайди. Аввал 9 фалак (осмон қабатлари) яратилади, сўнг кун билан тун бир-биридан ажралади, куёш («меҳр») ва юлдузлар пайдо бўлади, куёшдан сўнг ой эсланади, тинимсиз айланиб турган фалак бағрида ер курраси қарор топади. Ана энди тасвир ер юзига кўчади — унда ёмғирлар чанг-ғуборни ювади, чексиз уммон орасида қуруқлик худди кемадек жойлашиб, унга тоғлар собитлик бахш этади. Денгизлар узра буғ кўтарилиб, булутга айланади ва ҳоказо.

Аттор байтларида мазмуний узлуксизлик изчил эмас. Умуман, «Мантиқ ут-тайр» достонида эпик тасвир изчиллигидан кўра, эхтиросли лирик-дидактик оҳанг устун туради. Навоийнинг баён оҳанги эса ниҳоятда босиқ, туйғуга эмас, акл-идроққа таъсир этишга қаратилган. Бундай тасвир оҳанги тасаввуфий шеъриятга хос эмас. Навоий ҳаёт ҳодисаларини таҳлил этмоқда, аммо бу таҳлил тўлиғича рамзий-мажозий тасвир услуби доирасидан четга чиқмайди. Асли, Навоий кўтарган муаммоларни ўша даврда бошқача усул билан ҳал қилиш ҳам имкондан ташқари эди.

Ушбу қисқа қиёсий таҳлил ҳам Навоий асарининг айна татаббуъ қонун-қоидаларига риоя этиб ёзилганлигини исботлайди. Масалани янада равшанлаштириш учун татаббуънинг яна бир қоида-сига тўхталиб ўтамиз.

Татаббуъчи шоир, албатта, ўз салафининг матнидаги энг муҳим жиҳатларга жавоб бериб ўтиши керак. Ўзи аслида татаббуъ — оддий назира эмас, балки салафининг олға сурган асос ғояларига ўзига хос зукколик билан берилган жавобдир. Бунда тазмин қоида-си муҳим ўрин тутади. Тазмин салафнинг муайян сатрларини янгича жарангда такрорлаш усули бўлиб, Навоийнинг «Тухфат ул-аҳрор» қасида-сида Дехлавий ва Жомийга жуда гўзал тазминлари бор.

Хўш, «Мантиқ ут-тайр»нинг илк байти «Лисон ут-тайр»да тазмин қилинганми? Ҳа, шундай тазмин қилинганки, ҳар икки асарнинг асосий фарқи ана шу тазминда ўз ёрқин ифодасини топган, деса ҳам бўлади. Навоийнинг Атторга жавоби «Лисон ут-тайр»нинг 28-байтига яширинган.

Юқорида биз оламнинг яратилиши Навоий асарида изчил баён этилганлигига эътибор қаратдик. Ушбу изчиллик кейинги байтларда ҳам давом этади. Жумладан, 11-21-байтларда уммондаги ва куруқликдаги жонзотлар, наботот, ер юзи иқлимига оид кузатишлар баёни берилади. Аста-секин тасвир навбати инсонга ўтади...

*Ўйлаким, душман яротиб ўтқа сув,
Елни ҳам туфроққа айлаб адув.
Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,
Бўлиб инсон хилқатида муттаҳид.
Офаринишдин қилиб инсон гараз,
Они айлаб халқ ичинда беэваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилсим ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзига тилсим.
Ҳам тилисм ул махзан узра, ҳам амин,
Офарин сунъунга, эй жонофарин!
(Гўёки сувни оловга душман қилиб яратди,
шамолни [аслида, ҳавони] ҳам тупроққа зид қилди.
Халлоқи оламнинг яратувчилик қудратини кўринг-ки,
бир-бирига зид бўлган шундай тўрт унсур
инсон вужудида бир бутун ҳолга келди.
Бутун оламини яратишдан Ҳақ таолонинг
мақсади инсон эди,
уни бутун махлуқотлар ичида тенги йўқ қилиб яратди.
Унинг кўнглини ирфон ҳазинаси қилиб,
ушбу тилсим ичра ўзини яширди.
(Оллоҳнинг) яширин сири бир ҳазина бўлиб,
бу ажойиб жисм (яъни инсон) ўша хазинани
ўзида (эҳтиётлаб) сақловчи бир тилсим сифатида яратилди.
Ул ҳазина узра ҳам (сеҳрли) тилсим бўлса,
ҳам (уни кўриқловчи) ишончли зот бўлса,
Сенинг бундай яратувчилик маҳоратингга
офаринлар бўлсин, эй жонофарин!)*

Аттор достонидаги биринчи сатрга Навоий шундай тазмин қилади. Аттор наздида, Халлоқи олам «*бир сиқим тупроққа*» жон бахш этгани учун мадҳ этилган бўлса, Навоий инсонни шундай мураккаб ва сирли бир зот сифатида яратганлиги учун яратувчилик маҳоратига таҳсин ўқимокда. Агар бир сўз билан баён қилинса, ҳар икки шоир ҳам инсонга жон бахш этган Ҳақ таолога ҳамд айтмокда, аммо баъзилар шундан келиб чиқиб, Навоий асарини «*таржима*» деб атасалар, унда Дехлавий «*Ҳамса*»си нима бўлади — форс тилидан форс тилига таржимами?

Аслида Атторнинг ҳам, Навоийнинг ҳам мақсади бир — инсон маънавий такомили. Фарқ шундаки, Аттор XII аср охири — XIII аср

бошларидаги мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб масалага ёндашмоқда, Навоий эса XV аср сўнгида туриб ўз сўзини айтмоқда.

Масаланинг бошқа бир жиҳати — Аттор тўлиқ тасаввуф ғоялари таъсирида бўлса, Навоийнинг масалага қараши тасаввуфий ғоялар доирасидан анча-мунча кенгроқ қамровга эга. Аттор инсон вужудининг тўрт унсурдан ташкил топганлигини билмайдими? Ундай эмас. Фақат тасаввуфий ғоялар куйчиси учун инсон жисмининг қайси унсурлардан ташкил топгани муҳим эмас. Унинг учун инсон ва Ҳақ муносабати масаласи — бош масала.

Алишер Навоий ишлатган «*тилсим*» ва «*ганж*» рамзлари ҳам Атторда бор. Фақат Аттор уларни жон ва жисм, модда ва руҳ нисбати сифатида олади:

*Ганж ёби, чун тилисм аз пеш рафт,
Жон шавад пайдо, чу жисм аз пеш рафт.
(Тилсим кўздан йўқолгач, хазинани топасан,
Жисм кўздан йўқолсагина, жон кўриниш беради.)*

Аттор асари ҳам рамзий-мажозий услубда ёзилган, Навоий татаббуъси ҳам. Фарқ шундаки, **Аттор учун мажоз фақат аллегория холос. Навоий учун эса мажоз қуруқ аллегория эмас, балки метафорадир.** Ушбу ўта муҳим масалага, афсуски, жуда кўп зукко мунаққидлар чандон эътибор қаратмайдилар. Бу катта фарқнинг моҳиятини тўғри идрок этиш учун татаббуъ ҳодисасининг минтақа халқлари маънавий такомил жараёни билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қаратиш лозим бўлади. Ушбу жараённинг ички қонуниятларини англамаган ҳолда, Навоий татаббуъсининг сирини очиш имкондан ташқаридир.

Алишер Навоий Аттор достони ҳақида «*шарҳи асрори илоҳий*» дейдики, бу таъриф ушбу дostonнинг илоҳий китоб мазмунига оид теран ғояларнинг ўзига хос таъвили эканлигига ишора қилади. (Қуръони карим оятларининг зоҳирий маънолари **тафсир** қилинади, ботиний мазмунларни шарҳлашга уриниш эса **таъвил** дейилади.)

Ислом минтақа маданиятининг шаклланиши ва ўзига хослиги, биринчи навбатда, Қуръони карим шакли ва мазмуни билан боғлиқ. Илоҳий китоб мазмуни шу қадар чексиз теранлик хусусиятига эга-ки, уни мукамал тушуниб етиш бани башар учун то қиёмат кунигача давом этадиган ижодий жараёндир. Айниқса, ундаги етакчи ғоя бўлмиш тавҳид таълимотини борган сари теранроқ идрок қилиб бориш минтақа халқлари маънавий камолотини белгиловчи омиллардан бўлгани сир эмас. Масалан, ислом даври маънавий такомил босқичларининг биринчиси — «*Сунна*» босқичи (VIII — IX асрлар) илоҳий ваҳий мазмунини Пайғамбаримиз ибрати асосида англаб етиш даври бўлди. Бу даврда Расулиллоҳ ҳадисларини тўплаш ва ҳадисшунослик ил-мининг қатъий талаблари асосида уларни таснифлаш амалга оширилди. «*Ислом маърифатчилиги*» аталмиш иккинчи босқичда (X — XI асрлар) алломаларимиз тавҳид ғоясини илмий-мантикий асосда англаб етишга эришдилар. Улар ўша давргача аҳли башар яратган барча маънавий бойликларни чуқур ўрганиб чиқиб, сарагини саракка, пучагини пучакка

ажратиб бердилар. Дастлаб зоҳидлик ва тақвога эътибордан бошланган суфийлик ҳаракати IX — XI асрларда ўз мустақил таълимотини шакллантирди. Илм аҳли кўпроқ ижтимоий масалалар ва моддий борлиқни ўрганиш билан шуғулланган бўлсалар, тасаввуф инсон маънавиятига, унинг ботиний, ички дунёсига нигоҳини қаратди, ҳар бир шахснинг маънавий-ахлоқий тақомили масаласини биринчи ўринга қўйди. XII — XIII асрларда ислом дунёсида тасаввуф тариқатларининг шаклланиш жараёни кенг тус олди, ирфоний мавзуга эътибор ниҳоятда кучайди. Шундай қилиб мусулмон халқлари маънавий тақомили учинчи — «*Тасаввуф тариқатлари ва ирфон*» босқичига кўтарилди.

Шўролар даврида илмий-мантикий тафаккур ҳам, ирфоний ғоялар ҳам атайин исломга зидлаштирилди. Натижада, бугунги кунда тавҳид ғоясининг исломий, илмий, ирфоний талқинлари орасидаги тадрижий изчилликни англаб етиш оғир қўчиб, айна шу сабабли мусулмон минтақа маънавияти тақомилидаги тўртинчи — «*мажоз тариқи*» босқичининг моҳияти кўпчилик учун тушунарсиз қолмоқда.

Исломий ғояларнинг шеъриятга кириб келиши бирданига юз бергани йўқ. Маълумки, Қуръони каримда шеър ва шоирларга салбий муносабат билдирилган. Бунинг сабаби жоҳилия (исломдан олдинги давр) араб шеърияти шаклий жиҳатдан анча балоғат касб этган бўлса-да, ғоявий мазмуни мутлақо ислом ва инсон ахлоқига зид бўлиб, асосан, манманлик, талончилик ва фахш ишлари билан ғурурланиш, майхўрликни мадҳ этиш, ўз душманларини ҳақоратли йўсинда ҳажв этиш каби мавзуларга бағишланган эди. Мусулмон уммати шакллана бошлагач, дастлаб Пайғамбарни ва у даъват қилаётган эътиқод системасини улуғлаш билан бошланган шеъриятдаги янгиланиш жараёни бир неча аср давом этди. X — XI асрлардан шеъриятга тасаввуфий ғояларнинг таъсири ҳам аста-секин кучайиб бориб, ниҳоят XII — XIII асрда фалсафий-ирфоний шеърият мумтоз даражага кўтарилди. Фаридиддин Аттор (1147 — 1229) ва Жалолиддин Румий (1207 — 1273) соф ирфоний ғояларни бадий инъикос эттиришда (Алишер Навоий таъбири билан айтсак, “*ҳақиқат тариқи*”да) юксак чўккиларни эгалладилар. Тавҳид ғоясининг тасаввуфий талқини улар ижодининг бош мавзуи эди.

Суфийлар Борлиққа муносабатда ўзига хос қарашларни олға сурдилар. Улар тавҳид ғоясини ўзига хос талқин этиб, абадий ва азалий, бинобарин, ҳақиқий Борлиқ — Ҳақнинг борлиғи, биз кўриб турган моддий борлиқ эса ўткинчи, муваққат, ўзгарувчан, бебақо, демакки, ҳақиқий борлиқ эмас, балки Ҳақнинг «*мажози*», яъни гўёки унинг кўзгудаги акси, деб ҳисоблайдилар. Шундай мулоҳазалардан «*ҳақиқат*» ва «*мажоз*» нисбати келиб чиқади. Адабиётда бу нисбат асосан «*ишқи ҳақиқий*» (яъни Ҳақ ишқи) ва «*ишқи мажозий*» (моддий дунё унсурларига кўнгил боғлаш) тушунчаларида ўзини намоён этди. Ҳақиқат тариқи куйчилари инсонларни бу ўткинчи, мажозий борлиққа алданмаслик, балки ягона ҳақиқий Борлиқ бўлмиш Ҳаққа меҳр боғлаш, Ҳаққа интилишга чақирдилар. XIII аср охири — XIV аср бошларида Хусрав Дехлавий (1253 — 1325)

ҳақиқат ва мажоз нисбати масаласида тасаввуфий қарашларни рад этмагани ҳолда, суфийларнинг ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозийни бир-бирига зидлаштириш принципига қарши чиқди. XIV — XV асрларда бу янгича қарашлар адабиёт майдонида кенг ёйилиб, кейинчалик Алишер Навоий асарларида «*мажоз тариқи*» номи билан тилга олинган янги йўналиш шаклланди. Форсий ва туркий тилли шеърятда урф бўлган бу йўналиш намояндалари суфиёна қарашлардан фарқли ўлароқ, моддий дунё неъматлари аҳамиятсиз, рад қилиниши керак бўлган нарсалар эмас, балки улар Ҳақ яратган, ҳақиқат сирларини ўзида пинҳон этган махлуқотлар сифатида катта эътиборга лойиқ, деб ҳисобладилар. Пайғамбаримизга нисбат берилган «*Мажоз — ҳақиқатнинг кўприғидир*» ҳадисига мувофиқ бу олам унсурларига, айниқса, инсонга нисбатан меҳрни («*мажоз ишқи*»ни) «*ишқи ҳақиқий*» сари олиб борадиган йўл, деб талқин қилдилар. Ушбу қарашлар силсиласи уч буюк шоир яратган «*Хамса*»лар мазмунида рўй-рост ўзини кўрсатди ва Навоий асарларида назарий жиҳатдан ҳам мукаммал изоҳланди.

«*Симург — си мург*» мажозий нисбатида ифодаланган ғоянинг тасаввуфий талқини Жалолиддин Румийнинг «*Маснавийи маънавий*» асарида фалсафий-назарий тақомилига етказилган бўлса, «*Лисон ут-тайр*» уч даҳо шоир ижодининг муштарак маҳсули бўлган улуғ «*Хамса*» бадиий-фалсафий оламига рамзий бир хулоса сифатида дунёга келди.

Татаббуъ мўъжизаси ва унинг ислом минтақа маданиятида тутган мавқеи ҳақидаги суҳбат энди бошланди. Биз ҳозирча татаббуъ тўғрисида Алишер Навоийнинг «*Тухфат ул-афкор*» қасидасидан бир байт келтириш билан сўзимизни якунлаймиз:

Дар татаббуъ кардани ин назм озодам зи таън,

Тобеъи суннат бувад ҳар қу набиро чокар аст.

(Бу назмни татаббуъ қилишда таънадан озодман, чунки кимки

Пайғамбарнинг хизматкори бўлса, унинг суннатига тобеъ бўлади.)

Миллатнинг маънавий мураббийси

Маълумки, Алишер Навоий бадиий ижодга ниҳоятда масъулият билан ёндошади. Жумладан; шоир ишлатган ҳар бир сўз, ҳар бир бадиий тимсол ўз бағрида теран маънолар ташийдиган, бу маънолар йўқ жойдан пайдо бўлиб қолмаган, балки инсоният маънавий тақомил жараёни билан узвий алоқадорликда шаклланган бўлади. Биргина мисолга мурожаат қилайлик.

«*Бадойиъ ул-бидоя*»нинг илк ғазали машҳур «*Ашрақат*»да шундай сатрлар бор:

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,

Жом ўлур гетинамо, Жамиид ани ичган гадо.

Бу сатрларда май таъриф қилиняпти, ушбу майни ичган тиланчи Жамшид сингари улуғ ҳукмдор мақомига кўтарилар экан. Ул май қуйилган қадах эса бутун коинотни ўзида акс эттирувчи сеҳрли кўзгу сифатини касб этар экан. Бу қандай сирли ичимлик эканлиги ҳақида баҳс юритишдан аввал унга қадах ("жом") вазифасини ўтаган "сингон сафол" тимсолига эътибор қаратайлик.

Қуръони каримнинг "ар-Раҳмон" сураси 14-оятда Аллоҳнинг яратувчилик қудрати "Халақа-л-инсона мин салсолин ка-л-фаххор" (Абдулазиз Мансур ҳазратлари таржимасида "У инсонни сопол янглиз қуруқ лойдан яратди") деб ифода этилган. Ҳақиқатан, луғатларда арабча "салсол" сўзи кулоллар ишлатадиган оқ (тоза) лой, "фаххор" сўзи эса чинни, сопол сингари кулолчилик маҳсулоти сифатида изоҳланган, Демак шоир ишлатган тимсол беҳуда эмас. Аммо нега энди бутун эмас, "сингон" сафол. Бу саволга ушбу девоннинг ўзида мукаммал жавоб мавжуд. Унинг охиrhoғида машҳур бир таржибанд бўлиб, дастлабки бандида шундай бир рамзий саргузашт тасвир этилади.

Шоир майхонада бир неча майпараст билан бир муддат майхўрлик қилгач, кўлига май солинган сопол кўзани олиб, манзили сари йўл олади. Йўлда сархуш кетаётса, уни бир гуруҳ "иҳтисоб аҳли", яъни шаҳарликларни шариат қоидаларига қанчалик риоя қилишини назорат этувчи муҳтасибнинг миршаблари тутиб олиб калтаклашади, орада май тўла кўза ҳам синади. Шоир баданига етган зарбалардан кўра кўза синганидан кўпроқ озорланади ва яна май истаб орқага қайтади. Шеърнинг биринчи банди (кейингилари ҳам) қуйидаги сатрлар билан якунланади:

*Харобат аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол.*

Таржибанднинг иккинчи банди бошланар экан, яна "Ашрақат"даги мазмун такрорланади, фақат энди у мукаммалроқ ифода топган:

*Сафол ичра бир журъа лойе манга,
Эрур жоми гетинамойе манга,
Кетурмакка худбинлигим ранжини,
Қани бода янглиз давойе манга.*

Асар қаҳрамони учун яхлит кўзадан қолган бир парча "сингон сафол" юзасида агар бир култум май қуйқаси бўлса ҳам шу қуйқа унга бутун жаҳонии ўзида акс эттира олувчи кўзгу бўла олади. Шоир қандай "май" ҳақида гап кетаётганини ҳам ўзи изоҳлайди:

*Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

Ҳақиқатан, ҳам тасаввуфда "майи ваҳдат" (ягоналик майи) тушунчаси бор. Шеърятимизда кўп ишлатиладиган ушбу тимсолнинг пайдо бўлишига оид бир масалага, назаримизда, ойдинлик киритиш зарур. Бунда яна Навоийнинг ўзидан кўмак истаймиз. Юқорида тилга олинган таржибанд шундай бошланади:

Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт,

Анинг нашъасидин кўнгул эрди маст.

Шоир соқийдан шундай бир майни талаб қилмоқдаки, у кўнгилни "субҳи аласт"даёқ ўз кайфи билан эгаллаб олган бўлсин. "Субҳ" сўзи тонг маъносини беради, аммо "аласт" нима? Оллоҳнинг китобига мурожаат этамиз. "Аъроф" сурасининг 172-оятида *"Аласту би-раббикум. Қолу: Бало..."* ибораси учрайди. Оятнинг тўлиқ мазмуни Абдулазиз Мансур таржимасида шундай берилган: *"Раббимиз Одам ўғилларининг беллари (пушти камарлари)дан зурриётлари (руҳлари)ни олиб, уларни ўзларига гувоҳ қилиб туриб "Мен Раббингиз эмасманми?" (деди). (Улар): Йўзе! (Раббимизсан!) Гувоҳлик бердик,-дедилар..."*

Демак "Аласт тонги" тимсоли ҳали "кўза" бутун бўлган, яъни бани башар ўз бобокалони Одам ато пушти камаридан ажралмаган илк даврдаги ўз яратувчиси билан аҳдлашувига ишора этмоқда. *"Ваҳдат майи"* ўша пайтда — инсониятнинг даставвал яратилиш асносида кўнгилга ўрнашган муқаддас туйғу ҳақида дарак берувчи улуг тушунчадир.

Бу тушунчанинг бугунги номи *"Меҳр"*, Навоий даври тилида *"Ишқ"*дир. *"Лайли ва Мажнун"* достонида шундай сатрлар бор:

*Эй ишқ, ғариб кимийсен,
Бал ойинайи жаҳоннамосен.
Ҳам зотингга дарж кимийлиқ,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолиқ...
Хуришди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен.
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.*

Яна ўша *"сингон сафол"*даги *"бир журъа май"* ҳақида гап кетмоқда, *"жоми гетинамо", "ойинайи жаҳоннамо", "миръоти жаҳоннамо"* барчаси бир тимсолнинг турлича ифодалари.

"Сингон сафол" - инсон кўнгли, ундаги *"бир журъа май"* - кўнгилдаги меҳр булоғидир. Бутун инсоният бир ота-онанинг фарзандлари қилиб яратилган, шундай экан, ҳар бир инсон кўнгли яхлит кўзанинг бир бўлаги, парчаси, уларни бирлаштириб турувчи *"ваҳдат майи"* эса инсонларнинг Яратувчи олдидаги ваъдаси, бир-бирига бўлган меҳридир. Юсуф Ҳамадоний пайғамбаримиздан бир ҳадис келтиради: *"Жоним қудрат қўлида бўлган Оллоҳ таолога қасамки, иймон келтирмагунингизча жаннатга киролмайсизлар, бир-бирларингизни севмагунча иймонли бўлолмайсизлар..."*

VI-X асрларда яшаган буюк имомларимиз инсонларга Мухаммад (сав) ибратларини йўлчи юлдуз қилиб кўрсатган бўлсалар, X-XI асрларнинг қомусий билим эгалари, биринчи навбатда, ақлга, илмга таяндилар, мантикий тафаккурни инсонга бахт келтирувчи омил деб қарадилар. Тасаввуф пирлари ягона Ҳаққа интилиш, *"Ишқи илоҳий"*ни

инсоният нажоткори деб талқин этдилар. Алишер Навоий ўз салафлари, маънавий устозларининг қарашларини рад этиш йўлидан бормади, у илоҳий китоб мазмунини чуқур ўзлаштирди, Ҳадиси шарифлар ибратини эъзозлади, ақлни, илм ва тафаккурни улуғлади, ирфоний ғояларга самимий эҳтиром билан ёндошди. Буларнинг барчасини тасдиқлаган ҳолда инсоний меҳр тараннумини ўз ҳаётининг бош мазмунига айлантирди, ўзгаларга меҳр-шафқатни инсоний иймоннинг етакчи мезони сифатида талқин этди. Бугун биз меҳр-мурувватни ҳаётимизнинг бош тамойили қилиб олаётган эканмиз, улуғ мураббийнинг машҳур байтларини яна бир эслаб ўтмасак бўлмас:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.*

2-қисм. XX аср. Мустақиллик даври

Минтақа маданиятида туркий шеърининг ривож.

Алишер Навоий ўз ижодида Низомий ва Амир Хусрав, Аттор ва Фахриддин Ироқий яратган бадий ва ирфоний оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди. Саъдий, Ҳофиз, Анварий, Ҳоконий каби ўнлаб форс мумтоз адабиёти вакиллари татаббу-жавоблар ёзди. Ва ўз мустақил бадий оламини яратди. Бу олам туркий шеърини оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалдан ижтимоий-ахлоқий муаммоларга алоҳида эътибор бериб келдилар. **Йўлғи Тигин, Тўнюқуқ** (VII-VIII асрлар), **Адиб Аҳмад** (VIII-IX асрлар), **Юсуф Хос Ҳожиб** (XI аср), **Аҳмад Яссавий** ва **Сулаймон Боқирғоний** (XII аср), **Қул Али** (XII - XIII асрлар), **Юнус Эмро** (XIII аср), **Рабғузӣ** (XIV аср) каби буюк сиймоларни етиштирган туркий тилдаги адабиёт XIV асрдан бошлаб янада гуркираб ривожланди. Дастлаб Хоразм адабий мактаби шаклланди. Унда «*Муҳаббатнома*» муаллифи **Хоразмий, Қутб, Сайфи Сароӣ** каби улуғ ижодкорлар етишиб чиқди.

XIV аср 70-йилларидан минтақа сиёсий ҳаётида мўғуллар ҳукмронлиги тугаб, Темурийлар даври бошланди. Буюк Соҳибқирон Амир Темур таназулга юз тутган ва парчаланган Чигатой улусининг ўрнида ислом минтақасининг қалб қисмини ўз ҳудудига бирлаштирган улуғ салтанатни вужудга келтирди. Ғарбда Ироқ ва Сурия ерлари, Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиё ўлкаларини деярли тўлиқ қамраб олган

бу мамлакат ислом минтақа халқларининг ягона сиёсий ҳудудга охирги марта бирлашуви бўлиб, Темур минтақа миқёсида нуфузга эга бўлган охирги давлат бошлиғи эди. Унинг давлатни бошқариш ва улус осойишталигини таъминлаш йўлидаги хизматлари ислом минтақа маданияти давлатчилиқ соҳасидаги ютуқларининг юқори чўққиси бўлди.

Бу давр минтақа адабий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлди. Низомий ва Амир Хусравлар туркий элат вакили бўла туриб, форс тилида ижод қилган бўлсалар, энди туркий шеърят бутун минтақа ҳудудида ривож ола бошлади. Шерозда **Ҳофиз Хоразмий** шуҳрат қозонди. Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Табриз, Хўжанд шаҳарлари, Ироқ, Кичик Осиё, Миср, Волгабўйи, Фарғона, Хоразм ўлкаларида туркий тилда ижод қилувчилар етишиб чиқа бошлашди. **Сайид Қосимий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий, Юсуф Амирий, Яқиний, Сайид Аҳмад, Хўжандий, Муқимий, Сайид Насимий, Наимий, Камоллий, Латифий, Сухайлий, Мирзо Ҳожи Суғдий** ва бошқа шоир ва адиблар туркий тилда ғазаллар, рубоийлар, китъалар, қасида ва маснавий, дoston ва насрий асарлар ёза бошладилар. Темурийзодалар, яъни Амир Темурнинг набира-эваралари кўпчилиги туркий назмга майл кўрсатдилар. Алишер Навоий «*Мажолис ун- нафоис*»да **Султон Искандар Шерозий, Халил Султон, Иброҳим Муҳаммад Халил, Абубакр Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Бадиуззамон Мирзо, Абулқосим Бобир, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо** ва бошқа қатор амирзодаларнинг шеърларидан намуналар келтиради. **Амир Сайфиддин Барлос, Арслон Хўжа Тархон** каби нуфузли амирлар ҳам шеърятга ҳомийлик қилар, ҳам ўзлари ижод билан шуғулланар эдилар.

Жами XV асрда ўтган 50га яқин туркий шеърят намояндалари Навоий асарларида тилга олинади ва шеърларидан намуналар берилади. Айниқса, **Султон Ҳусайн Бойқаро** бу соҳада алоҳида хизмат кўрсатди. Алишер Навоийнинг баракали ижодий фаолиятида ушбу улуг туркий шеърят вакили ҳамда ҳомийсининг кўмаги ва далдаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийларнинг «*Хамса*» анъаналарини туркий шеърятга ёйиш ҳаракатлари, Саъдий «*Гулистони*», Атторнинг «*Илоҳийнома*» (**Сайид Қосимий**) ва «*Мантиқ ут-тайр*» (**Гулшаҳрий**) асарларининг таржима ва татабулари, **Насимий**нинг юксак ирфоний шеъряти, **Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий**ларнинг девонлари, **Хоразмий, Хўжандий, Амирий ва Сайид Аҳмад** «*Ишқнома*»лари («*Муҳаббатнома*», «*Латофатнома*», «*Таашшуқнома*», «*Даҳнома*»), **Амирий ва Яқиний**ларнинг рамзий мунозаралари ва бошқалар туркий мумтоз шеърятни минтақа адабиётининг юксак поғоналарига кўтарган эди. Бу даврда Қуръоннинг қатор туркий тафсиллари, туркий тилда пайғамбарлар қиссаси, ахлоқий ва тарихий рисоалар, адабиётшуносликка оид асарлар (**Аҳмад Тарозий, Навоий, Бобир**) яратилган эди.

Алишер Навоий бадиий ижод тариқи ҳақидаги ўз назариясини қисман туркий адабиёт вакиллариға ҳам татбиқ этади. «*Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад*» асарида унинг ўзига ота қаторида меҳрибонликлар кўрсатган устози, куштигирлар пири билан бир суҳбати келтирилади:

Паҳлавон навқирон шоирдан сўрайдики, туркигўй шоирлар ичида энг яхшиси ким? Навоий жавобида мавлоно Лутфийни тилга олади. Шунда Паҳлавон Муҳаммад ҳайрон бўлиб, сўрайди:

- Нечук Сайид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

- Хотирға келмади ва ба тақдир келмоқ, Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки **ҳақиқат тариқин** адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг **мажоз тариқида** айтур эл эрди.»³⁸

Бу суҳбатдан икки нарсa аён бўлади. Биринчидан, «*мажоз тариқи*» ва «*ҳақиқат тариқи*» йўналишлари фақат Алишер Навоий тахайюлининг меваси бўлмай, унинг ёшлик давридаёқ илм ва санъат аҳлиға маълум бўлган. (Бунга ишоралар «*Ҳамса ул-мутаҳаййирин*»да ҳам учрайди.) Иккинчидан, Лутфий ва Насимий каби улуғ туркий тилли шоирлар танлаган бадиий ижод тариқларини бир-биридан фарқ қилиш билан Навоий навқиронлик давридаёқ бу масалада ўзининг аниқ-равшан қарашларига эга бўлганлиги ойдинлашади.

Алишер Навоий устозлар изидан бориб, “**ҳақиқат асрори**”ни (сирларини) “**мажоз**”дан излади. **Навоий ғазаллари, таржъебандлари, қитъалари, “Ҳамса” дostonлари ва, айниқса, “Лисон ут-тайр” асарида “мажозий ишқни” Ҳақиқатға етишишнинг асосий йўли деб талқин этди.** Ишқни ижтимоий муносабатлар асосида кўришни орзу қилган шоир **одамийликни** ўзгалар ғамини ўзиникидек билишда деб тушунди:

Одаме эрсанг демагил одаме -

*Ониким йўқ халқ ғамидин ғами*³⁹.

Шоир инсонларни “**нафрасон**”, яъни ўзгаларға, халққа фойдаси тегадиган шахс бўлишға даъват этади, инсоннинг бу дунёда яшашдан асл мақсади ўзга инсонларға, эл-юртға фойдаси, нафи тегишида деб билди.

Шоир ижодининг такомил босқичлари

Биринчи босқич.

Навоийнинг лирик шоир сифатида шаклланиши

³⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-ж. Т., 1999, с. 116

³⁹ “Ҳайратул аброр” , 13-мақолат.

Иккинчи босқич.
Навоий - лирик ва эпик шоир сифатида.
“Хамса” олами.

Навоий ижодининг учинчи, якуний босқичи.
“Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб”.

Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижоди ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу масалада, айниқса, шоир ва ҳукмдор, яъни Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро муносабатлари диққатга сазовор. Даврнинг бу икки улуғ шахси орасида дўстлик Алишер ва шахзода Ҳусайннинг гўдак ёшларидан бошланган бўлиб, умрлари охирига қадар давом этди. Алишернинг дўстларга садоқати (“*Жамолида вафо тузроси пайдо*”) ҳар қандай таъриф ва тасаввурдан ортиқроқ ва бу ҳам унинг Борлиққа муносабати ва эътиқоди билан белгиланади. Бу чин инсон нафақат дўстлари, яқинларига, балки барча инсониятга, ҳатто бутун атроф-воқеликка садоқат сақлар эдики, унинг эътиқодида бирор жонзотга, ҳатто буюмга хиёнат Аллоҳга хиёнат даражасида эди.

Султон Ҳусайн ҳақиқий дарвеш-шоҳ эди, маърифатли шоир эди. У ҳам дўстига хиёнат қилган эмас, кўнглида ғараз сақлаган эмас. Аммо ҳукмдорлик қоидалари баъзан аёвсиздир, Ҳусайн эса инсон.

Ҳижрий 892 (милодий 1487) йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бу шаҳар “дорулфатҳ” (Султон Ҳусайн илк ғалаба қозонган шаҳар) деб улуғланар ва кўпинча валиаҳд шахзода ҳукмида бўлар эди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жойиз бўлган мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди. Ўша тарафдан хавф солган муҳолифлар Алишер ҳурматида хайрихоҳлик муносабатлари ўрнатдилар. Аммо шоир учун ўзи ўрганган муҳитдан ёвуқлик, дўстлар васлига интизорлик дил ранжи эди⁴⁰.

Султон Ҳусайн Шохруҳ мирзо замонидан вазирлар хонадонига мансуб бўлган Мажиддин Муҳаммадни ўзига яна яқинлаштиргани ҳам дўст рашикга сабаб бўларди. Амири Кабирнинг Мажиддин, Низомулмулк, Хожа Афзал ва бошқа аёнлар, Музаффар Барлос каби нуфузли беклар билан ўзаро муносабатларини холис ва дақиқ ўрганиш икки дўст - шоҳ ва шоир муносабатларидаги мураккаб эврилишларни

⁴⁰ Султон Ҳусайннинг ушбу даврдаги ботиний ҳолати истеъдодли адиб Урфон Отажоннинг “*Тафарруж*” деб номланган ҳикоясида ажаб ҳаяжонли ва таъсирли тиклаб берилган.

теранроқ англаб етишга яқиндан ёрдам берса керак. Ҳануз даврнинг муҳим ёдгорликлари - Хондамир ва Мирхонд асарлари на ўзбек тилида, на асл ҳолида босилиб чиққан эмас. Қизикувчилар фақат Иззат Султон каби баъзи навоийшунослар келтирган парчалар, баъзи тўпламлардаги иқтибослар билан қаноатланишларига тўғри келади.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юма бошладилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий анча ёлғизланиб қолди. Устозлар хотирасига бағишлаб “*Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер*”, “*Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад*”, “*Хамсат ул-мутаҳаййирин*” (Жомий ҳақида) асарларини ёзиб тугаллади. Бу асарларда ўша давр воқелигига оид жуда қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадий оламнинг назарий асосларига оид кўп далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Бундай мулоҳазалар адибнинг 80-йиллар охири 90-йиллар бошларида тасниф этилган “*Мажолисун нафоис*” (“Нафис мажлислар”), “*Насоимул муҳаббат мин шамоийим ул-футувва*” (“Футувва бўйларини эслатувчи муҳаббат шаббодалари”) каби насрий рисоаларида ҳам ўз ифодасини топган. Ундан ташқари шоир умри интиҳосида ёзилган форс тилидаги фалсафий қасидалари (“*Ситтайи зарурия*”, “*Фусули арбаъ*”) ҳам шоир дунёқарашини равшан англаб етишга ёрдам беради.

Захириддин Муҳаммад Бобир ҳақиқатни очиқ баён этишда ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аяган эмас. У Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигини барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан тавсифлаб берди. Султоннинг мард ва шижоатли киши бўлганини, таъби назми борлигини қайд этиш билан бирга, айниқса, подшоҳлигининг кейинги йилларида айш-ишрат ва ичкиликка қаттиқ берилиб кетганини ҳам кўрсатиб ўтади. Умуман, Султон Ҳусайн Бойқародек нозиктаъб одам нега майхўрликка бунча берилиб кетди? Инсон бекорга ўзини ичкиликка урмайди. Биз султон қалбидаги мураккаб руҳий кечинмаларни ҳозир тўлиқ тасаввур қила олмаймиз, аммо теурийлар салтанатининг XV аср охиридан бошланган таназзули биргина ушбу хонадоннинг ёзмиши эмас, балки Ўрта асрлар давлат бошқариш усуллариининг минтақа халқлари маънавий тараққиёт даражасидан анча-мунча орқада қола бошлаганидан нишона эканини эътироф этишга эҳтиёж сезилади.

Султон Ҳусайн ва ўғли Бадиуззамон орасидаги ихтилофлар ахийри бориб фожиа билан якунланди. 1497 йили Астробод ҳокимлиги жанжали ичида Мўъмин Мирзо (Бадиуззамоннинг ўғли, Навоий тарбиясини олган 14 ёшли ўспирин, шоир йигитча) аввал Ихтиёриддин қалъасида маҳбусликда сақланиб, кейин шоҳ бобосининг мастлик билан қўл қўйган фармони асосида қатл этилади. Салтанат келажаги учун ёмон фол даракчиси бўлган бу мудҳиш ҳодиса кекса Алишер Навоийни қаттиқ изтиробга солади. Бу ҳодиса асосида чиқарилган аччиқ

хулосалар шоирнинг “*васиятнома*”си ўрнида ҳисобланган охирги уч асари мазмунига ҳам жиддий таъсир кўрсатди.

1498 йилда “*Лисон ут-тайр*”, 1499 йилда “*Муҳокамат ул-луғатайн*”, 1500 йили “*Маҳбуб ул-қулуб*” асарлари ёзилди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг энг авж нуқталари эди. Адиб “*Муҳокамат ул-луғатайн*”да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилади, туркий тилдаги шеъриятнинг қудратини таъкидлайди. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: “*Чун “Лисонут тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен*”.⁴¹ Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеъриятининг устоди Фаридиддин Аттор (1148-1229) яратган “*Мантиқ ут-тайр*” асарига меҳр қўйгани маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббуъ-жавоб ёзар экан, Навоий ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони қай даражада эканлиги ҳақида эди. Навоий асари ҳам асли шу ҳақда. Навоий устоз ва салафига зид фикр билдирмайди, аммо унинг фикрларини такрорламайди ҳам. Асарда Фоний (Навоий)нинг таржима ҳақидаги сўзлари шарҳ, талқин маъносини билдиради. “*Лисон ут-тайр*”нинг мутлақо мустақил асар эканлигини 1928 йилдаги “*Навоий ва Аттор*” рисоласида Е.Э.Бертельс қониқарли тарзда исбот этиб берган эди. Ўша рисолада зукко рус шарқшуноси Атторни тасаввуф шеърияти вакили сифатида ёдга олиб, “*Лисон ут-тайр*” муаллифи ҳақида эса “*Навои не был суфием..., он представлял собой нечто большее*” деб қайд этади⁴². Навоийнинг дунёни идрок этиш ва бадиий акслантириши юзасидан Е.Э. Бертельс баён этган кўп мулоҳазалар катори бу фикри ҳам кейинги тадқиқотчилар диққатини жалб этмади. Албатта, бунинг ўз сабаблари ҳам мавжуд, аммо ҳозир гап у ҳақда эмас.

Атторнинг бошқа достонларида яхши воқеабандлик мавжуд. Аммо кушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, кушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охирги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади. Симурғ ва кушлар нисбати ҳақида Аттор:

Сурати мургони олам сар-басар
Сояйи уст, ин бидон, эй беҳабар -
(Оламдаги барча кушлар сурати,
Унинг соясидир, буни билгин, эй беҳабар)

деб тушунтирса, Навоий:

Барча олам қушларининг сурати,

⁴¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 16-жилд. Т.-«Фан»-2000, с. 26

⁴² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М.-«Наука»-1965, с. 419

деб оддий “соя” ўрнига “ҳикматли соя”ни ишлатади. Агар биз “пурҳикмат” (ички мазмунга бой) сўзи фақат “сурат”га қофия керак бўлгани учун ишлатилган деб шарҳласак, Навоий истёждодига шак келтирган бўлур эдик.

Аттордан илгари “Қуш рисоласи”ни яратган Ибн Сино, Аҳмад Ғаззолийлар бош тимсолни “Симурғ” эмас, “Анқо” деб номлаган эдилар. Аттор “Симурғ” тимсоли билан жуда чуқур мазмунга ишора қилди. Аммо барибир энг масъул ўринда:

*Чун шумо симурғ инжо омадид,
Си дар ин ойина пайдо омадид.
Гар чеҳел, панжох мурғ ояд боз,
Пардаро аз хеш багушоянд боз.*⁴⁴ -

(Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг.

Агар яна қирқта ё элликта қуш келса,

Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтарадилар) -

деб ўзи топган тимсол қувватини кесиб қўяди. Навоий ундай қилмайди. Навоий 30 қуш (форсча - “си мурғ”) ва Симурғни (жаҳондаги барча қушларнинг афсонавий ҳукмдорини) бир сўз сифатида бир хил жаранглашига қайта-қайта эътиборни жалб қилади. Аммо бу мажозий талқинни яна жўнлаштириб, демак, ўттиз қуш ўзи Симурғ экан, яъни улар ҳукмдорини изламаса ҳам бўлар экан, деб тушуниш шоирни тўғри англаб етишимизга ёрдам бермайди. Навоийнинг тимсоллари ҳам, улар орқали англатмоқчи бўлган бадий ҳақиқати ҳам бундай жўнлаштиришлардан беҳад юқори туради. Навоийнинг талқинлари тасаввуф адабиётининг ирфонини инкор қилмайди, балки инсон маънавиятини ундан-да юксакроқ босқичга етаклайди. Аттор XII аср охири XIII аср бошларидаги тасаввуф адабиётининг намоёндаси бўлиб, унинг даврида ҳануз Ибн ал-Арабий (1165-1240) фалсафаси яратилмаган эди. Навоий эса Ибн ал-Арабий ирфонини Ироқий талқинида Жомий ёрдами билан чуқур ўзлаштиргач, кейин қушлар тилида дoston ёзишга киришди. Шу сабабли, айтиш мумкинки, Алишер Навоий асари зоҳиран Аттор асарига таянган бўлса, ботинан, мазмун моҳиятига кўра Ироқий қарашларини ривожлантирган.

Олдинги бобдан маълумки, бадий адабиётнинг бош мавзуси инсон, унинг руҳий кечинмалари бўлиб, улар, асосан, **икки йўналишда** ўзлигини намоён этади: бири - **инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбати доирасида**; иккинчиси - **инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати йўналишида**. “*Мажоз тариқи*”нинг моҳияти, унинг жаҳон бадий тафаккур тарихида етишган улуғ мартабаси

⁴³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.83.

⁴⁴ Ситтаи Фаридиддин Аттор(қўлёзма), 72 б-варақ.

шундаки – унинг асосчилари юқоридаги икки йўналишнинг ўзаро теран уйғунлигини сеҳрли бир тарзда таъмин эта билдилар.

Навоий Низомий ва Деҳлавий каби забардаст устозлари яратган анъаналарни изчиллик билан давом эттириб, “*Хамса*” достонларида ўз даври ижтимоий муаммоларининг маънавий моҳиятини чуқур бадиий тадқиқ этган бўлса, «*Лисон ут-тайр*» достонида Атторнинг ирфоний мажозларига хиёнат қилмаган ҳолда уларга бир пайтнинг ўзида ижтимоий жило бахш этишга муяссар бўлди. Шу тарзда шоирнинг охириги достони ҳам мазмуний теранликда, ҳам шаклий мукамалликда “**мажоз тариқи**”нинг энг авж нуқтаси даражасига кўтарилди.

Асарнинг минтақадаги бадиий тафаккур тарихи жараёни саҳнида «*Мантиқ ут-тайр*» билан батафсил қиёсий таҳлили ва орадаги фарқлар моҳиятини шоирнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали жуда ажойиб кашфиётларга эришиш мумкинлиги шубҳасиз. Бу йўлдаги дастлабки босқич тадқиқотларга таяниб туриб, ҳозирча ушбу ғоят қисқа мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Биринчидан, тасаввуф анъанасидаги солиқнинг Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориғ бўлиши ғояси Навоийда шахс сифатида мутлақ ўзликни йўқотиш, ҳатто жисман маҳв бўлиш маъносида эмас, **шахс маънавий камолотининг муайян даражаси** сифатида талқин этилади. Иккинчидан, Навоий талқинида Симурғ тимсоли бир пайтнинг ўзида ҳам солиқлар (қушлар) интилан **Борлиқнинг Олий моҳияти**, ҳам комил инсонлар жамоаси (“си мурғ” - ўттиз қуш) – Форобий тасвиридаги “*фозил жамият*” орзуси сифатида намоён бўлади. Шу йўл билан **Навоий тавҳид ғоясининг Қуръон оятларига мувофиқ энг мукамал ва теран мазмунини бадиий тимсол қудрати билан очиб бера олди**. Инсон Халлоқи олам томонидан **ер юзида халифа** қилиб яратилган. Унинг масъулияти улғу. Жумладан, ер юзида ижтимоий адолат ўрнатиш масъулияти ҳам ҳар бир инсоннинг зиммасидаги бурч бўлиб, бунинг учун, аввало, у шахс сифатида шаклланмоғи, яъни **маънавий камолот касб этмоғи** керак. Шу нуқтаи назардан достоннинг ижтимоий мазмуни ҳақида қуйидагича тасаввур ҳосил бўлади:

Қушлар - инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симурғ сари машаққатли йўли - бахтли ва одилона жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу «одил шоҳ» излаш тариқасида намоён бўлади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиниқиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб «одил шоҳ» орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади, яъни қушлар “*биринчи фано*”да “*иззат човуши*”дан “*То магар Симурғ бўлгай шоҳимиз*” деган орзулари беҳуда хомхаёл эканлиги ҳақида узил-кесил жавоб оладилар. Аммо “*Худҳуд иршодидан*” яна қувват ҳосил қилган **ўттиз қуш** мардонавор парвозда давом этиб, «*иккинчи фано*» босқичида “**фано хусулидан бақо вусулига**”

етишадилар. “Улар олдида ниқоб бўлиб турган барча пардалар” бартараф бўлгач, қушлар ўзларини “*васл боғида*” кўрадилар. “*Бу гулишанда ҳар бир гул гўё бир кўзгу каби эди. Қушлар қаёққа қарасалар, ўзлари намоён бўлар эдилар.*” Навоий бу рамзий тасвирларни изоҳлар экан, инсонларни маънавий камолотга интилиш, бу йўлда барча ранжу-машаққатларни мардонаворлик ва фидойилик билан енгиб ўтишга чақиради. У ҳар бир инсон агар улуғ орзу йўлида шахсан фидойилик кўрсатмас экан, ҳаёл ҳаёллигича қолаберади; “*ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучингга, камолингга таян*», демоқчи бўлади. Бир сўз билан айтганда, «*Олий ҳақиқат мазҳари*» сифатида олиб қаралаётган **комил ижтимоий тартиб**ни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик қудратига боғлиқ эканлигини уқтиради. Шоирнинг комил ишончига кўра, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат - уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидоий фаоллик лозим.

Навоий талқинидаги **Симурғ** - бутун **Инсониятнинг** яхлитликда эришуви мумкин бўлган **Олий такомил босқичига** ҳар бир киши, ҳар бир жамоа ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интилмоғи, бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симурғ - бир қуш эмас, камолотнинг олий босқичи - Тавҳид босқичига кўтарилиб етган **ўттиз қуш**(“*си мурғ*”)нинг **бирлиги** - **маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси**, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига **Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридор**⁴⁵.

Е.Э.Бертельс 1941 йилда “*Навоий дунёқарашига доир*” деб номланган мақола ёзиб, унда шоир ижодига Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Ироқийлар таъсирини алоҳида таъкид этган⁴⁶ ва бу масалани жиддий ўрганишга чақирган эди. Аммо ҳанузгача на навоийшунослар, на жомийшунослар ушбу муҳим муаммога эътибор бергани йўқ, Жомий асарларининг Душанбеда нашр этилган 8 жилдлик тўпламига “*Ашаъот ул-ламаъот*” мутлақо киритилмаганлиги ҳам шундан дарак беради.

Навоийнинг охириги асари “*Маҳбуб ул-қулуб*”ни шоирнинг бутун ижодий меросига ўзи томонидан ёзилган **назарий хулоса ва яқун**, дейиш мумкин. Бу асар мазмуни ниҳоятда бой. Унда XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Ушбу китоб саҳифаларида бадиий тафаккурнинг назарий муаммолари, жумладан, олдинроқ эслаб ўтилган бадиий ижод тариқи масалалари бўйича ҳам

⁴⁵ Бу фаслда Навоий ва Аттор мавзуси ўта қисқа баён қилинди. Сабаби, китобнинг келгуси, учинчи қисмида бу ҳақда алоҳида муфассал тадқиқот келтирилган.

⁴⁶ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, с.447-449.

олдинги рисола ва шеърӣ асарларда йўл-йўлакай айтиб ўтилган фикрлар умумлаштирилиб, хулосалар чиқарилган. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Санойӣ, Низомӣ, Саъдий, Ироқӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз асарларида муайян даражада ўз аксини топган ва Алишер Навоӣ ижодида мукаммал даражага етиб, унинг томонидан назарӣ асосланган мутлақо янги мустақил бадиӣ тафаккур тарзи **“мажоз тариқи”** деб ном олди ва унда Ҳақ (Олий ҳақиқат) асрори **“мажоз сувратинда”** намоён бўлганлиги алоҳида таъкидланди. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи **“нақшбандия”**нинг **“Дил ба ёру даст ба қор”** қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуктада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими **“Ҳамса”** ва **“Лисон ут-тайр”** асарларида, шоир лирикасида бадиӣ инъикосини топган бўлса, бир қанча рисолаларда муаммонинг назарӣ жиҳатларига эътибор берилди. Биз юқорида уларни ўз идрокимиз етган қадар шарҳлашга уриндик.

Мажоз тариқи намояндалари мажозда ҳақиқат асрорини кўрадилар. Навоӣ охирги девонида ёзади:

Кўрмаса ҳусни мажозий ичра жуз сунъини,

Ошиқеким бўлса ишқ атвори ичра покбоз.

Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,

Ғар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдир мажоз.

«Мажозий ишқ» инсоннинг инсонга бўлган, Ҳақ йўлидаги, холис, ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир. Навоӣ уни шундай таъриф этади: **«Ул пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдир ва пок кўнгил ул пок юз ошубидан қўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра олмоқ»**. Шоир ана шундай ишқ намояндалари — **«ишқ аҳлининг покбозлари»** сифатида биринчи навбатда улут форсийзабон шоирлар Санойӣ, Саъдий, Амир Хусрав Деҳлавӣ ва Хожа Ҳофиз Шерозийларни, туркийда эса мавлоно Лутфийни эҳтиром билан тилга олади.

Алишер Навоӣнинг ўзи умр бўйи ҳам ҳаётда, ҳам ижодда ушбу зумрадан — **«ишқ аҳлининг покбозлари»** сафидан бир сония чекинмай ўтди. Бадиӣ тафаккурни **ибрат, илм, ирфон** қатори Олий ҳақиқат асрорини англаб етишнинг мустақил йўналиши даражасига кўтарди.

Бу унинг туркий халқлар ёки ислом минтақаси даражасидагина эмас, XV аср аҳли башар маънавиятида ҳам янги босқични бошлаб берганини билдиради эди. **«Мажоз тариқи»** дунёни англаб етишдаги бир силсила камолот йулини якунлаб, аҳли башарни янги давр маънавиятига ўтиш сари йўллади.

Алишер Навоийнинг “*Лисон ут-тайр*” достони тасаввуф адабиёти (“*ҳақиқат тариқи*”)га оидми, ёки бу ерда иш мураккаброқми, деган саволга ҳар ким ҳар хил жавоб беради. Устоз ўзи “*Муҳокамат ул-луғатайн*”да: “*Чун “Лисон ут-тайр” илҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен*”, деб ёзган, аммо бу жумла ҳам икки хил талқин қилинади. Ушбу жумбоқни ечмоқ тараддудида “*ҳақиқат тариқининг суханвари*” Фаридиддин Аттор асари Навоий татаббуси билан солиштирилиб, “*Ҳақиқат ва мажоз*” рисоласи ёзилди ва 1988-1991 йиллар давомида “*Шарқ юлдузи*” журнали саҳифаларида қисқартирилган ҳолда алоҳида мақолалар тарзида эълон қилинди. Аммо ҳануз масаланинг мубҳам ўринлари сақланиб қолаётган эди.

Шундай бир пайтда бой меросимизнинг очилмаган саҳифалари тақдир иродаси билан бизга ўз туганмас асроридан бирини аён этди. 1991 йил баҳорда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида қадим матнларни ўрганар эканмиз, ўзбек тасаввуф адабиётининг яна бир нодир дурдонаси — шоир Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий қаламига мансуб туркий адабий тилда битилган “*Мантиқ ут-тайр*” (ёки “*Қуш тили*”) достонига дуч келдик. Достон қўлёзмаси илмгоҳ махзанида 127-сон тартиб рақами билан сақланиб келинган бўлиб, рўйхатларда янглиш тарзда форс тилидаги асар деб кўрсатилган, шу сабаб бўлса керак, номи туфайли Аттор асари билан адаштирилиб, шунча йил давомида олимлар диққатини ўзига жалб этмай келган кўринади. Асар муаллифи Ризоий таҳаллусли шоир эканлиги қўлёзма охиридаги арабий матнда алоҳида қайд этилган, асарнинг асл матнида ҳам шоир “*Эй, Ризоий*” деб бир икки ўринда ўз-ўзига мурожаат қилади. Масалан:

Эй, Ризоий, не Сулаймонсен букун,

Ким қилурсен қуш тили бирла сукун, —

деб бошлайди шоир “*Китоб хотимаси*”ни. Достон қўлёзмаси алоҳида муқоваланган 148 варақдан иборат (295 саҳифа). Ҳар саҳифада кўпи билан ўн беш байт жой олган. Китоб Хонқа шаҳрида (балади Хонақоҳ) ҳижрий 1232 (мелодий 1816-17) йилда Қози Муҳаммад Мусо ибн ал-Мустафид томонидан кўчирилган.

Ёзилган йили ҳақида достон матни тугаллангандан сўнг ўзгача вазн билан алоҳида “*Таърих*” келтирилган:

Чун қуш тилидан киноят эрди бу китоб,

Туркий бирла бўлди “Мантиқ ут-тайр” хитоб,

Тарихини жон булбулидин сўрдим эса,

“Қуш тили бирла наво чекиб” қилди жавоб.

Агар “*Қуш тили бирла наво чекиб*” жумласини араб ёзувида абжад ҳисобига солиб кўрсак, 1005 ҳижрий қамарий, яъни 1596-1597 мелодий

йиллар ораси келиб чиқмоқда. Бу албатта, аниқ хулоса эмас, чунки сана чиқиши кўзда тутилган сўзлар тепаси чизиб қўйилмаган. Аммо ўша давр Хоразмдаги ижтимоий-маънавий муҳитда шундай руҳдаги асар дунёга келиши мумкин эди.

Асар муаллифи ҳақида ҳануз қоникарли манбалар топмадик. "*Ўзбек адабиёт тарихи*" 3-жилдида (Т., 1978) XIX асрда Хоразмда яшаб ўтган шоир Ризоий ҳақида эслаб ўтилади ҳамда унинг "*Гулфараҳ*", "*Хурийд ва Маликаи Дилором*" номли дostonлар ёзганлиги қайд этилади.

"*Ўзбек адабиёти антологияси*" IV жилд 2-китобида (Т., 1960) бу икки асардан парчалар берилган ва "*Гулфараҳ*" дostonининг муаллифи номаълум" деб изоҳ келтирилган. "*Хурийд ва маликаи Дилором*" халқ дostonлари руҳида — ҳикоя қисми наср билан ва қахрамонларнинг кечинма-нутқлари шеър йўсинида ёзилган бўлиб, бизнинг қўлимиздаги асардан услуб ва мазмуний йўналишига кўра кескин фарқ қилади. Ризоий тахаллусли шоир шеърлари баъзи баёзларда ҳам учрайди. Асар тилида баъзан Хоразм шевасига хос бўлган ўғўз унсurlари сезилади.

Мисоллар:

*Тутти ул йўлга ани бебоклик —
Ким, қилур хотунлара даллоклик,
Топгай ул қавм ичида ҳусни қабул,
Маҳрам ўлгай мажлиса қилгай духул.*

Бу ўринда -га ёки -га қўшимчаси ўрнига а ("*хотунлара*", "*мажлиса*") келмоқда. Лекин матнда асосан -га -га ишлатилади. Яна:

*Биз тақи бир подшоҳе исталинг,
Фитнадин пуштипаноҳе исталинг...
Исталим ўз шоҳимизни турмойин,
Турмолим ул шоҳ юзин кўрмойин.*

Бунда энди феъл шакллари ўзига хосдир. Аммо бундай унсurlар матнда мунтазам учрамайди, асар асосан умумтуркий адабий тил (Навоий тили) қонунларига риоя қилиб ёзилган. Асарда жаъми 156 сарлавҳа учрайди, улардан 66 таси асосий боб номлари, 33 ҳикоят ва 53 ўринда Аллоҳ китоби ва пайғамбаримиз ҳадисларига ишоралар алоҳида арабий сарлавҳалар сифатида берилган. Яна бир-икки жузъий сарлавҳачалар (Масалан, баъзи ҳикоятларнинг ички сарлавҳалари) учрайди, "*Шайх Санъон*" қиссаси асар таркибида мавжуд эмас.

Биринчи боб сарлавҳасиз бошланиб, мазмунан "*тавҳид*" ва "*ҳамд*"ни ўзида бирлаштирган. Иккинчи боб "*Муножот*", учинчи — "*Наът*", тўртинчи — тазарру ва ўтинчга бағишланган. Бешинчи боб — тўрт халифа (*Абу Бакр*, *Умар*, *Усмон*, *Али*) мадҳида бўлиб муқаддима қисмининг охирги бобидир. Одатдаги дoston муқаддималарида учрагувчи ҳукмдор мадҳи ва "*Китоб ёзилиши сабаби*"га бағишланган боблар Ризоий асарида буткул йўқ.

Асосий қисм 6-бобдан бошланади. Бу боб "*Қушлар гафлат уйқусидан уйғониб, ижтимоъ қилиб, ўзларига подшоҳ истаб кенгашганлари*" деб номланган. Кейинги бобдан Худҳуд сахнага кириб

келади. Муаллиф бошиданоқ асарнинг ирфоний йўналишини очик таъкидлайди. Воқеалар тасвиридан олдин шарҳ берилади:

*Мурғу моҳийники бор беиштибоҳ,
Борчага бор бир ҳақиқий подишоҳ,
Ким ани билмак бариға фарз эрур,
Вожибу лозим мисоли қарз эрур.
Аррафуни бирла ул олийжаноб
Барча махлуқотиға қилди хитоб.
Бас ани билмак керакдур фарзи айн,
Қатъ қилмоқлик тамом ибъоди байн.
Тирик эркан ким-ки они билмаса,
Бу қироғсиз водий қатъин қилмаса,
Ўлганидин сўнгра билмакдур хаёл,
Негаким қатъи масофатдур маҳол.*

Ушбу дастлабки изоҳ берилгандан кейингина воқеалар тасвирига ўтилади:

*Мўътабар ровийдин этдим истимоъ,
Ким қилиб бир ерда қушлар ижтимоъ...*

Худхур қушларни Симурғ сари отланишга тарғиб қилади. Орада унинг таърифи ва бошқа мавзулар хусусида Қуръон ва ҳадислардан оятлар ва уларнинг шеърий шарҳлари берилади.

Худхуд билан бошқа қушлар орасида савол-жавоб бошланади ва солиқларнинг “*йўл озуқаси*” (муаллиф уни “*тўша*” деб номлайди) масаласи кўтарилади. Баҳонада **Биринчи тўша** (“*Тўшайи аввал*”) ҳақида сўз бошланиб, тасаввуф сулуки йўлчилари учун бу — “*Тавба*” ҳисобланар экан:

*Тўшайи аввал бу йўлда, эй, рафиқ!
Тавбадур гар истасанг қатъи тариқ.*

Ушбу “*йўл озуқаси*” таърифига бағишланган боб катта бир ибратли ҳикоятни ўз ичига олади. Бу асардаги биринчи ҳикоят бўлиб, “*Нусух ҳикояти*” деб аталган ва Нусух исмли афсонавий бир шахс саргузаштлари ҳақидадир. Воқеа жуда батафсил, барча икир-чикирлари билан тасвирланган ва 88 байтни ўз ичига олади. Шундан сўнг иккинчи тўша таърифига ўтилади:

*Яна ул бир тўшаким қувват берур
Роҳравға бу сафарда, зуҳд эрур.*

Иккинчи тўшадан сўнг Худхуд билан қушлар аро савол-жавоб давом этади. Ризоий бу қушлар каторида Тўти, Товус, Ўрдак, Каклик, Хумой, Қарчиғай, Бутимор, Бойқуш, Саъва — жаъми 10та қуш узрини ва уларга Худхуднинг жавобларини баён қилади. Унинг кўпчилик жавоблари ибратли ҳикоят билан якунланади. Фақат 2 қуш — Бутимор ва Бойқушга берилган жавобларда алоҳида ҳикоят ажратиб кўрсатилмаган.

Худхуд насиҳатларидан журъат касб этган қушлар йўлга отланадилар ва биринчи водийга етиб келадилар:

*“Ҳайбатидин сарбасар қўрқуштилари,
Чун қўриб водий бошида туштилари”.*

Муаллиф бу биринчи водийни *“ҳалокат водийси”* деб атайди ва тасвир ҳам шунга муносиб.

Худхуд қушларнинг қўрқувини яна ваъз-насихатлар, ибратли ҳикоятлар билан тарқатади ва шу орада бирин-кетин кейинги йўл озукалари (*“тўша”*лар) баёни берилади. Аввалги икки *тўша* - *тавба* ва *зуҳд* бўлса, кейингилари — *таваккул*, *қаноат*, *зикр*, *таважжуж*, *сабр*, *мароқиб* ва *ризодир*. Жаъми 10 *тўша*га таъриф берилади. Асар давомида яна қушлар ва Худхуд ўртасида баҳс давом этади, аммо муайян қуш исмлари энди тилга олинмайди. Водийлар ҳам бошқа учрамайди. Атор ва Навоийда *“водий”* деб ном олган тарикат йўлининг *“Талаб”*, *“Ишқ”*, *“Маърифат”* *“Истиғно”*, *“Тавҳид”*, *“Ҳайрат”*, *“Фақру фано”* босқичлари Ризоий достонида *“иқлим”* (*“Аввалги иқлим - Талаб”*, *“Иккинчи иқлим - ишқ”* ва ҳоказо) деб аталган. Достон *“Китоб хотимаси”* деган боб билан якунланади. Ушбу хотимада Атор номи учрайди, аммо жумла мазмуни икки маънолидир:

*Мушк ўз сиррин ўзи изҳор этар,
Йўқим, анинг васфини Атор этар.*

Асарда Алишер Навоийнинг таъсири аниқ сезилиб турса-да, бирор ўринда номини учратмадик.

Маълумки, Атор асарлари ичида энг машҳури *“Мантиқ ут-тайр”*дир. Айниқса, Ўрта Осиё халқлари ўртасида бу достон кенг тарқалган. Масалан, Қўлғамалар илмгоҳи тавсифлар тўпламининг босмадан чиққан 2-жилдида бу асарнинг 20 нусхаси қайд этилган. Бундан ташқари, Қўлғамалар институтидаги қисқа муддатли тажрибамиз - ярим йил тавсифлаш давомида яна уч-тўрт қўшимча нусхаларга дуч келдик. Бу асарга туркий тилда илгари Гулшаҳрий (XIV аср)⁴⁷ ва Алишер Навоий татаббулари шуҳрат топган бўлса, энди улар қаторига — яна бир достон ушбу Ризоий асари қўшилди. Бу асарларни бир-бири билан жиддий муқояса қилиш ва ҳар бирининг ўзига хос томонларини батафсил ёритиб бериш келгусидаги вазифалардандир⁴⁸. Ҳозирча энг умумий ва юзада кўзга ташланиб турган фарқларга назар ташлаш билан кифояланамиз.

Авалло асар ҳажми Аторда (биз қўрган мўътабар қўлғамаларда) 4290 байт (Гарсин де Тассининг 1857 йилда тайёрлаб нашр эттирган илмий-танқидий матнида 4459 байт), Навоий асари 3495 байт, Ризоий достони эса 4237 байтдан иборатдир. Ҳикоятлар сони

⁴⁷ Бу шоир ҳақида турк олими Огоҳ Сирри Левенднинг тадқиқоти мавжуд – Levend A.C. Gulsehri ve Mantiku't-tayri, Ankara, 1957. (Маълумот марҳум навоийшунос олим Шарафиддин Шариповнинг “Лисон ут-тайр” ҳақиқати” (Т. “Маънавият”, 1998, с.21-23, 152) асаридан олинди.)

⁴⁸ Мустақиллик йилларида ёш олима Шафоат Ҳасанова Ризоий достони устида тадқиқот олиб бориб номзодлик диссертацияси ёқлади ва 2009 йилда “Қуш тили” достонини кирилл ёзувига табдил қилиб нашр эттирди.

Атторда 200дан ортиқ, Навоий достонида 63та, Ризоий Пайвандийда 33та. Номлари алоҳида тилга олинган қушлар Атторда Ҳудҳуддан ташқари 10та - Булбул, Тўти, Товус, Бат (Ўрдак), Кабк (Каклик), Ҳумой, Боз (Бургут), Бутимор (Балиқчи қуш), Буф (Бойқуш), Саъва. Навоийда Ҳудҳуднинг 14 қуш билан савол-жавоблари берилади.

Жумладан, Қумри, Кабутар, Тазарв, Қорчиғой, Шунқор, Товуғ каби қушлар номи Атторда умуман учрамайди. Бутимор ва Саъва эса Навоийнинг назаридан четда қолган. Бундан ташқари “*Лисон ут-тайр*” достони бошланишида Ҳудҳуд тарғиб юзасидан 10 қушга хитоб қилади ва булар ичидан Дуррож ва Шоҳбоз кейинги баҳсга аралашмайдилар. Қушларнинг узр айтишдаги навбатида ҳам “*Мантиқ ут-тайр*” ва “*Лисон ут-тайр*” аро фарқлар бор: Аттор Булбулдан, Навоий Тўтидан суҳбатни бошлайди. Ризоий достони бу масалаларда тўлиқ форс тилидаги асл манба изидан боради. Ундаги қушларнинг савол бериш тартиби ҳам, саноғи ҳам, номлари ҳам Аттор асарига мос, фақат Ризоий Батни Ўрдак, Кабкни Каклик, Бозни Қарчиғай, Буфни Бойқуш дсб ўзбекча таржимада берган.

Ризоий махсус эътибор қаратган “*йўл озукалари*” (“*тўшалар*”) на Аттор асарида, на Навоийда қайд этилмаган. “*Ҳалокат водийси*” ҳам фақат Ризоий асарида учрайди. Аттор ва Навоий “*водийлар*” деб атаган камолот босқичларини Ризоий “*иқлимлар*” деб атаганини кўрдик. Шу ерда яна бир кичик ўзига хослик мавжуд. Навоий “*Маърифат водийсининг васфи*” деб сарлавҳа қўйса, Ризоий шунга мувофиқ ўринда “*Дар баёни маърифат-ул-лоҳ*” деб сарлавҳа қўяди ва ёлғиз шу ерда “*иқлим*” сўзини ишлатмайди.

Энди ҳар уч асарнинг бошланиш байтларини солиштириб кўрайлик.

Фаридиддин Аттор - “Мантиқ ут-тайр”:

*Офарин жонофарини покро,
Онки жон бахшид мушти хокро.
Ариро бар об бунёд у ниҳод,
Хокиёнро умр бар бод у ниҳод.
Осмонро бар забардасти бадоишт,
Хокро дар зойиби пасти бадоишт.
Он якиро жунбиши модом дод.
В-он дигарро доимо ором дод...*

(Бир қисм тупроққа жон бахш этган,
Ул пок жон яратувчига офарин!
Осмон олий қабатини сув устига қурган ўшадир,
Тупроқдан яралганларнинг умрини елга берган ўшадир.
Осмоннинг қўлини у баланд этти,
Тупроқни забунликда ва йўқликда (ғойибликда)
тутувчи ҳам ўзи.
Ул бирига (осмонга) у доимий ҳаракат бағишлади.

Ва бу бошқасига (заминга) у доимий
ҳаракатсизликни тақдир этди.)

Алишер Навоий - “*Лисон ут-тайр*”:

*Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тенгри ҳамди бирла оғоз айлағай.
Улки маҳлуқот халлоқидур ул,
Ондин ўзга фонию боқийдур ул.
Сониеъким чекти чун сунъи алам,
Офариниш тарҳини қилди рақам.
Айлагач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этди фаҳмидин идрокни...*

Ризоий Пайвандий - “*Мантиқ ут-тайр*”:

*Эй, жаҳонни йўқ экач, бор айлаган,
Қудрати зотини изҳор айлаган.
Субҳ янглиғ ғайбдин айлаб зуҳур,
Солдинг офоқи шаҳодат ичра нур.
Тугди нуригдин жаҳон кунтак кулуб,
Қолмади шоми адамда ўртулуб.
Икки олам файзи нуригдур сенинг,
Бу батунинг, ул зуҳурингдур сенинг.
Олами ботинда сандин ўзга йўқ,
Олами зоҳирда зоҳир ҳам сен-ўқ.
Эй-ки нуриг сочмагунча файзи жуд,
Топмағай оламда мавжуде вужуд.
Токи бор ул нур файзи мустадом,
Бордурур аъёни оламга низом..*

Мана бошланиш сатрлариданок кўриниб турипти-ки, ҳар уч асар ўз мустақил мазмуний ва ҳиссий йўналишига эга, уларни ҳеч бир шаклда бир-бирининг таржимаси ёки тақлиди деб бўлмайди. Шарқнинг бу ўзига хос бадииятини биз ниҳоят англаб етмоғимиз лозим. Афсуски, ҳалигача биз, асримиз бошида фидоий рус низомийшунос ва навоийшуноси академик Е.Э.Бертельс кескин эътироз билдирган, бадиий адабиёт моҳиятига “*ғарб китобхони кўзи билан қараи*” (яъни асарнинг умумий фабуласидаги ўхшашликдан келиб чиқиб, унинг бадиий оригиналлик қиймати баҳо бериш) касалидан қутула олмаяпмиз. Марксизм-ленинизмни ва сохта “*социалистик реализм*” назариясини оғизда рад қилиш ва ундан юз ўгириш осон, аммо ўз мумтоз маданиятимиз ва нафис адабиётимизнинг нозик нукталарини илғаб етишимиз жуда қийин кечмоқда.

Мисол сифатида оладиган бўлсак, Ғафур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида насрий баёни билан нашрга тайёрланган

Алишер Навоийнинг “*Лисон ут-тайр*” достониға филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов ёзган сўзбошида яна XIX аср Европа ориенталистларининг аллақачон рад этилган мутлақо ғайри илмий қарашларини янгидан “*кашф этишига*” уриниш кўзга ташланади. Ушбу мунаққид ҳар икки асар мундарижасига ҳам ниҳоятда юзаки ёндошиб, Навоий асарини Фаридиддин Аттор достонининг оддий таржимаси даражасида талқин этади ва ўзининг бу “*кашфиёти*”ни марҳум академик Воҳид Зоҳидов қарашларига зид қўймоқчи бўлади. Ваҳоланки, 1928 йилдаёқ Е.Э.Бертельс “*Навоий ва Аттор*” асарида туркий достоннинг янгича мазмунга эга эканлигини етарлича далиллар келтириб исботлаб берган эди. Бу ҳақда алоҳида мақола эълон қилингани сабабли биз баҳсни давом эттирмай, фақат шуни эслатиб ўтмоқчимизки, бадий адабиётининг ўз қонунлари бор. Унда ҳар бир кичик унсур, ҳар бир жумладаги хиёл ўзгариш, маънонинг қай сўз билан ифодаланишига қараб бадий тимсолда ўзгачаликлар бўй кўрсатади. Шу сабабли Яқин ва Ўрта Шарқда нафосатшунослик назарияси ўзига хос асосларга эга. Уларга кўра 100та “*Лайли ва Мажнун*” достони яратилган бўлса, ҳар бирининг ўрни бошқа, қиймати алоҳида. Бир мавзу тасаввуф руҳидаги шеърият учун ҳам (“*ҳақиқат тариқи*”), мажоз шеърияти (“*мажоз тариқи*” — атамалар Навоийники) учун ҳам тағзамин бўлиб хизмат қилиши мумкини, ҳамма гап бадий талқинда.

Аттор, Навоий ва Ризоий асарларини сатрма-сатр солиштирилса, жуда ажойиб хулосаларга келиш мумкин. Бу келгусидаги вазифа. Ҳозирча, менинг дастлабки тасаввурларим бўйича, Фаридиддин Аттор ажойиб шоир ва оташин воиз хусусиятларини ўзида бирлаштирган. Унинг баъзи асарларида шоирлик устун келса (масалан, “*Хусравнома*”да), баъзисида (айниқса, “*Мантиқут-тайр*”да) воизлиги босиб кетади. Шунда соф тасаввуф шеърияти намунаси юзага келади. Тасаввуф шеъриятига ҳам бадий адабиёт намунаси деб қараш лозим. Шу жиҳатдан, улар Ибн ал-Арабий, Фахриддин Ироқий ёки Абдурахмон Жомийлар қаламига мансуб ирфоний рисоалардан фарқ қилади. Аммо шу билан бирга тасаввуф шеъриятида ирфоний эҳтирос бадийиятни ўз мақсадига деярли тўлиқ бўйсундириб олишлиги, тасвири кўпинча таъкид босиб кетишини ҳисобга олиш зарур. Тасаввуф шеъриятининг мумтоз даври, мумтоз намуналари бор — булар, Навоий таъкид этганидек, масалан, Аттор ва Румий дилларидаги аланганинг ёлқинларидир. Кейинги давр поэзиясида эса Ризоий Пайвандий асари сингари мўътадил, аммо ўзи танлаган йўналишни изчил тутадиган, кўпроқ ирфоний тушунчаларнинг бадий-оммабоп баёнига урғу берадиган адабиёт яратилдики, бу ҳам соф тасаввуф шеъриятига мансубдир.

**3-қисм. XX аср. Мустақиллик арафаси.
1980-1991 йиллар.**

Ҳақиқат ва мажоз

1-б о б.

«Ҳақиқат тариқининг суҳанвари»

Атроф сахро. Худудсиз кум денгизи жазирамада олов янглиғ жимирлаб кўзни қамаштиради. Ҳорғин йўловчилар бир ютум сувга зор ўлароқ олға қараб бемадор сурғалишади. Барчанинг нигоҳи олис уфқларда. Ниҳоят, сафларнинг олди каторидан хаста ва ҳазин овоз келади: *«Олдинда бир кўм-кўк водий нишона бермоқда»*. Беҳисоб кўзлар умидвор ўша томон талпинади: *“Қани? Қани ўша водий? Ҳаёт водийси! Бахт водийси!»*

Аммо йўловчининг нигоҳи яна алданади. Уфқларда ҳеч нарса йўқ. Фақат жазирама кум денгизи. Кўринган шарпа эса — аёвсиз саҳронинг навбатдаги *«ҳазили»* — сароб.

Сув — бу ҳақиқат. Йўловчилар — инсоният. Асрлар оша *«бахт»* дея, *«обиҳаёт»* дея, *«Ҳақиқат»* дея олға силжиб келаётган инсоният. У ўз йўлида не-не кичик, жузъий ҳақиқатларни қўлга киритмади, не-не кудуқлар, сардобалар, булоқ ва жилғалардан ўз ташналигини муваққатан, бир муддат қондириб бормади. Аммо йўлдан тўхтагани йўқ. Чунки унга Инсонлик моҳиятини, аҳли Башар тушунчасининг асл мазмунини ечиб бергувчи, ҳар бир инсоннинг тўқис ва устувор бахтини таъмин этиш тариқини ёритиб бергувчи улуғ Ҳақиқат керак. Жузъий, кичик ҳақиқатлар — бу кудуқ ва сардобалар — йўлчи учун бир дам ҳордиқ, нафасни ростлаб олмоқ учун бир кичик имкон, холос.

Ўрта асрлар Шарқ мумтоз шеърятининг энг ёрқин сиймоларидан бири, буюк форс суфий шоири Фаридиддин Аттор ана шундай олий Ҳақиқатни умр бўйи ёниб излаганлардан бири эди.

Шоир XII аср иккинчи ярми — XIII аср бошларида яшаб ижод қилди. Бу давр ислом минтақа маданияти ривожига муайян сиёсий юксалиш босқичининг тугай бошлаганидан нишонлар берувчи дастлабки сиёсий, ғоявий ва маданий инқироз унсурлари билан тўлиб тошган замон эди. Салжукийлар сулоласининг инқироzi, Ҳиндистондан Ғурийлар, Хоразмдан Абулмузаффар Такаш ва охирги Салжукий султонларининг ўзаро талашлари, айниқса, туркманларнинг ғуз қабиласи босқинлари шоир ватани Нишопур шаҳрини қаттиқ вайрон этди. Аттор умрининг сўнгги даврига тўғри келган мўғул босқини буларнинг барчасидан ўтиб тушди. Шоир асарларидаги чексиз алам билан йўғрилган умидсизлик кайфиятининг объектив асослари ушбу тарихий инқироз вазияти билан изоҳланса, эҳтимол. У

ўзининг бевақт туғилганини яхши билади, аммо барибир шундай фожиавий шароитда ҳам юраги бахтга интиқ, ўзини яратган Олий қудратдан нажот тилайди.

Шоир ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Хелмут Риттер, Абдулваҳоб Аъзам, Абдулхусайн Зарринкуб, Маҳди Ҳомидий ва бошқа бир қатор хорижий Шарқ ва Ғарб олимлари унинг асарларида асосан ирфоний ғоялар ифодасини кўрадилар. Аттот ирфони алоҳида мавзу. Биз бу соҳадаги забардаст тадқиқотчилар билдирган фикр ва хулосаларни жиддий қабул қиламиз ва улар билан бирор тарзда баҳсга киришувга ўзимизда журъат ва қувват сезмаймиз. Аммо Аттот аввало истеъдодли шоир, бадиий тафаккур эгаси. Шу нуқтаи назардан, биринчи галда унинг шеърӣ сатрлари остида яширинган буюк ижодкор шахснинг дил дардлари, қаттол замона зулмига қарши исёнкор руҳи, мазлум халқ кўргуликларига куйиниши, энг муҳими, давр тарихий воқелиги қўйган мушкул ва бешафқат саволларга ўртаниб жавоб излашлари бизнинг диққатимизни тортади. Аттот тасаввуф шоири, Алишер Навоӣ таъбири билан айтганда, «*ҳақиқат тариқи*»нинг йўлчиси. Биз уни тасаввуф назариётчиси эмас, балки воқеликни бадиий идрок этувчи ва бадиий тимсолларда акс эттирувчи ҳассос шоир сифатида кўришга ҳаракат қилдик.

Аттот, дунёқарашига кўра, ўзини башариятдан, Борлиқдан айру кўрмайди, унингча инсон ва инсоният, барча жонзот ва бутун коинот бир бутун, яхлит. Шундай экан, атроф-жамиятдаги барча адолатсизлик, фасод, «*булғанчлик*» шоирга, ҳар бир инсонга бевосита алоқадор. Бундай нуқтаи назар ўша даврдаги мураккаб сиёсий-ижтимоӣ воқелик ва унинг идроки даражасида инсон «*нафси*»ни, унинг моддийлигини, яъни унинг асл моҳиятига дахлдор жиҳатларни мутлақо рад этиш кайфиятларини туғдириши табиӣ эди.

«*Булғанчлик*» манбаини моддий инсонга хос ҳирсу ҳавасларда, худбин интилишларда кўрган шоир, жўшиб кетганда, ўзининг эҳтиросли вужудини ҳам инкор этади. Мавжуд жамиятнинг булғанчилигига, фасод бойлаб кетганига тоқат эта олмаган шоир бутун башарият учун айбни ўз бўйнига олади,

Аттот идеали, унинг интилган Ҳақиқати, аввало, Поклик тимсолида намоён бўлади. Унингча, Поклик Олий руҳий қудратнинг асосий сифатидир. Унинг тасаввуридаги «*Мутлақ пок борлиқ*» ўша давр ислом динига эътиқод этувчи кўпчилик тасаввуридаги Тавҳид тушунчасининг талқинидан фарқ қилади. Шоир **ирфонӣ шатҳиёт** жазабасида баъзан ҳатто барча диний китоблар, жумладан, Қуръон матнининг талқинларини ҳам Олий моҳиятни англашга тўсқинлик қилувчи бир парда деб ҳисоблаб, бутпарастлар топинувчи санамларга киёс этишдан тоймайди. Пайғамбар ва расулларнинг сўзларини илоҳий калом билан тенглаштириш тамойилларини кескин қоралайди.

«*Аттотнинг худо ҳақидаги тасавури, —* деб ёзади А.Муҳаммадхўжаев «*Фаридиддин Аттотнинг дунёқараши*» китобида,

— *Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқа кўпчилик Яқин ва Ўрта Шарқ мутафаккирларининг худо ҳақидаги тасаввурларидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди*». Унинг тасавуридаги Олий пок борлиқ — бутун борлиқнинг ягона мутлақ моҳиятидан иборат бўлиб, уни алоҳида кўриш ва тасаввур қилиш мумкин эмас:

Жумла олам бе ту мибинам аён,

*Ва-з ту дар олам намибинам нишон*⁴⁹.

(Барча оламни сенсиз аён кўриб турибман,

Ва оламда сендан ҳеч бир нишона кўраётганим йўқ.)

XIII аср тасаввуф шеъриятининг бу буюк намоёндаси, назаримизда, ҳаётий мураккаб жараёнларни изчил ички ривожланишда олиб қарамайди. Ушбу хусусият унинг асарларидаги умумий пессимистик руҳнинг кучли намоён бўлишига сабаб бўлган ва кейинги асрларда унинг ижодини турли гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида турлича талқин этишларига имкон берган. Бу ўринда Аттор қўлёзмаларига атайин «тузатишлар» киритиш, шоирнинг исёнкорлик руҳини ошкор этиб кўювчи маълум сатрларни «қисқартириш», кейинги асрларда «ижод қилинган» ўта тенденциоз «асарлар»ни шоирга нисбат бериш каби сохталаштиришнинг турли усуллари қўлланилган бўлиши мумкинлигини ҳам назардан соқит этиб бўлмайдики, ушбу ҳолатлар, биринчи навбатда, шоир мероси устида жиддий матншунослик тадқиқотларини талаб қилади.

А.Муҳаммадхўжаев ёзишича, шоир ўша даврларда шаҳар хунараманд доиралари орасида урф бўлган футувва (жавонмардлик, саховатпешалик, ўз манфаатларидан ўзганинг манфаатини устун қўйиш принципларига асосланган ўртоқлик жамоалари) таълимотининг тарафдори бўлган ва бу соҳада, ҳатто махсус «Футувватномаи манзум» (Шеърий футувватнома) номли дoston битган⁵⁰. Бу дostonда Аттор футувва аҳлининг 72 фазилатини таърифлаб беради, жумладан, ростгўйлик, аҳдга вафо, ўзгага холис ёрдамга доим тайёр туриш, бахти қайтган инсонларни бахтли этиш

⁴⁹ А.Муҳаммадхўжаев ўз китобида Техрон нусхаси асосида ушбу байт би-ринчи сатрини «жумлаи олам ба ту бинам аён» (Барча оламни сен туфайли аён кўриб турибман) шаклида келтиради. Бундай фарқлар яна бир марта Аттор асарлари матнига ёндошув ғоявий мақсадлардан холи эмаслигини исботлайди.

⁵⁰ Тадқиқотчи бу дoston ҳақида мукаммал маълумот бермайди, аммо Атторнинг биринчи издоши, XIV асрда ижод қилган турк шоири Гулшаҳрий ёзган «*Мантиқ ут-тайр*» асари тўлиғича футувва ғояларини тартиб қилишга бағишланганлиги Ш.Шариповнинг «*Лисон ут-тайр*» генезиси ҳақида ёзилган асаридан китобхонга маълум. Шу нарсани афсус билан қайд этмоқ керакки, ўзбек кенг китобхон аҳлига яқингача ҳам ахийлик, футувва, жавонмардлик жамоалари ва уларнинг фалсафий-социал асослари ҳақида етарли маълумот берувчи адабиёт йўқ эди ва ҳатто 14 томлик «*Ўзбек совет энциклопедияси*»да ҳам бу каби атамаларнинг шарҳи берилган эмас. Ваҳоланки, Алишер Навоий ва мумтоз адабиётимизнинг бошқа вакиллари ўз даврида бу тушунчаларга алоҳида эътибор билан қарашган. Мустақиллик шарофати билан Воиз Кошифийнинг «*Футувватномаи султоний*» рисоласи Н.Комилов томонидан ўзбекчага ўгирилиб нашр этилганлиги бу соҳада катта ютуқ бўлди.

йўлида фидойилик каби ажойиб умуминсоний хислатлар ушбу таълимотнинг асосини ташкил этарди.

Албатта, Аттор ижодининг бутун моҳиятини жузъий кузатишлар билан қамраб олишга уриниш бефойда. Унинг бой ва мураккаб бадиий олами кенг ва муфассал тадқиқотларни талаб қилади. Бизнинг асосий мақсадимиз Фаридиддин Аттор ижодининг муфассал тадқиқи эмас, балки унинг Алишер Навоий туфайли ўзбек адабиёти ихлосмандлари орасида машҳур бўлган «*Мантиқ ут-тайр*» достони мазмуни ҳақида баъзи мулоҳазалар билдиришдир.

Маълумки, Шарқ адабиётининг жонкуяр тадқиқотчиси академик Е.Э. Бертельс 1928 йилда ёзилган «*Навоий ва Аттор*» асарида Алишер Навоийнинг «*Лисон ут-тайр*» достонини «*Мантиқ ут-тайр*»нинг 1857 йилда француз шарқшуноси Гарсин де Тасси тайёрлаган илмий-танқидий матнига қиёслаган эди. Биз француз олимининг жиддий меҳнатга жилла бўлса ҳам ҳурматимизни камайтирмаган ҳолда, Навоий даврига яқин кўлёзмани қидиришни лозим кўрдик ва шундай кўлёзмани Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондидан топишга муваффақ бўлдик. Бу 813-инвентарь тартиб рақами остида сақланаётган «*Ситтайи Фаридиддин Аттор*» (Фаридиддин Аттор олтилиги) номли ноёб кўлёзма экан. «*Мантиқ ут-тайр*»дан ташқари яна тўрт дoston ва шоир девонини ўз ичига олган бу китоб баъзи маълумотларга кўра 1424 йилда Ҳирот шаҳрида кўчирилган.

Достоннинг асосий сюжетига 200 дан зиёд ҳикоят-тамсиллар ва бир йирик қисса киритилган. Аттор «*тавҳид*», «*ҳамд*», «*наът*» каби анъанавий боблардан сўнг «*Ақлга хитоб*» сарлавҳаси остида Ҳудхудга мурожаат билан асосий мавзуга киришади:

Марҳабо, эй Ҳудхуди ҳодийшуда,

Дар ҳақиқат пайки ҳар водий шуда.

Эй ба сарҳадди Сабо сайри ту хуш,

Бо Сулаймон «мантиқ ут-тайр»и ту хуш...

(Хуш келибсан, эй йўлбошловчи бўлиб етишган Ҳудхуд,

Ҳақиқатни билишда сен ҳар бир водийдан хабар

берувчи бўлиб етишдинг.

Сабо мамлакатига сенинг сайринг қутлуғ бўлсин,

Сулаймон билан кушлар тилида суҳбатинг қутлуғ бўлсин...)

Бу сатрларнинг мажозий мазмуни жуда теран. Улар машҳур ривоятдаги Ҳудхуднинг Сулаймон пайғамбар билан Сабо мамлакатининг маликаси Билқис ўртасидаги элчилигига ишора қилмоқда. Бундан ташқари, Аттор Ҳудхуд тимсолида Ақлни назарда тутади (Ҳудхуднинг бошидаги тожи бу рамзга ишора ва Ақл инсон хис-туйғуларини етаклашда йўлбошловчи бўлиб етишгани, Ҳақиқатни англаб етишида инсон учун асосий восита деб тан олингани таъкидланмоқда). У Сабо мамлакатига — ишқ оламига сайр этади, Сулаймон, яъни Олий қудрат даракчиси билан кушлар тилида суҳбат қура олади. Кейинги сатрлар ушбу талқинни тўлиқ тасдиқлаш

баробарида яна Атторнинг асосий концепциясига китобхон диққатини қаратади:

*Девро дар банди зиндон боз дор,
То Сулаймонвор боши роздор.
Девро вақти ки дар зиндон куни,
Бо Сулаймон қасди шодирвон куни.*

(Девни зиндонда банди этиб сақла,
Шундагина Сулаймон сингари(ҳақиқат) сирини англай оласан.
Девни зиндонга қамагачгина,
Сулаймон билан шоҳ чодирда суҳбат қуришни ўйласанг
бўлади).

«Дев» деганда Атгор яна ўша моддий ҳирсу ҳавасларни назарда тутмоқда. Яъни, Инсон ақл қудрати билан моддий истакларини енгиб ўтгандагина, Олий ҳақиқатни англаш даражасига етиша олади, демоқчи.

Шу тартибда Аттор яна ўн икки турли тоифа қушларга мажозий мурожаат қилади. Шундан сўнг Ҳудҳуднинг қушлар жамоасига мурожаати бошланади. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, у ўз подшоҳини таниган, фақат ҳузурига танҳо йўлга чиқишга қудрати етмайди. Лекин бошқа қушлар унга ҳамроҳлик қилишса, ул шоҳ ва ул олий даргоҳга маҳрам бўлиш насиб этиши мумкин. Бу олий ҳукмдорнинг номи Симурғдир. Қушларнинг саволларига жавобан Ҳудҳуд уни таъриф этади ва барчалари Симурғга етишиш орзусида йўлга отланадилар. Аттор асосий сюжетда эпик тасвирга кўп мойил эмас, унинг достонида ҳис-ҳаяжон, туйғулар тошқини кучли, эпик ҳикоя кўп ўринда жуда қисқа ва шартлидир. Масалан, қушларнинг Ҳудҳуд тарғиботи таъсирида йўлга отланишлари ва йўл қийинчиликлари атиги уч байтда мухтасар ифода этилган, холос. Кейин яна қушлар ва Ҳудҳуд орасида баҳс-мунозара бошланиб кетади. Ҳар бир қуш йўл қийинчиликларидан зорланиб, ўз аҳволини баён этиб, умумий мақсад йўлида интилишдан тўхташга баҳона излай бошлайди. Ҳудҳуд эса уларнинг ҳар бир узрига ўринли инкор жавоблари бериб, гапининг исботи учун ибратли ҳикоялар келтиради, уларни ўз интилишларида собитқадамликка ундайди.

Қушлар йўлбошловчидан Симурғнинг ўзларига нисбатан қандай эканлигини суриштириб, шундай жавоб олишади:

*Сурати мурғони олам сар басар
Сояйи уст, ин бедон, эй беҳабар.
Ин бедонисти, бубин онгаҳ бибош,
Чун бидонисти, макун он роз фош.
(Оламдаги барча қушларнинг сурати
Унинг соясидир, буни бил, эй, беҳабар.
Буни билдингми, қара, энди жим бўл,
Билган бўлсанг, ул сирни фош этма.)*

Атгор достонининг ўзак ҳикояти Шайх Санъон қиссасидир. Бу достон ичра достон асарга қуйидаги сабаб билан киритилади. Қушлар барча узр ва саволларига мукаммал жавоб олгач, «йўл кайфиятини» сўрайдилар, яъни Симурғ сари интилган йўлчидан аввало қандай сифат талаб қилинишини билмоқчи бўладилар. Ҳудҳуд айтадики, бу йўлда асосий сифат фидойи ва беғараз ишқдир. Аттор қаҳрамони тилидан ишқни таъриф этар экан, ниҳоятда жўшиб кетади:

*Гар туро гўянд аз имон бар ой,
Ва-р хитоб ояд туро к-аз жон бар ой,
Ту гаҳ инро ва гаҳ онро барфишон,
Тарки имон гиру жонро барфишон.
Сангари гўянд ки ин бас сангар аст,
Ишқ гў аз куфру имон бартар аст.
Ишқро бо куфру бо имон чи кор,
Ошиқонро лаҳзае бо жон чи кор?!*
(Агар сенга имондан кеч деб айтишса,
Агар «жондан кеч» деб хитоб янграса,
Сен дарҳол бунисидан ҳам, унисидан ҳам воз кечиб қўй,
Имонни тарк этгину, жондан юз ўгир.
Бу тўсиқ (яъни куфр ва имон орасидаги тўсиқ)
жуда маҳкам дейишади,
Айтгинки, ишқ куфр ва имон
(аро зиддият)дан юксакрокдир.
Муҳаббатнинг куфру имон билан қанчалик иши бор?!
Ошиқларнинг бирор лаҳза жон билан ишлари борми?!)

Шоир қалбидан тошиб келган бу эҳтиросли хитоблар тасаввуф маънавиятининг юксак парвозларидир. Мурғак Алишерни ўз сеҳрига чулғанган, унинг истеъдодига чўғ туташтирган худди шу сатрлар бўлса, не ажаб! Ушбу чақмоқли мисралар давомида баён этилган қисса ҳам «*Мантиқ ут-тайр*» достонининг авж пардаларини ташкил этади.

Каъбада эллик йил улуғ шайх бўлмиш Санъон тушида бир насроний маликани кўриб севиб қолгани ва барча обрў рутбаларидан кечиб, ўша тарсобачча санамнинг йўлига борлигини, дину имонини бағишлагани ҳақидаги ҳаяжонли ҳикоя ўқувчига яхши маълум, бу ҳақда озар шоири Ҳусайн Жовид яратган драма ҳам кўп театрлар сахнасида кўрсатилган. Алишер Навоий «*Лисон ут-тайр*» достонида воқеанинг асосий мазмунини мукаммал гавдалантириб берган. Шу сабабли биз достон мазмунини такрорлаб ўтирмай, фақат баъзи жиҳатларига китобхон эътиборини тортмоқчимиз.

Аттор ўз достонини:

*Шайх Санъон сирри аҳди хеш буд,
Дар камолаш ҳар чи гўям беиш буд —*
(Шайх Санъон ўз даврининг сири эди,
Камолоти, ҳар қанча таъриф этмай, ундан юқорирок эди)

деб бошлайди. Бу сўзлар бутун қисса мазмунига калитдир. Дарҳақиқат, эллик йил Каъбада шайх бўлган, эллик марта ҳаж шартларини бажарган ислом динининг пешвоси аллақандай бир тарсо қизига хобида ошиқ бўлиб, ҳамма мартаба ва имтиёзларидан, орттирган обрўсидан воз кечиб йўлга чиқиши ва охир натижада тарсо қиз висолига етмоқ учун исломдан, имондан кечиб, ўзга динга ўтмоғи, унинг учун энг табаррук китоб «Қуръон»ни ўтга ёкиб, исломда энг ҳаром жонзот ҳисобланган чўчқаларни парвариш қилишга рози бўлмоқлиги — булар асло ҳирсу ҳавас туғёнининг белгиси бўла олмас эди. Унинг маънавий камолотини таъкидланиши ҳам бунга далолатдир. Назаримизда, бу 1221 йилда ёзилган асар Ғаззолийнинг ислом минтақасида турли оқимлар аро мўътадилликни таъминлашга қаратилган маънавий ислохотларидан, айниқса, унинг тасаввуф ирфонини муайян шариат қоидалари чегарасида талқин этишидан қоникмаслик руҳини ифодалар эди. Чункм Аттор ирфонида ҳам Ҳақиқат ишқи, Навоий талқинидаги Мансур Халлож ҳаёл қилганидек, дунёдага барча мазҳаб намояндаларини бирлаштира олиши мумкин бўлган умумий бир эътиқод сифатида тасаввур этиларди. Шу сабабли бўлса керак, ўзи ақлдан туйғуни устун кўришига қарамай, гўё юнон фалсафа илмини танқид этган Ғаззолийга қасдма-қасд Рум гўзалига ошиқ бўлган Санъонни ўз асарига марказий қаҳрамон қилиб олади. Аттор асарининг етакчи ғояси Навоийнинг ҳам дилидаги армон, унинг учун ҳам мафтункор ва ўта оҳанрабо орзу эди.

Аммо XII асрда ҳануз шайх Санъон жасорати, маълум маънода, Атторнинг ўзи учун ҳам сир эди. Балким, шу сабабли буюк форс тасаввуф шоири ўз ғояларининг ҳимоясида изчил бўла олмади, унинг зиддиятли тафаккури доимо «ишқ» ва «имон» орасида тараддудда турди. У ўз қаҳрамонини юрак билан ёқлайди, ақл билан қоралайди, ботиний эҳтирос билан кўкка кўтаради, зоҳирий мулоҳазалар билан ерга уради. Румдаги дайрда тарсо қизининг шоир томонидан ички ҳавас билан муфассал таъриф этилган сулув жамолини кўргач —

Шайх имон дод, тарсоий харид,

Оқибат бифрухт, расвоий харид.

(Шайх имонини кўлдан бериб, тарсоликни сотиб олди,

Келажак дунёсини сотиб, расволикни олди.)

Аттор қиссасини бошлашдан бурун —

Ишқро дарди бебояд пардасўз,

Гоҳ жонро пардадар, гоҳ пардадўз, —

(Ишқ дарди пардани куйдирувчи бўлиши,

Гоҳ жон пардасини йиртувчи, гоҳ тикувчи бўлиши

лозим.)

деган эди. Бу сатрлар мазмуни шоирнинг ўзига тамомила дахлдордир. Шайхнинг инсонлар орасидаги барча зоҳирий тўсиқларни куйдиргувчи алангали муҳаббати Аттор дилидан учқунлангандир, шайх Санъоннинг ўтли нидолари орқали Ошиқ шоир ўзи «*пардани йиртиб чиқиб*», дил

дардларини тўкиб солади ва яна қаҳрамон эҳтиросларини парда қилиб ўзини паналайди.

Қисса бошида ишқни имондан юқори қўйган шоир якунлашда яна қушлар Санъон ишқини фақат бир тамсил, «*ҳақиқий ишқ*» (Симурғ ишқи) йўлида рамз (аллегория) деб қабул қилганларига ишора қилади, яъни бадий тафаккур даражасида замона ақидаларига риндона исён кўтарган ҳолда, суфий сифатида яна мўътадилликни сақлаб қолади.

Қушлар бир муддат олға парвоз этиб, йўлнинг поёнсиз машаққатларидан толиқадилар ва яна Худхуд билан ораларида баҳс бошланади. Қисқаси, то тариқат водийлари шарҳига ўтилгунча (тақрибан 1,5 минг байт давомида) ўн бешга яқин қушнинг Худхуд билан савол-жавоби берилади. Ҳар бир жавоб бир неча ҳикоят орқали далилланади.

Охириги қисм водийларга бағишланган. Йўлбошчи Худхуд навбатдаги қушнинг саволига жавобан аввал 7 водий (*талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано водийлари*)ни номма-ном санаб, сўнг ҳар бирини алоҳида васф этади ва ҳар сафар 5-6 ҳикоят билан тавсифни муайянлаштиради.

Асар охирида минг машаққат ичра ҳудудсиз йўл босиб, кўпчилиги сафар давомида қолиб кетган қушларнинг жуда оз қисми «ул Олий даргоҳ»га етиб борадилар:

Олами пур мург мибурданд роҳ,

Беш нарасиданд си он жойигоҳ.

(Улар йўлга тушганда бир олам қуш эдилар,

Ул даргоҳга ўттизтадан ортиғи етиб келмади.)

Аммо улар етиб келган жой жуда маҳобатли бўлиб, бунда юз минглаб офтоб бир зарра каби арзимас туюларди. Ожиз ва бенаво ўттиз қуш қалбини яна кўрқинч ва умидсизлик қоплайди:

Кай падида оим мо ин жойигоҳ,

Эй даруго, ранжбурди мо зи роҳ...

(Биз бу даргоҳда қандай ҳам кўзга ташлана олар эдик,

Эҳ, афсус, шунча йўл босиб тортган азоб-

укубатларимиз...)

Қушлар шундай тараддуд ичра турганларида парда ортидан «*Иззат човуши*» (худайчиси) чиқиб келиб, улардан нега келганликларини сўрайди. Қушлар ўз аҳволларини баён этиб, биз шунча йўл босиб, дард чекиб, Симурғдан бизга подшоҳ бўлишини илтимос қилиб келдик, дейишади. Човуш жавоб қиладики, «*агар сизлар жаҳонда бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам у мутлоқ ва абадий подшоҳдир*».

«*Иззат човуши*»нинг бу хитобига жавоб сифатида Атгор парвона ва шам ҳақида ҳикоят келтириб, қушлар кайфиятини билвосита изҳор этади. Шу пайт умидсизликка тушган йўлчилар олдида «*ҳожиб лутф*» (муруват дарвозабони) пайдо бўлиб, қушлар олдидаги пардаларни бирма-бир кўтаради ва уларни бир нурли парда қаршисига етказиб,

«яқинлик остонаси»да «ҳашамат ва иззат курсилари»га ўтказгач, қўлларига бир руқъа (хат битилган қоғоз) бериб, шуни охиригача ўқинглар, дейди.

Шоир шу ўринда Юсуф пайғамбар ва унинг биродарлари ҳақидаги ҳикоятни тамсил сифатида келтиради. Маълумки, отасининг сеvimли кенжа ўғли бўлмиш гўзал Юсуфни биродарлари рашк қилиб, саҳрода бир қудукка элтиб ташлашган, сўнг савдогарга қул қилиб сотишган ва унинг кўйлагини қонга бўяб, йиртқичлар еб кетди, деб отасига хабар келтиришган эди. Орадан кўп ходисалар ўтиб, Юсуф тақдир тақозоси, ўзининг соф кўнгиллиги ва ақл-идроки туфайли Миср азизи даражасига етишади. Юртда қаҳатчилик бошланиб, очликдан қийналган акалари ўз биродарларини танимай, олдига нон сўраб келишади. Юсуф уларга айтади-ки, *«менда бир яҳудий тилида битилган ёзув бор, ҳеч ким уни ўқий олмайди, агар сизлар шуни ўқишга ёрдам берсаларингиз, сизга қанча бўлса нон бераман»* (Юсуф ва акалари, ривоятдан маълумки, яҳудий эдилар. Мисрнинг ўша даврдаги аҳолиси эса бошқа, аниқроғи, қибтий тилида сўзлашар эдилар). Биродарлар шодмон бўлишиб, *«хатни келтир»*, дейишади. Юсуф хат ўрнига биродарлари олдига ўзининг қонли кўйлагини келтириб ташлайди...

Ҳикоят ниҳоятда ибратлидир. Атторнинг юрагидаги бутун оғриқ яна бир карра шу тимсол орқали ярқ этиб юзага уради, шоир асос гоясини қайта-қайта таъкид этади:

*Чун нигоҳ карданд он си мурғи зор
Дар хати он руқъайи пуръэтибор,
Ҳар чи ишон карда буданд он ҳама,
Буд карда нақши он тобон ҳама.
Он ҳама худ буд сахт, он буд лек,
К-он асирон чун ниғаҳ карданд нек,
Рафта буданду тариқе сохта,
Юсуфи худро ба чоҳ андохта,
Жони Юсуфро ба хори сўхта,
В-онгаҳ уро бар сари бифрухта.*

(Ул бечора ўтгиз қуш эътиборга сазовор номадаги

Ёзувга нигоҳ ташлагач, (кўришдики)

Улар ҳаётларида нимаики иш қилган бўлсалар, барчаси

Ушбу (ёзув)да равшан акс этган эди.

У барчаси жуда оғир эди, лекин ул асирлар яхшилаб

Назар ташлашса, айни ўша қилмишлари эди,

Яъни улар ўзларига бир йўналиш олиб йўл босишган,

Аммо (йўл бошидаёқ) ўз Юсуфларини чоҳга ташлаб

юборган эдилар.

Юсуфнинг жонини хорлик билан куйдиришган,

Ва уни бир бегонага сотиб юборишган эди).

Аттор жўшиб кетиб хитоб қилади:

*Минадони ту — гадоӣ ҳеч кас,
Мифуруиши Юсуфи дар ҳар нафас.
Юсуфат чун подшоҳ хоҳад шудан,
Пешгоҳу пешво хоҳад шудан,
Ту ба охир ҳам гадо, ҳам ғӯрисна,
Пешу у хоҳи шудан тан бараҳна.
(Сен — ҳеч ким бўлмаган гадо, ўзинг билмай —
Ҳар нафасда бир Юсуфингни сотасан,
Юсуфинг подшоҳ бўлиб етишганда эса,
Олий зот ва етакчига айланганда эса,
Ўзинг охир-натижада ҳам гадо, ҳам оч ҳолатда
Яланғоч тана билан унинг олдиға (тиланиб борасан).*

Қушлар бундай қиёсдан шарманда ва уят ичра қолиб, соф
йўқликка чўмдилар ва танлари тўтиёға айланди. Шундан сўнг улар
буткул покланиб, янгидан жон пайдо қилдилар.

*Чун ниғаҳ карданд он си мурғ зуд,
Бешак он Симурғ он си мурғ буд.*

(Ул ўттиз қуш тезлик билан нигоҳ ташласа,
Шак-шубҳасиз ул Симурғ ўша ўттиз қушнинг ўзи эди.)

Қушлар барчаси ҳайратдан бошлари қотади, «бу» қандай қилиб
«у» бўлиб қолганини тушуна олишмайди. Ўзларига қарашса, «си мурғ»
(ўттиз қуш), Симурғга боқишса, яна «си мурғ»нинг ўзи. Улар “безабон”
(тилсиз, овоз чиқармай) ул Олий даргоҳға савол қилишади, у ердан ҳам
«безабон» жавоб келади:

*...К-ойинаст ин ҳазрати чун офтоб,
Ҳар ки ояд хешро бинад дар у,
Жону тан ҳам жону тан бинад дар у.
Чун шумо си мурғ инжо омадид,
Си дар ин ойина пайдо омадид.
Гар чиҳил, панҷоҳ мурғ оянд боз,
Пардаро аз хеш беғушоянд боз.
Гарчи бисёри ба сар гардидаид,
Хеш мибиниду худро дидаид.
Ҳеч касро дида бар мо кай расад.
Чаши мўри бар сурайё кай расад.
Дийдаӣ мўри ке сандон бар гирифт,
Пашиа кай фили ба дандон дар гирифт...*

(...Бу офтоб каби (чарақлаган) даргоҳ кўзгудир,
Унда ҳар ким келса ўзини кўради,
Жон ва тан ҳам унда жон ва танни кўради.
Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг,
Агар бошқа сафар қирқта ё элликта қуш келса,
Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтарадилар.
Агарчи кўп нарсаларни бошдан кечирган бўлсаларинг ҳам,

Ўзларингни кўриб келдиларинг ва ўзларингни кўриб
турибсизлар.

(Сиз каби) ҳеч ким бўлганлар нигоҳи бизга қачон етарди,
Чумоли кўзи билан сандонни яхлит кўриб бўладими ?

Пашша филни тишида бутун тишлай оладими?..)

Шоир хулосасидан шуни англаш мумкинки, аввало Олий мутлақ Борлиқ ўзга нарсаси, унга интилувчи *«толиблар»* — ўзга; қолаверса, камолот йўлининг охирида ҳам улар ўз аксларини, ўз қилмиш-қидирмишларинигина кўрадилар, фақат улар ўз *«Юсуф»*ларини олдиндан чоҳга ташламасликлари маъқул, яъни доимо ўз сийратларини пок сақлаб қолишга уринмоқлари, булганчиликка берилмасликлари лозим. Асар бошида айтилган *«ниманики излаётган бўлсанг, нимагаки интилаётган бўлсанг, ўша сен ўзингсан, ўзингни англа, яна юз маротаба ўзингни англа»* деб қилинган хитобнинг маъноси ҳам шу, яъни инсондаги **Поклик** ундаги Олий зот нишонасидир, деган ақида. Шоир ғояларининг ижобий руҳи шунда. Аммо, кўриб ўтганимиздек, бу ижобий ният Атторда изчил эмас. У бани башарнинг моддий ҳаёт чегарасида ўз поклигини сақлаб қола билишига ишончсизлик билан қарайди.

Атторнинг ирфоний қарашларида ўша таҳликали замонлардаги адолатсизлик, ижтимоий нотўқисликлардан қоникмаслик, норизолик кайфияти намоён бўлди, аммо бу кайфият, объектив олганда, умидсизлик, моддий инсоннинг маънавий кудратига ишончсизлик кўринишида юзага чиқди. Биз агар шоирни тўғри тушунсак, моддий ҳирсу ҳавасларга ружу қўйиш ўша жамиятда фақат бир гуруҳ тўқликка шўхлик қилаётган фосиқларгагина алоқадор эди, бир бурда ҳалол лўқма учун астойдил тер тўкиб ўтаётган меҳнаткашнинг нима нопоклиги бор эди, ахир? Аммо Аттор инсон руҳидаги шаҳват ва ғафлат, кибр ва ғазаб олудалигини ижтимоий жараёнлардан алоҳида, фақат бир умумий, мавҳум инсон фитратига хос нуқсон сифатида кўриб, ҳалол ва меҳнаткаш инсонни ҳаромтомоқ, қорин тўқлигидан эрмакталаблик кўчасига юз бурган фосиқ каслардан моҳиятан фарқ қила билмади. Унинг умри охиридаги асарларида намоён бўлган фожеъ руҳ, моддий дунё ислоҳидан умидсизлик кайфиятларининг илдизи ҳам, назаримизда, шу сабабдан эди.

Алишер Навоий тасаввуф шеъриятининг буюк сиймолари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийлар маънавиятига ниҳоятда теран ички эҳтиром билан ёндошади, уларни *«ҳақиқат тариқининг суҳанварлари»* деб улуғлайди ва уларнинг бадиий ижод тариқи (яъни методи)га ихчам ва бикр таъриф бериб, ирфоний йўналиш вакилларини *«нуқуди кунузи маърифати илоҳийдин ганий»* (илоҳий маърифат хазинаси жавоҳирлари билан бойиган) ва *«халқ таърифидин мустағний»* (халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлар) деб тушунтиради. Бу таърифларнинг талқини кейинги суҳбатлар мавзусидир.

2-боб.

Фарҳоднинг Юнонга сафари

Ҳақиқат Борлиқ янглиғ мураккаб, ранго-рангдир. Ҳар бир инсон уни маълум нисбийликдагина англаб етишга қодир. Бунинг устига турли даврлардаги одамларнинг тафаккур даражаси турлича. Асотир тафаккур, илмий тафаккур, ирфоний тафаккур...

Инсоннинг дунёни, ҳақиқатни англаб етиш жараёнига хос бўлган тарихий такомил турли микёсда: 1) умуминсоният ривожиди, 2) инсонлар жамоасининг турли замоний ва маконий бирлашмалари доирасида, 3) ҳар фард инсон умри давомида рўй беради. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқаси билан мураккаб боғланиш, туташув ҳосил қилмасдан иложи йўқ. Демакки, агар бирор ҳодиса ҳақида мулоҳаза юритишга, унинг моҳиятини жиддий англаб етишга қасд қилинса, уни атроф-воқелик, ўзи мансуб бўлган умумий ва хусусий ҳодисалар силсиласида олиб қаралмоғи, макон ва замонидан узиб олмай идрок этилмоғи асли ҳақиқатни, яъни ўша ҳодиса моҳиятини тўғри ёритишга ёрдам бериши мумкин.

Бадиий тафаккур меваси бўлмиш адабиётни олайлик.

Яқингача илмий тадқиқотлар ва дарсликларда XII—XV асрлар ўзбек адабиётидаги яхлит жараённи «*дунёвий адабиёт*» деб номланган тараққийпарвар йўналиш; «*диний-мистик*» ва «*феодалсарой*» адабиётлари деб тамға босилган «*реакцион*» оқимларга ажратиб, уларни бир-бирига кескин қарши қўйиб келинганлиги биз кекса авлоднинг ёдимизда. Аммо бу атамалар давр бадиий тафаккури моҳиятини унинг асосий бадиий мезонлар силсиласига мос ҳолда очиб бера олмади. Чунки улар аслида марксистик мафкура нуқтаи назарини ифодалаб, ушбу мафкура тарғиботчисининг дунёни идрок этиш меъёрларини ўтмиш аждодлар меросига жиддий таҳрирсиз татбиқ этишга асосланарди. Шундай ёндошиш оқибатида, масалан, Алишер Навоий бадиий тафаккур олами ўз яхлитлигида тўғри талқинини топмади, сунъий равишда турли методлар, турли услубларнинг қовушмаган йиғиндисига «*айланиб қолди*». Натижада, шоир асарларини кенг китобхонга тақдим этиш жараёнида унинг ижодидаги баъзи жиҳатлар, боб ва қисмлар «*ошиқча*», «*кераксиз*» ҳисобланиб, тушириб қолдирилди. Масалан, «*Ҳайрат ул-аброр*»нинг китобхон кўзидан «*яшириб*» қолинган кириш боблари ва биринчи, иккинчи мақолатларида нафақат ёлғиз бу асар, балки бутун «*Ҳамса*», демак-ки, шоир ижодининг асосий моҳиятини, ундаги такомил босқичлари силсиласини тўғри тушуниб олиш учун калит мавжуд эди. Уларни чоп этмаслик билан улўф шоир ижодининг асос моҳиятини тўғри англаш йўлига мутлақо оқлаб бўлмайдиган ғовлар ташланди.

Алишер Навоийнинг дунёни бадиий идрок этиши ўзига хос мураккаб жиҳатларга эга. Агар биз унинг бадиий тафаккури моҳиятини давр истилоҳ ва тушунчаларига таянган ҳолда, уларнинг ички мазмунини тўғри тушуниб етишга жиддий интилиб, талқин ва таъриф этмасак, ўзимиз ўйлаб топган, бугунги кунга хос, ёки ўзга

маданият анъаналарига мосланган атамалар билан ифодалашга уринсак, улуғ даҳо қарашларини маълум даражада жўнлаштириб тушуна бошлаймиз, натижада ўз маънавий уфқларимизни муайян қолиплар доирасида чеклаб қўйиш хавфига рўбарў бўламиз. Шу сабабли Навоий фикрларини унинг ўз истилоҳларида англаб етишга уринганимиз хайрлидир.

Аввало, оддий бир ҳақиқатни эътироф этиш керак-ки, XII—XV асрлар Яқин ва Ўрта Шарқ минтақасида форс-тожик ва туркий тилларда яратилган адабиётнинг юксак намуналарида ижтимоий-фалсафий ва бадиий тафаккурнинг маълум муштараклиги мавжуд. Шу сабабли Алишер Навоий илмий-адабий мушоҳадаларида форс-тожик тилида ёзган шоирларни мутлақо бегона санамайди, уларнинг аксариятини ўзига ғойибона устоз деб билади.

Адабиётшунос А.Ҳайитметов илк илмий тадқиқотларида таъкидлаганидек, Навоий ижоди учун маълум даражада якунловчи асар бўлган *«Маҳбуб ул-қулуб»* рисоласида XII—XV асрлар минтақа адабиётининг энг йирик намояндалари дунёни бадиий идрок этиш ва акслантириш мезонларига кўра бир неча гуруҳга ажратилади. Булардан биринчиси олдинги мақола хулосасида тилга олинган *«илоҳий маърифат хазинаси жавоҳирлари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлар»* бўлиб, бу гуруҳнинг энг кўзга кўринган вакиллари буюк тасаввуф шоирлари **Фаридиддин Аттор** ва **Жалолиддин Румий**лардир, уларнинг бадиий тафаккур методлари ва адабий йўналишлари Навоий тилида *«ҳақиқат тариқи»* деб ном олади.

Иккинчи гуруҳга Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий, Санойи, Ҳофиз Шерозий каби улуғ шоирлар мансуб ҳисобланиб, уларнинг бадиий идрок ва тасвир мезонлари *«ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут қилиш»* (аралаштириш) билан белгиланиши қайд этилади.

Учинчи жамоа форс-тожик шеърятининг Камол Исфаҳоний, Ҳоконий Шервоний, Хожуйи Кирмоний каби ўз даврида донг таратган кўплаб намояндаларини ўз ичига олиб, бу гуруҳга *«мажоз тариқи адоси алар назмиға голиб ва алар бу шеваға кўпрак роғибдурлар»* деб баҳоланади.

Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ижоди эса *«ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва вофир»* деб таърифланиб, унинг мазмуний ва услубий мураккаблигига алоҳида урғу берилади.

Қолган шоирлик даъвогарларини адиб *«наст табақа»* деб номлайди ва бу гуруҳга *«юз машаққат била бир байтни боғлаштирувчи»* қофиябозларни киритади. Устознинг бу мулоҳазалари ўша давр шеъряти моҳиятини англаб етишда ниҳоятда жиддий аҳамиятга эга ва асло тасодифий мулоҳаза ёки шахсий дид ва тасаввур доирасидаги таърифлар эмас эди. *«Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад»* асарида ёш Алишер билан Паҳлавон ўртасидаги суҳбат *«ҳақиқат тариқи»* ва *«мажоз тариқи»* истилоҳларининг ўша даврда шеърят

нуктадонлари орасида маълум ва машхур бўлганидан очиқ-ойдин дарак беради. Хўш, бу истилоҳларнинг туб маъноси нима, устод тилга олган адабий йўналишлар бир-биридан нимаси билан фарқ қилади ва ҳар бирининг моҳияти нимадан иборат бўлган? Алишер Навоийнинг ўзи қайси йўналишни ихтиёр этган? Бу саволлар юзасидан илмий адабиётларда маълум мушоҳадалар йўқ эмас, албатта. Аммо биз масалага улуғ устоднинг ўз кўзлари билан қараш ва ўз сўзларидан жавоб қидиришга уриндик. Навоий ўзига устоз тутган шоирларнинг кўпчилигини «*мажоз тариқи*»га, янада аниқроғи, «*ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут этганлар*» сирасига киритади. Аммо «*Маҳбуб ул-қулуб*»дан бир йил бурун ёзилган «*Лисон ут-тайр*» достони «*ҳақиқат тариқи*» пешволаридан буюк форс тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор асарига татаббуъ-жавоб сифатида битилган эди. Навоий ўзининг бу достонига хос бадий тафаккур йўналишини «*Муҳокамат ул-луғатайн*»да аниқ қилиб, «*ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен*», деб, таъкидлаган. Аввало шуни айтиш керакки, Аттор «*мажоз*» тушунчасини ўзига хос идрок этади ва «*ҳақиқат*»ни «*мажозга*» аралаштирганларни кўп ҳам ёқтиравермайди. «*Мантиқ ут-тайр*»да Худхуд кушлардан бирига шундай хитоб қилади:

... Эй гирифтори мажоз,
Аз сифат дуру ба сурат монда боз.
(...Эй, мажоз тузоғига илинган,
(Ички) сифатдан узоқлашиб,
(ташқи) суратга маҳлиё бўлиб қолган.)

Атторнинг бундай қарашлари маълум фалсафий-ирфоний асосларга эга эди. Навоий ўз салафи дилидаги дардларни чуқур ҳис қилади ва унинг қарашларига ниҳоятда эҳтиром билан муносабатда бўлади. Аммо унинг охириги достони мутлақо мустақил қийматга эга, унда шоир ўзи умр бўйи изланиб топган мураккаб, аммо яхлит ва теран Ҳақиқатни муносиб бадий шаклда гавдалантириб берган. Бу асарнинг бадий олами, айтиш мумкинки, Яқин ва Ўрта Шарқ бадий тафаккури ривожининг катта бир босқичи — XII—XV асрлар эпик шеърятининг ички маънавий юксалишида энг олий поғонани ташкил қилар эди. Шу билан биргаликда бу асар мазмун-моҳиятига кўра шоир ижодидаги теран маънавият ганжиналарини чарақлатиб нурлантирувчи, уларга янги-янги товланишлар бахш этувчи ажойиб бир машъала, уларнинг тилсимли қулфларини жаранглатиб очиб юборувчи калит вазифасини ўтар эди.

Биз ҳозирча бу дostonни тўлиқ талқин этишдан сакланиб, фақат мавзуга тааллуқли бир ўринга диққатни жалб этсак.

Аттор дostonининг бошланишида Худхуд тилидан Симурғ сифатларининг таърифи келтирилиб, «*ҳақиқат тариқи*» йўналиши моҳиятини теран очувчи нозик ишоралар орасида бу афсонавий кушнинг бир пати **Чин иқлимига** тушганлиги борасида етти байтли мўъжаз ахборот учрагани маълум. Навоий ушбу ушоқ хамиртурушдан

йигирма беш байтли «*Чин шаҳри сифати ва Симури пари анда тушганининг кайфияти*» деган алоҳида боб яратади. Бу бобда аввало Чин ўлкаси васф қилинади, кейин Симури патининг Чин ўлкасига тушганлиги Моний номи ва унинг ажойиб санъати таърифи билан боғлаб бериладики, бу ажаб таассурот қолдиради:

*Ҳар киши боғлаб тахайюлдин қалам,
Қилмиш ул пар нақшидин тарҳи рақам,
Борчанинг нақшу хаёл андеши,
Бу иш ондин бўлмиш ул эл пешаси
Бир кишини қилмиш ул нақшу хаёл,
Нақшу тасвир амрида соҳибкамол,
Оти Моний, хомаси — мўъжизнамой,
Санъати наззораси ҳайратфизой.
Бўйла нисбатлардин аҳли маънавий⁵¹
Чинда дерлар коргоҳи монавий...*

Ажабким, Симури пати тушганлиги сабабли Хитойда Моний нақшу нигор корхонаси (яъни, ҳозирги тушунчаларни қўлласак — монийлик тасвирий мактаби — «*коргоҳи монавий*») ривож олиб кетибди. Агар биз монийлик бидъатида тажалли таълимоти унсурлари ва ижтимоий адолат учун кураш ғоялари анча кучли ифодааланганлиги ва бу диний-фалсафий оқим Ғарб христиан маданияти ва Шарқдаги турли фалсафий тамойилларнинг шаклланишида катта таъсир кўрсатганлигини эсласак, бу ерда ҳам Навоийнинг масалага нақадар жиддий ёндошганлиги ва тимсолларининг нақадар сермаънолигига қойил қолмай иложимиз йўқ.

Навоий учун Моний мактаби⁵² онгли равишда «*Симури пати*» рамзига реал тағзамин бўлганлиги кейинги байтлардаги ишораларда янада очиқ кўрсатилади:

*Ул пар эмди гўёким Чиндадир,
Хурдек ул мулки ҳулдойиндадир.
Бу эмиш ул пар зуҳурининг иши,
Мундин ортуқ фаҳм қилмайдур киши.
Кўрмагидан кимса дам урмайдурур,
Сўзни бу гоятқа еткурмайдурур...*

Яъни шоир «*Симури пати*» тимсолини рамзий ишора сифатида тушуниш лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди ва шу билан бирга ўз талқинини ҳам асло мутлақлаштирмайди.

Нима бўлганда ҳам, Моний мусаввирлик мактабининг «*Симури пати*» билан боғланиши бежиз эмас. «*Хамса*» туркумининг Алишер Навоий томонидан энг тағзаминдан қайта ишланган достони «*Фарҳод*

⁵¹ *Аҳли маънавий* — маънавият аҳли, дунёнинг моҳияти ҳақида жиддий мулоҳаза юритувчилар.

⁵² Навоий монийлик ҳақида гапирганда уни тасвирий санъат мактаби қилиб кўрсатганига сабаб, бизнинг назаримизда, монийлик бидъати ғояларини маълум дунёқараш сифатида очиқ тан олиш, ўша давр учун бениҳоя шаккоклик бўлар ва имкондан ташқари эди

ва Ширин» бўлиб, ушбу достон етакчи қаҳрамони, айтиш мумкинки, бутун «Хамса» учун марказий тимсолдир. Наққош ва мусаввир Моний ана шу қаҳрамон — Фарҳоднинг севимли устои. Фарҳод — Чин диёрининг шахзодаси. «Симурғ пати» — Моний мактабига ишора бўлса, Фарҳод ушбу мактабнинг энг истеъдодли шогирди, Моний санъатининг давомчисидир. Симурғ — Олий ҳақиқат тимсоли деб каралса, унинг «пати» маънавият гулханидан бир шарора бўлиб, туғилишидан Фарҳод дилига ишқ оловини туташтиради.

Достон воқеаларига мурожаат қилайлик. Шоирнинг севимли қаҳрамони Чин хоқонининг яккаю ёлғиз, арзанда фарзанди. Аммо бу фарзанд туғилишиданок ўзгача бир хислатларни ошкор этади:

*Юзинда ишқ асрори ёзилгон,
Ичинда дард таъвизи қозилгон
... Муҳаббат нури олинда хувайдо,
Жамолида вафо тугроси пайдо.*

Хатто унинг исмини ҳам ишқ белгилайди:

*Фироқу раишу ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.
Борин устои ишқ этган мураккаб,
Тараккубдин бу исм ўлди муруттаб.*

Сутни ҳам бу гўдакка «ишқ энагаси» (“дояи ишқ”) ичиради, у ичган сутнинг ҳар қатраси шоир тарафидан «маънавият дурлари»га қиёс этилади.

Шайх Санъон 50 йил Каъбада хизмат бажаргач, кўнглига ишқ олови туташган бўлса, энди Чин шахзодаси туғилишиданок дилида Олий меҳр — муҳаббат дарди билан дунёга юзланиб турибди. Бу Симурғнинг сирли пати таъсири эмасми? Фарҳоднинг инсонлар корига ярагувчи илк ўрганган хунарларига ҳам бири — тошкесар Қоран ва иккинчиси — моҳир наққош ва мусаввир Монийлар устозлик қиладилар.

Монийлик нафақат юксак санъат, балки эзгу эътиқод ҳамдир. Бу сулукни танлаганлар жаҳонда, инсонлар онгида эзгуликнинг порлоқ ғалабасини таъминлаш, борлиқни зиёга чўмдириш учун, зулмат тимсоли Аҳриманга қарши аёвсиз кураш олиб бормоқлари, унинг ҳукмронлигига узил-кесил барҳам бермоққа отланишлари керак. Фарҳод ҳам Юнонга отланади. Навоий учун Юнон фалсафаси (ҳикмати) инсониятнинг камолот сари олға силжишида эришилган юксак босқич, аммо унга етишиш, ундаги улуг ҳикматларни ўзлаштириб олиш йўли машаққатли йўл.

Тарихда Чин ўлкаси билан Юнонни боғлаб турувчи муайян восита нима? Бу — Искандарнинг Чинга юриши. Искандар истилолари — унинг хатги-ҳаракати ва эришган натижаси — бу барча шоҳ ва шахзодалар учун ибратли ойна. Тақдир кўзгуси.

Искандар ойинаси — хоқон хазиналарининг ичида энг қимматли ва сирлиси. Унда инсон ўз асл тақдирини томоша қила олади. Бироқ бу

кўзгу тилсими Юнон ҳикматини эгаллаган кишигагина ечилади. Фарҳоднинг Юнонга сафари — унинг ўз инсонлик сиридан воқиф бўлиш, ҳақиқатни билиш йўлидаги жиҳодидир. Кўнглида меҳр нури билан яралган бу мард ва зукко ўғлон Чин ўлкаси — ўз юртининг барча мавжуд назарий ва амалий билимларини ўзлаштиргач, энди Юнон сари йўл олмоқда. Юнон мулкида унинг биринчи етишгани ҳаким Суҳайло суҳбатидир. Қоронғи ғорда «*неча юз ранжу тимор ичра*» юзлаб йиллар шу кунни кутган Суҳайло Фарҳодга Жомосп васиятини етказади. Достон қаҳрамонининг бу давр саргузаштларини муфассал тавсиф ва талқин этган устоз А.П.Қаюмов китобида таъкид этилишича, Жомосп тарихда маздаясна эътиқодининг машҳур тарғиботчиларидан ҳисобланган, Моний мактаби эса бу эътиқод йўналиши билан узвий туташ эди. Жомосп васиятига кўра Чин шахзодаси:

*Тутуб ранжу анога жону жисмин,
Очар Искандари Румий тилисмин.
Ва лекин икки манзил бўлғусидир,
Ки онинг қатъи мушкил бўлғусидир.
Бирида аждар айлаб жонситонлиг,
Дамидин қилғуси отаишфишонлиг.
Бирида Аҳриман айлаб ситам фош,
Ҳаводин бошига ёғдурғуси тош...*

Дарҳақиқат, достонда кейинги икки боб — бири Фарҳоднинг баҳайбат аждаҳони енгиши, иккинчиси қаттол Аҳриман устидан ғолиб чиқиши тасвирига бағишланган. Навоий ҳар икки бобда халқ эртаклари руҳидаги афсонавий олишувлар манзарасини классик шеърятга хос сержило услубда батафсил гавдалантириб беради. Асарни дастлабки ўқиган одамда муайян қаҳрамоннинг бениҳоя забардастлиги ва мардлиги ҳақидаги тасаввурдан ўзга фикр туғилмаслиги мумкин. Аммо бутун умр улуғ Ҳақиқат излаган мутафаккир шоир даҳосининг сеҳри шундаки, унинг ҳар бир асари ҳар қайта кўздан кечирилганда ва, айниқса, қиёсан ўрганилганда, янги-янги маъно товланишлари очила боради. Агар «*Лисон ут-тайр*»ни Аттор асарига қиёсан ўрганиб чиққач, яна «*Хамса*»га қайтилса, унда жуда ғаройиб ишоралар бор экани сезилиб қолади.

Аждаҳо — нима? У кўп халқлар оғзаки ижодида ёвузлик тимсоли, эртакларда эзгулик учун, ўз бахти учун курашган гўзал ва довюрак қаҳрамонлар йўлига ғов бўлувчи қора куч, яъни ёзув маданияти вужудга келгунча бўлган инсонлар маънавий такомили йўлидаги тўсиқ. Шу сабабли эзгулик, бахт ва ҳақиқат ғалабасини таъминлаш ибтидоий жамоа даври одамининг руҳидаги жаҳолат рамзи бўлган аждаҳони енгиб ўтиш билан бевосита боғлиқдир. **Аҳриман** эса эртаклардаги Аждаҳога қараганда мураккаброқ моҳиятга эга, бу тимсол Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистон ўлкалари учун энг қадимги муштарак ёзма маданият асоси «*Авесто*» асотирларида гавдаланувчи ёвуз куч тимсоли, зулмат рамзидир. Нур сари интилган инсоният йўлида янги

ғовдир. Фарҳод ўз-ўзини англашга интилиб борар экан, аввал Аждаҳони, сўнг Аҳриманни аёвсиз жангда мағлуб этади.

Навоий иккинчи бобни тугатар экан, соқийга мурожаат қилиб айтади:

*Кел, эй соқий, манга май қил ҳавола,
Этибон Аҳриман бошин пиёла,
Ки қилгай ул қадаҳтин руҳи мастим,
Замоне нафс девин зери дастим.*

Эътибор қилинг, Аҳриман «нафс деви» билан чоғиштирилмоқда. Фарҳодни ёвуз кучлар устидан ҳар бир ғалабаси унинг кейинги кураши учун зарурий яроғ билан таъмин этади. Аждарни енгиб қилич ва қалқон (моддий воситалар) топган бўлса, Аҳриманни енгиб Сулаймон узугини (тилсимли куч) қўлга киритади. У очилган хазиналарнинг ҳаммасини отасига ва лашкарга бағишлайди, ўзига фақат кураш яроғинигина қолдиради.

Учинчи манзилда Фарҳод ҳозирги замон роботлари типигаги кўксига кўзгу қадалган темир одамга рўбарў келади. У ҳам тилсимли ёвуз кучлардан, унинг кўксидаги ойнага ўқ узиб, синдирилса, Искандар кўзгуси тилсими ҳам ечилади, бу тилсимни энди юксак Юнон маданияти мерос қолдирган Ҳақиқат сирларини англаш йўлида Фарҳод учун охирги ғов, деб билса бўлади. Ниҳоят, бу ғов ҳам бартараф этилиб, Фарҳод учун Сукрот ҳикматидан баҳраманд бўлиш имкони очилади.

Нега Алишер Навоий Юнон маданиятида эзгулик ва олий ҳикмат тимсоли этиб Афлотунни эмас, Арастуни эмас, донишмандликда энг комил уйғунликка эришган Сукротни танлади экан? Сукротнинг инсон ва олим сифатидаги улуғ хислати — эътиқодда изчиллиги ва илмдан шахсий ғараз изламаганлиги бунга сабаб бўлмадимикин?

Бунча даҳшатли хатарларни матонат билан енгиб, юксак чўққидаги мўъжизали ғорга — Сукрот ҳузурига етиб борган Фарҳод у ерда қандай улуғ ҳикмат эшитди? Келинг, яна бир марта дилида ишқ билан туғилган йигитга ҳамнафас бўлиб, биргаликда Сукрот насиҳатларини тинглаб кўрайлик. Донишманд Хоқон ва Мулкорони ҳузуридан чиқариб юборгач, ёлғиз Фарҳодга юзланиб, жумладан, ушбу сўзларни айтади (файласуф мулоҳазалари қисман насрий баёнда берилмоқда):

«...Мен минг йилдан буён шу тоғлар орасида пойи қадамингга интизорлик тортаман⁵³. Худога шукрки, энди сени ўзим топтим, юзингни кўзим кўрди⁵⁴. ...Сен шуни билки, бу дунё ўткинчи бир дунёдир. Уни ҳақиқат аҳлларига бир зиндон деса ҳам бўлади. Яратувчи инсонни вужудга келтирган экан... ҳақиқий маҳбуб унинг ўзи бўлиб, унинг васлига етишини учун йўл босини зарур...»

⁵³ Дарҳақиқат, қадим юнон маданияти таназзулидан то Яқин ва Ўрта Шарқ янги маданий тафаккури авж ола бошлаган давргача тақрибан минг йиллик масофа мавжуддир.

⁵⁴ Шарқ файласуфлари Юнон тафаккур меросини ўзлаштира бошладилар, деб «таржима» қиламиз.

*Вале бу давлатедур асру олий,
 Эрур мушкул анга етмак хаёли.
 Бу йўл ичраки беҳад дарду ғамдур,
 Узоқ тортар, вале икки қадамдур:
 ...Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
 Яна бир доғи топмоқ бўлди они.
 Киши ўзлукни қўймай они топмас.
 Тенгиз кесмай дури яктони топмас.⁵⁵
 Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
 Нима йўқ ўйлаким ишқи мажозий...
 Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
 Ҳақиқий ишқ анга хуришеди ховар...
 Сенинг олингдадир ишқи мажозий,
 Ки жисминг ўртабон сўзу гудози —
 Ҳам овозангни офоқ ичра солгай,
 Ҳам овозинг кўҳан тоқ ичра солгай.*

Маълум бўладики, Фарҳод тақдири «мажозий ишқ» билан боғлиқ экан, унинг ушбу ишқ ўти бутун оламни ёритиб, жаҳонда унинг «яхшии оти» абадий машҳур бўлиб, сақланиб қолар экан.

Шундай қилиб, яна «Ҳақиқат» ва «мажоз» нисбатига дуч келдик. «Хамса» муаллифи беш достонида «мажозий ишқ»нинг мукамал бадиий тасвири ва талқинини яратиб беради. Аммо «ҳақиқий ишқ» талқинида ҳали мавжуд анъанадан кескин узоқлашмайди, бу бениҳоя оғир вазифа ҳали келгусида, шоир ижодининг охирги босқичида узил-кесил ҳал қилинади. «Хамса» ғояларининг ушбу йўналишдаги талқинига берилиб кетсак, сўз узалишини назарда тутиб, фақат мавзуга оид икки нуктани шоирнинг ўз сўзлари орқали шарҳ этиш билан кифояланамиз.

Аввало, Навоийнинг ишқ ҳақидаги қарашлари ва уларнинг шеърятга алоқаси ҳақида. «Хамса» давомида «ҳақиқий ишқ» ҳақидаги ўша давр учун анъана даражасида бўлган сўфиёна нуқтаи назар ва шоир бадиий тасаввури орасидаги очиқ ифода этилмаган номувофиқлик борган сари кучайиб боради. Фақат «Маҳбуб ул-қулуб»да донишманд адиб бу масалага баъзи аниқликлар киритишни ва ўз фикрини давр имкон берган даражада илмий хулосалашни лозим топади. «Ишқ уч қисмга бўлинади, — деб ёзади у. — Биринчи қисм — оддий одамлар (авом) ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг

⁵⁵ Мавжуд насрий баён давомида «ўзлукни қўймоқ» ибораси «киши ўзлигини йўқотиши», «ўзлигидан воз кечиш», уни йўқ қилиш маъноларида талқин этилади. «Тенгиз кесмай...» ибораси ҳам шу талқинига мослаб «денгизни маҳв этмай туриб...» деб таржима қилинади, ваҳоланки, денгизни кечиб ўтиш мумкин, уни «маҳв этиши» (яъни йўқ қилиш) асло мумкин эмас. Навоий ундай маслаҳат ҳам бермоқчи эмас. «Ўзлукни қўймоқ» — худбинликдан, ўз моддий манфаатларини ўйлашдан буткул кечмоқдирки, бусиз Олий ҳақиқатга етишиб бўлмайди.

тарқалгандир... Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси — шаръий никоҳдир... Куйироқ мартабасида жанжал, таъвишлар, кўнгилсизлик ва шармандаликлар кўринадик, бу ҳақда сўзлаш — одобсизлик, баён этиш ҳаёсизликдир».

«Иккинчи қисм — алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади...»⁵⁶

«Учинчи қисм — сиддиқлар ишқидурким, Олий ҳақиқатнинг таъжаллиси (нурланиши) жамолига унинг (моддий олам мавжудотлари қиёфасидаги) кўринишидан таъқари, бевосита мафтун бўлганлар ва ўзларини шу йўлга таслим этганлар ва ушбу (олий ҳақиқат жамолини бевосита) кўришга интилиш беҳушлигида идрок қилиш қобилияти улардан бегона бўлган. Уларни (Олий ҳақиқатни бевосита) кўриш (истаги) буткул гарқ этган ва улар гарқ бўлишдан ўтиб, ҳалок бўлиш даражасига етганлар»... «Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учуриб кетса — улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга таъсир қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш таъвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқ ҳужумлари остида йўқолиб битган...»⁵⁷

Ҳар уч қисм ишқ аҳлига Навоийнинг муносабати улар таърифида сўз танлаш ва қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатишидан ҳам билиниб турипти. «Маҳбуб ул-қулуб» — ижтимоий-тарбиявий асар. Унда муаллиф ўз қарашларини ҳам изчил мантикий баён орқали, ҳам жумлалардаги таъсирчанлик, бадий тасвир воситаларининг махсус танланиши орқали изҳор қилиши мумкин. Шу жиҳатдан шоирнинг учинчи қисм ошиқлар («сиддиқлар»), яъни тасаввуф аҳлига муносабатида улар этикодига эҳтиром туйғулари билан бир пайтда уларнинг моддий дунё, реал инсонлар таъвишидан узоқлашиб кетганликлари, «халқ ғамидин ғами» йўқлигига муайян ишоралар ҳам мавжуддир.

Агар мутафаккир шоирнинг «ишқ» тушунчаси моҳиятини таснифлаш мезонларига эътибор қилсак, уларда Ибн Сино (980-1037) ва Ғаззолий (1058-1111) асарларидаги ишқ таърифи ва таснифига нисбатан маълум даражада анъанага таянган ҳолда, мутлақо янгича ёндошувлар таклиф этилаётганлигини сезамиз. Ибн Сино «Ишқ ҳақида» рисоласида масалага дунёнинг моддий асослари ва моҳиятини тадқиқ қилувчи табиатшунос-файласуф сифатида ёндошгани учун «ҳайвоний» ва «илоҳий» ишқни аниқ ажратиб таърифлаб беради, аммо

⁵⁶ Мисоллар тушунишга осон бўлсин учун насрий баёндан олинди ва фақат зарур ўринда асл нусхага мурожаат қилинди.

⁵⁷ Ушбу учинчи ишқ таърифи ҳам шўролар давридаги оммавий нашрларда тушириб қолдирилар ва фақат араб ёзувида босилган йиғма нусхадагина мавжуд эди. — М. И.

Навоий кейинча «мажозий» (ёки «хос») ишқ деб атаган моҳиятга махсус эътибор кўрсатмайди.

Ибн Сино рисоласининг бешинчи бобини «*зариф ва мард кишиларнинг гўзал тимсолларга бўлган ишқи ҳақида*» деб атаса-да, унинг мундарижасида юқоридаги икки ишқ турини ўзаро бириктирмоқчи бўлади, сабаби, у ҳануз табиатшунос ва мантиқшунос сифатида бир тарафдан психофизиологик, иккинчи тарафдан метафизик қарашларга таянади.

Абу Ҳомид ал-Ғаззолий эса «*Иҳёи улум-ад-дин*» (Диний илмларнинг қайта тикланиши) асарининг махсус бобида «*ишқ*» моҳиятини беш поғонага ажратади ва уларнинг барчасини охир-оқибат Олий яратувчи Аллоҳга нисбатан ишқ заруратига олиб бориб боғлайди.

Алишер Навоий ўз бадиий ва илмий-ижтимоий тафаккурида салафларидан олдин кетган жойи шундаки, у «*ишқ*» тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуктаи назаридан қарайди, шу асосда «*мажозий ишқ*»ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради⁵⁸. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчайди.

Бу «*алоҳида фазилят эгаларига хос ишқ*» кўпчилик одатда кўзда тутадиган йигит-қиз орасидаги севги-муҳаббатдан ҳам, Олий ҳақиқатнинг мутлақ жамолига ошуфта тасаввуф аҳли интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилади. Суқрот тилидан «*ҳақиқий ишқ*» йўлида бир восита сифатида таъриф этилган «*мажозий ишқ*» аслида Навоий бадиият оламида мустақиллик касб этган ва ҳатто ўз ирфоний интилишлари йўлида «*идрок этиш қобилиятидан бегона бўлган*» («*алардан шуур маслуб*») тасаввуф аҳлининг соф илоҳий ишқига нисбатан мустақил моҳият касб этгандир.

Шоир адабиётдаги «*мажоз тариқи*» билан «*мажозий*» («*хос*») ишқ орасида бевосита муносабат мавжудлигига асарларида очиқ ишора қилади, «*Маҳбуб ул-қулуб*»нинг махсус бобида «*иккинчи қисм*» ишқ таърифидан сўнг, бундай ишққа молик шахслар сифатида яна Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий ва унинг туркий ва форсий тилли («*гуфторлари турк улусида ҳароратомез ва сорт хайлида офатангез*») шогирдларини (демакки, ўзини ҳам) эслаб ўтади. Адиб таъкид этадики, ушбу ижодкорлар «*ҳаммасининг ижод*

⁵⁸ Бу ҳаққа ўз вақтида В Зоҳидов ҳам фикр билдириб ўтган эди. Қаранг: В Зоҳидов. Улуғ шоир ижодининг қалби.Т., “Ўзбекистон”, 1970, с. 188-204. Афсуски, аллома давр мафкураси талабларидан келиб чиқиб, яна улуғ шоирнинг қарашларидаги “*маҳдудлик*” ҳақида эслатмай ўта олмади: “*XV аср Навоийсининг бу ишқ масаласидаги маҳдудлиги шундан иборат бўлдики, у, ишқни жамиятда, ижтимоий ҳаётда ҳал этувчи, асосий белгилловчи омил деб тушуниб, бир қадар Фейербах антропологизми руҳидаги, типидagi позицияга ҳам муайян маънода ва даражада тушиб кетади, “алкимёчилик” доирасида қолади*”(Ўша китоб, с.204.) Тарих Марксдан кўра Фейербах қарашлари мақбулроқ эканлигини исбот қилди. – М.И.

қилиш ва шеърят устида бош қотиришдан мақсадлари ишқ изҳоридир». Навоий умуман шеър ишқ ҳақида бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: «Сўзким дард чошинисидин ҳарорати бўлмагай ва назмким, ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмагай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидир ва кўнгулда ҳаёт нашъаси ишқ ўзидур». Охирги жумла ниҳоятда гўзал ва маънолидир — шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқини кўпинча «мажозий» сифати билан тилга олинувчи «хос ишқ»дан ташқарида тасаввур қилиш мумкин эмас.

Энди Сукрот башорати билан Фарҳод ўз келажақ тақдирини кўрган Искандарнинг тилсимли кўзгуси орасида қандай боғланиш мавжуд деган саволга жавоб қидирсак.

Искандар кўзгуси ҳам «*жоми Жамиид*» сингари жаҳонни кўрсатувчи ойина, яъни «*ойинаи жаҳоннамо*»дир. Бу эса яна ўша «мажозий» ёки «хос» ишқининг ўзи эканлигини Навоий кейинги достон «*Лайли ва Мажнун*» хотимасида алоҳида таъкид этади:

*Эй ишқ, ғариб кимий сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотингга дарж кимийлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуршеди жаҳонкушойсен, сен,
Миръоти жаҳоннамойсен, сен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти,*

Демак, «*ойинаи жаҳоннамо*» бу — ишқ экан. Сукрот таъкид этган «*ишқи мажозий*». Фарҳод бу сирли кўзгуда нималарни кўрди? Аввал унда қуюнли улкан дашт ва унинг поёнида «*қаттиқ тоғ*» кўринади. Тоғ «*камаргоҳи*»да ҳад-ҳудудсиз оломон ариқ қазмоқ билан банд. Уларнинг ичида қаҳрамонимиз ўз қиёфасини ҳам кўради. Ушбу ҳолатда Ширин ўз канизлари билан пайдо бўлади. Кўзгудаги ва ҳаётдаги Фарҳод маҳбуба жамолини кўриб ўздан кетадилар. «*Ишқи мажозий*» улар қалбини забт этган эди, Эндиликда «*ишқи ҳақиқий*» сари машаққатли йўл турарди. Фарҳод бу йўлда ўзлигидан буткул кечишни, ўз бахтини фақатгина қалбидан жой олган ўзга инсон — Ширин бахтида, унинг мамлакатадаги мушфиқ инсонлар бахтида кўришни ўрганади. Шу мақсад йўлида фидокорона меҳнатга, курашга киришади.

Аммо бу тилга олинган «*ишқи ҳақиқий*» энди Сукрот таъбиридан фарқ қилувчи Навоий талқини эди. Бу янгича талқиннинг моҳиятини англаб етмоқ учун биз биринчи навбатда «*ҳақиқат асрорини мажоз сураида*» кўргаза олган «*Қушлар тили*»нинг мағзини чақишимиз, уни сатрма-сатр Аттор асари билан қиёслаб тадқиқ этишимиз лозим. Адабиётда «*мажоз тариқи*»нинг ўзига хос тутган ўрни ва салмоғини

ҳис этиш учун эса XII—XV аср бадиий тафаккурининг забардаст алломалари Низомий, Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз, Жомий ва бошқалар ижодини ўзларидан олдин ўтган салафлари ва «*ҳақиқат тариқи*» устозлари ижоди билан муқоясада, юқорида айтиб ўтилган мулоҳазаларни инобатга олиб эринмай тадқиқ этмоқ лозим бўлади⁵⁹. Шундагина бизнинг фикри ожизимизча, Навоий даҳоси бор бўйи билан ўз асл моҳиятини намоён этиши мумкин.

3-боб.

Симург машаққати

Адабиётни ҳаёл ҳосиласи, бекорчиликдаги эрмак деб тушунадиганлар ҳам бор. Тўғри, шоир ё адиб деган ном олиб, ёлғон ҳозиржавобликка, замона ҳокимларига ялтоқланиш ёки хангоматалаблар кўнглини овлашга ружу қўйганлар барча даврларда бўлган. Аммо ҳақиқий «*лисон ул-ғайб*» эгалари ҳеч қачон бадиий тафаккур қудратини пастга урган эмаслар, балки бу имкониятни инсониятнинг камолот йўлидаги машаққатли изланишлари пойига тўшаганлар, шу йўлда имдод кидирганлар. Улар меросининг абадиятга дахлдорлиги, руҳининг «*ўн саккиз минг олам*»га туташлиги шу сабабдандир. Демак, бугунги ҳаётимизнинг, маънавиятимизнинг мураккаб муаммоларига ечим излаганда руҳимиз яна ул табаррук меросга интилса, бобокалонлардан шафёълик тиласа жоиздир.

Алишер Навоий неча йиллар мажоз тариқи устодлари изидан бориб, «*Хамса*» мулкини тасарруф этгач, умр ниҳоясида «*ҳақиқат тариқининг суҳанвари*» Фаридиддин Аттор этагига илик урди, «*қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорини*» талқин этмоққа киришди.

Шоирни гўдаклик чоғидан мафтун этган бу рамзий дostonни туркий тилда қайта нақл қилишга қандай эҳтиёж бор эди? Бунинг сабаби Аттор асари мазмуни билан туркий халқларни таништириш деб изоҳлаш етарли бўладими?

«*Мантиқ ут-тайр*» ҳам, «*Лисон ут-тайр*» ҳам кўп маъноли, турли-туман фалсафий, руҳоний (яъни, руҳиятга тегишли), ахлоқий, ижтимоий, маънавий ва ўзга ғояларга бой, ички қурилмаси ниҳоятда мураккаб асарлардир. Бир ўқиш билан уларнинг ҳатто асосий мундарижасини қамраб олиш ҳам қийин. Шунга кўра бу улкан вазифанинг кичик бир бўлагига қўл уриб, бугунги долзарб муаммоларга ҳамоҳанг бўлмиш «*Лисон ут-тайр*» дostonининг ижтимоий фалсафасини Аттор дostonига қиёсан ўрганиб кўрайлик.

Аттор ижтимоий воқеликни ўзгаришсиз олади, Олий ҳақиқатни ҳақиқий Борлиқ ва унинг моҳияти нима, деган нуқтаи назардан талқин қилади. Инсон ва илоҳиётнинг ўзаро муносабати унинг учун энг муҳим

⁵⁹ Табиийки, бу кенг миқёсли вазифа қардош тожик, озарбайжон ва ўзбек олимларининг яқин ҳамкорлиги, эришилган ютуқларни ўзаро ижодий ўзлаштиришни тақозо этади.

муаммодир. «*Мантиқ ут-тайр*» биринчи навбатда ушбу муаммони ҳал этишга бағишланган ва унда Атторнинг хулосаси Симурғ тимсолида энг ёрқин ифодасини топган. Аммо буюк тасаввуф шоири ўз замонаси воқелигига боғлиқ равишда бу хулосада собитқадамлик кўрсата олмади. «*Паиша ва фил*», «*Чумоли ва сандон*» қиёсий тимсоллари орқали, Олий даргоҳдан чиқарилган руқъа воқеаси билан яна қушлар ва Симурғ орасидаги фарқни мутлақлаштирди. «*Мажоз тариқи*» соликлари тарафидан воқеий борлиқ ва Олий моҳият аро нисбатнинг қандай талқин этилиши эса Навоийнинг «*Насойимул муҳаббат мин шамойимул футувва*» асаридаги шайх Авҳадиддин Кирмоний⁶⁰ номидан келтирилган рубоийда ихчам ва лўнда ифода этилган:

З-он менигарам ба чашим сар дар сурат,

Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.

Ин олами суратесту мо дар суварем,

Маъни натавон дид магар дар сурат.

(Бошидаги кўз билан суратга тикшишимнинг боиси —

Суратда маънонинг изи борлиги сабаблидир.

Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,

Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас)

Яъни, бу сатрларда борлиқнинг Олий моҳияти ва унинг ташқи моддий намоён бўлиши («*мазҳари*») аро мураккаб уйғунлик мавжудлиги эътироф этилади. Бу анъанавий тасаввуф ирфони етиб келиб тўхтаган нуқта.

Худди ана шу нуқта «*Мажоз тариқи*» устодлари учун айни ибтидодир. Агар Аттор «*мажоз*» (сурат)га мақлиё бўлиш инсонни Олий ҳақиқат («*сифат*», «*маъно*»)дан йироқлаштиради, деб ҳисоблаб, бундай гумроҳликни тарк этишга чақирган бўлса, Амир Хусрав Деҳлавий «*ҳақиқат ишқи*» («*ишқи ҳақиқий*»)дан лоф ургандан кўра, «*мажоз ишқи*» («*ишқи мажозий*»)га ўзни фидо этган мақбулдир, деб билди. Навоий масалани янада ойдинлаштириб, «*Гар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдир мажоз*» деб тушунтирди.

Низомий инсоннинг Олий моҳиятга нисбати масаласини унинг ижтимоий адолатга муносабати масаласидан айру кўрган эмас. Шоҳ ҳам инсон. Аммо унинг ижтимоий хатти-ҳаракатидаги адолатсизлик нимадан туғилмоқда ва не қудрат шоҳ-инсоннинг моҳиятидаги ушбу кусурни бартараф эта олади? Мана, Низомий «*Хамса*»сининг бош масаласи. Низомий ўз даври доирасида фикр юритиб, шоҳ табиатидаги кусурлар билан оддий инсон табиатидаги иллатларни бир манбадан кидирди, ҳукмдор ўрнига шоир ўзини қўйиб кўриб, уни адолат йўлига бошлагувчи асос омиллар — **ишқ ва илм** деб хулоса чиқарди. Умрини

⁶⁰ Авҳадиддин Кирмоний XIII асрда яшаб ўтган тасаввуф шайхларидан. Алишер Навоий «*Маҳбуб ул-қулуб*» асарида уни Саъдий, Ҳофиз ва Деҳлавийлар қатори «*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилган*»лар жумласига қўшади.

султонлар саройида ўтказган Амир Хусрав Дехлавий бутун ижоди билан бу ақидага ишончсизлик билдириб, **ошиқлик** ва **шоҳлик** буткул зид моҳиятлардир, тож ва меҳр бир-бирини истисно қилади, деб қайд этди.

Навоий ўз «*Хамса*»сида бадиий тафаккур қонуниятларига биноан ушбу қарашларни ҳар бир тимсол, ҳар бир қаҳрамон қиёфасида танқидий тадқиқ этди, янги хулосалар чиқарди. Унинг асосий хулосаси Фарҳод тимсолида мажозий тажассумини топди. Фарҳод — бу бошига тож кийишдан воз кечиб, инсонлигини, мажозий ишқ толиби бўлиш ҳуқуқини сақлаб қола билган шаҳзода, маънавий камолот касб этган хос инсон. Аммо ҳали «*Хамса*»да «*Мажоз тариқи*» устодларининг ижтимоий тафаккурига хос маълум чегаралар сақланиб қолган, бу соҳада руҳий инқилоб юз бермаган. «*Хамса*» ёзилган даврда Навоийнинг воқеий ҳаётдаги эзгу умидлари ҳали буткул поймол бўлмаган эди. Навоий дўсти Ҳусайн Бойқарони «*дарвеш-шоҳ*» бўлишга тарғиб этар, Мўмин Мирзога алоҳида умидлар боғларди. Аммо тожу тахтнинг аёвсиз қонуниятлари, айниқса, ёш шаҳзоданинг ўз бобоси фармони билан ўлдирилиши, бу иккиланишларга узил-кесил барҳам берди.

Мутафаккир санъаткор янги кадриятлар яратиш йўлини танлади. Келгуси авлодларга васияти сифатида «*Лисон ут-тайр*» ва «*Маҳбуб ул-қулуб*» асарлари дунёга келди.

Е.Э. Бертельс 1929 йилда босилиб чиққан «*Навоий ва Аттор*» мақоласидаёқ «*Лисон ут-тайр*» таржима асар эмаслигини исботлаб берган эди. Олимнинг аниқлашича, ўзбекча маснавийдаги 63 ҳикоятдан фақат 12таси «*Мантиқ ут-тайр*» мавзуларига мос бўлиб, қолган 51таси мутлақо мустақил экан. Бундан ташқари, Навоий тасвири ҳаётийлиги, ақлга мувофиқлиги, ҳикоя тарзининг изчил ва босиқлиги жиҳатидан ҳам Аттор достонидан кескин ажралиб туради. Аммо тасаввуфнинг мухлис тадқиқотчиси нуқтаи назаридан туриб ёзилган бу мақола, бизнинг назаримизда, Навоий асари моҳиятини шоирнинг мустақил дунёқараши заминида етарли даражада мукаммал очиб бера олмаган. Шарқ адабиётининг фидоий тадқиқотчиси Навоий талқинларининг ўз салафларидан анча илгарилаб кетганлигини завқи салиқаси билан сезиб туради. «*Навои больше чем суфий*» деб эътироф этади олим. Аммо бу жумла маъносини алоҳида шарҳламайди. Кейинги тадқиқотлар (жумладан, В.Зоҳидов, Ш.Шарипов, А.Малехова ишлари)да ҳам ушбу масалага жиддий эътибор қаратилмаган. Аввало, уларда Аттор достони қиёсий таҳлил учун етарлича истифода этилмаган.

Атторда ҳам, Навоийда ҳам биринчи кириш боб дунё ва Одам Атонинг яратилиши, Иблис бўйнига тавқи лаънат илиниши ҳақида, деб ёзади Е.Э. Бертельс. Бу умуман тўғри. Бироқ, батафсил қиёсий таҳлил илк байтларданоқ икки достоннинг мазмуний муносабатларида яширинган кўп сир-синоатларга диққатимизни торта бошлайди.

«*Мантиқ ул-тайр*»нинг биринчи байти:

*Офарин жонофарини покро,
Он-ки, жон бахшид мушти хокро
(Бир сиқим тупроққа жон бахш этган
Ул пок жоняратувчига офарин.)*

Навоий достонининг бошланиши:

*Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тенгри ҳамда бирла оғоз айлағай.*

Маълумки, бадий тафаккур қонунларига биноан қофия қиёслаш, яширин зидлаштириш вазифаларини ўтайди. Аттор биринчи сатрларданок, бевосита «Жонофарин», яъни Халлоқи оламга офаринлар айтар экан, ўз етакчи ғояси измида бориб, унинг поклигига алоҳида эътибор қаратмоқда, бу азалий Покликни инсон сийратига хос «хок», яъни тупроққа оидликка муайян даражада зидлаштириб талқин этмоқда.

Навоийнинг асл мақсади «таржимонлик» эмас, шу сабабли у татаббу анъаналаридан фойдаланиб, сўзни буткул бошқа мавзудан, аниқроғи, салафи таърифида нозик мажозий ишоралар билан бошламоқда. Олий ҳақиқат розини қушлар мантиқи билан илк баён этган ким? Навоий асаридаги «жон қуши» - Аттор. Аммо «Мантиқ ул-тайр»нинг биринчи очкич — байти ҳам унутилмайди, у Навоий достонининг 28-байтида - инсон моҳияти талқинида эсга олинади:

Ҳам тилисм ул махзан узра, ҳам амин.

Офарин сунъингга, эй жонофарин.

Навоий ҳам «Жонофарин» қудратига мадҳия айтмоқда, аммо унинг эътибори «пок» ва «хок» зиддиятида эмас, унинг Халлоқи оламга мадҳу саноси Ҳақ яратган ноёб мўъжиза («сунъ») — Инсон туфайлидир. Чунки ушбу инсон кўнгли Олий ҳақиқатни англаб ета билиш («ирфон») салоҳиятига эга, шундай улуғ ганжинани ўзида яширган «тилсим»дир. Яна у «амин» ҳамдир, яъни айтилган Олий маънавий хазинанинг ишончли сақловчиси, эҳтиётловчисидир. Ундан илгари Олий ҳақиқат сирини на осмон, на ер қабул қилишга журъат этмаган эдилар. Аттор инсонлар замирида тупроқ («хок») ва ел («бод») ётишини умидсизлик руҳида талқин қилган бўлса («хокиёноро умр бар бод у ниҳод» — «тупроқдан яратилганларнинг умрини ел устига у қурди»), Навоий ўтмиш донишмандлари асослаб берган «табиат фалсафаси» анъаналарига таянади:

*Ўйлаким душман яротиб ўтқа сув,
Елни ҳам туфроққа айлаб адув,
Сунъидан кўргилки мундоқ тўрт зид,
Бўлиб инсон хилқатида муттаҳид.*

Кўриб турибмизки, инсон моҳияти Атторда оддий зиддиятли жуфтлик («хок» ва «жон») сифатида бадий талқин этилса, Навоий унинг турли табиат унсурларининг мураккаб уйғунлиги асосига қурилганлигига эътибор қаратади. Иккинчидан, на осмон ва на заминга муяссар бўлмаган Олий хазинани дилига жо қила билиш хислати ҳам

ёлғиз Инсондагина тажассум топганлиги таъкидланади. Аттор «чун кунам, чун ман надорам маърифат» — «қандай қилай, ахир менда маърифат (Олий ҳақиқатни билиш салоҳияти) йўқ бўлса» деб фарёд чекса, Навоий инсон имкониятлари хусусида некбин қарашларни олға суради, Низомий изидан бориб, унинг кўнглини «Олий ҳақиқатни англаш хазинахонаси» («махзани ирфон»), деб таърифлайди. Аттор фикрича, инсон ҳар қанча изланса, фақат ўзини ўзи англаб етиши мумкин, Олий ҳақиқат сирлари барибир унинг дил кўзидан тамомила яширин қола беради. У инсондаги жон ва жисм бирикувини «*тилисм*» деб атар экан, фақат «*тилисм кўздан йўқолгач, хазина пайдо бўлади*», яъни жон жисмдан ажралгачгина Олий ҳақиқат сири ечилади, деб хулоса чиқаради. Навоий бу нисбатларни буткул бошқача талқин этади. У инсон моҳиятининг мураккаблигини инкор қилмайди, аммо айтиши мана шу мураккаб уйғунлик Олий ҳақиқатни чексиз англаб боришга, камолотга имкон яратувчи қудрат замири эканлигини ҳар жиҳатдан таъкидлайди.

Ҳар икки шоирнинг шайтон тақдири ҳақида турлича мулоҳаза юритишлари ҳам диққатга сазовор.

Аттор ҳикоя қилишича, Одам Ато яратилгач, барча унга сажда қилиши ҳақида ҳукм бўлди, аммо Азозил бош товлади ва шу сабабли абадий лаънатланди. Бунда суфий шоир «*юзи қаро бўлган*» иблисни «*иш билан таъминлаш*» масаласига асосий эътиборни қаратади. «*Мантиқ ут-тайр*» талқинича, шайтони лаинга инсон дилида қаҳр-ғазаб оловини ёқиш, васваса тугъини урчитиш «*вазифа*»си топширилган.

Навоий эса инсон фазилатлари таърифида давом этиб, унинг бошига «*ҳидоят тожи*» — Олий ҳақиқат сари элтувчи йўлни тўғри топа билиш хусусияти — раво кўрилгани, демакки, тақдирида «*шараф меърожи*» — маънавий камолотга эришиш имконияти мавжудлигини башорат этади ва уни «*хайли малакка пешво*», яъни соф руҳий алангадан бино бўлган зотлар — фаришталар аҳлига раҳбар, етакчи мақомига лойиқ имконият эгаси сифатида улуғлайди.⁶¹

Аммо шайтон ким? Ҳали инсон яралмасдан илгари у худди ана шу мақомда, яъни «*жинну малоик*» (яхшилик ва ёмонлик руҳлари) *сарвари*» бўлган, бутун олам унинг тасарруфида, ўзи минглаб йиллар Оллоҳ амрига итоат қилиб, тоат-ибодат билан вақт ўтказган, бутун коинотда у саждага бош урмаган бир қарич ер қолган эмас ва шу садоқати туфайли Олий қудратга яқинлик («*тақарруб*») сурурига эришган. Аммо бундай юксак шарафда шукроналикни унутиб, кўнглини ғурур ва такаббурлик эгаллаган шайтон бошқа фаришталардан фарқли ўлароқ Одамга сажда қилишни — инсон ҳурматида бош эгишни — истамади. У Одам лойдан ясалганлигини — моддий мавжудот эканини — кўрди, аммо унинг «*ажиб мазҳар*» —

⁶¹ Шу ўринлар насрий баёнда ва русча таржимада тўғри талқин қилинмаган.

Олий ҳақиқат сирини ўз моҳиятига яширган хилқат эканини англаб ета билмади, чунки такаббурлик унинг руҳини заҳарлаган эди, инсонни назарга илмаслик кибру ҳавоси ушбу собиқ *«фаришталар пешво»*сини то қиёмат маънавий лаънатланишга маҳкум этди, итфеъллик — унинг тақдири, дўзах — макони бўлди. Бу ҳаммаси келажак инсонлар учун бир ибрат эканлигини шоир алоҳида таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, Навоий аввал бошданок инсон маънавиятига, инсониятнинг камолот сари интилиши муаммоларига айрича аҳамият бермоқда.

Албатта, Аттор ҳам бу жихатларни буткул эътибордан соқит қилган эмас. Масалан, *«Муножот»* бобида ноннинг азизлиги ҳақида ривоят келтирилади. Унда баён қилинишича, бир паҳлавон курашда ўз рақибидан ғолиб келгач, қўлини боғлаб, энди бошини кесиш мўлжалида ханжар олиб келгани кетса, паҳлавоннинг хотини асир қўлига нон тутқазиб қўяди. Паҳлавон тиг билан келиб қараса, асири қўлида нон, *«Ким сенга бу нонни берди?»* деб хитоб қилади ғолиб. *«Аёлинг берди»* дейди асир. Паҳлавон бу сўзни эшитгач, *«бизга энди сени ўлдириши ҳаром бўлди, чунки нонимизни ушатган ҳар қандай кишига биз ортиқ тиг кўтаролмаймиз. Бизнинг нонни еган одамдан (яъни, меҳмонимиздан) жонимизни ҳам аямаймиз-ку, қандай қилиб унинг қонини тўкишига қўл боради»*, деб мағлуб ҳаётини сақлаб қолади.

Гарчи, Аттор бу ҳикоятни Оллохдан шафқат сўраш йўсинида баён этса ҳам, асли унинг мазмуни замон сардорлари, барча қўлига тиг тутганларга қаратилгани сезилиб туради. Навоий *«Муножот»*ида бу тарздаги алоҳида ҳикоят йўқ. Аммо бир таъсирли парча мавжудки, унинг мажозий мазмунида давр воқелигига оид мураккаб муносабатларга бадий ишора бор:

*Бир тааддипешаликни ҳўб деб,
Ўзни ошиқ деб, они маҳбуб деб, —*

(Бу *«зулм-ситамни касб қилиб олган»* — ким бўлди экан? Ҳар ҳолда у *«маҳбуба»* эмас, эр киши — *«маҳбуб»*. Демак, ошиқлик ҳам ишқибозлик эмас, муайян инсонга шоирнинг чин ихлос билан меҳр кўйишидир.)

*Ҳар ситамким тундхўедин етиб,
Ул чу етгач, оҳ уриб, ўздин кетиб.*

(Демак, бу тез феъли маҳбубдан авваллари ҳам шоирга кўп аламлар ўтган.)

*Оташин лаълидин ўт жоним аро,
Рўзгорим зулфу холидин қаро.*

Яна *«оташин лаъл»*! Эътиборсиз китобхон *«маъшуқанинг лаби-да»*, деб қўя қолиши мумкин. Бу анча жўн талқин бўлар эди. Биз эса шоир сатрларнинг тағзаминини ҳис қилиш учун унинг *«Тухфат ул-афкор»* қасидасидаги биринчи сатрни эслаймиз: *«Оташин лаълеки тожи хусравонро зевар аст...»* (*«Хукмдорлар тожини безатиб турган оташин, яъни оловли, куйдирувчи, лаъл»*)...

*Васлу ҳажрин умру марг айлаб лақаб,
 Бирдин осойиш топиб, бирдин тааб.
 Ҳажри андуҳида жоме май ичиб,
 Васли жомин чун топиб, жондин кечиб.
 Онглабон онсиз тирикликни ўлум,
 Жонга айлаб ҳажрида юз уштулум,
 Они фаҳм айлаб ҳаётимда мурод.
 Ондин ўзга келмайин кўнглумга ёд...
 Ҳажри чун кўнглумга бедод айлабон,
 Они истарга сени ёд айлабон...*

Навоийнинг бу сатрларида ёлқинли эҳтирос ва чуқур маъноли рамзлар бир бутунлик касб этган. «Васл» ва «ҳижрон» ҳам кейинги ўтли мисралар ёғдусида бошқача жаранглайди. Албатта, шоирнинг мажозий ишораларини, яқин ўтмишда урф бўлгани каби, жўн талқин қилмоқ, яъни бир «тааддипешалик маҳбуб»ни бевосита Ҳусайн Бойқаро деб тушунмоқ ҳам мумкин. Аммо, «мажоз тариқи» қонунлари ўзгача, улар масалага теранроқ ёндошувни талаб қилади. Ҳусайн Бойқаро воқеликдаги муайян шахс, унинг моҳияти воқелик янглиғ мураккаб ва уйғун, Навоийнинг ўз дўстига муносабати ҳам шунга муносиб. Аммо бу ҳаммаси — фоний дунё. Шеър — боқий. Шеърӣ тимсоллар — булар тарихий Фарҳод, Хусрав, Искандар эмас, улар маълум ижтимоӣ моҳиятларнинг бадиӣ муайянлашган мажозларидир.

Бу моҳиятларнинг баъзиси ҳаётӣ, демак, ўтмишни тўғри баҳолашга алоқадор, баъзиси ҳаёлий, яъни келажакни тасаввур этишга қаратилган. Улуғ шоирнинг меҳри қанча юксак ва самимӣ бўлса, афсус-пушаймони ҳам шунчалар чуқур ва аламлидир:

*Оллоҳ-оллоҳ! Ўлтурур шармандалик,
 Ёдима келса бу янглиз бандалик.
 Юзқаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
 Ким кўзумга қилди оламни қаро!*

Бу изтироблар илдизи чуқур ва Навоӣ достони ўзининг асос кирраларида жиддий ижтимоӣ мазмун билан йўғрилганлигидан дарак беради. Шоирнинг «*Харобот аро кирдим ошуфта ҳол*» таржеъбандидаги қатор мисралар, «*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай*», деб бошланувчи машҳур ғазалдаги дўстидан мажоз услубида изҳор этилган аччиқ гиналари унинг бутун ижоди бўйлаб ўтувчи, умуман шоҳлар ва шоҳлик салтанатига муносабати билан маълум даражада туташиб кетади.

IX—XI асрлар бутун мусулмон минтақасида етакчи ғоявий йўналиш бўлган сарой маърифатчилигининг ижтимоӣ соҳадаги нуқтаи назари ҳаёлий «*одил шоҳ*», «*файласуф ҳукмдор*» тимсолида гавдаланган эди. XII асрдан минтақа аҳли руҳини эгаллай бориб, XIII асрда Ибн ал-Арабий ва Жалолиддин Румӣ ижодида мантиқӣ чўққисига эришган тасаввуфӣ-ирфонӣ йўналиш таъсирида сарой маърифатчилиги олға сурган ижтимоӣ орзуларнинг анча оҳори тўкилиб қолди. Тасаввуф

устозларининг маърифий тарбиясини олган Алишер Навоий ўз ижодининг бошланиш давриданок салтанат аҳлига ўта танкидий рух билан ёндошади:

*Шоҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анго.*

Тазоднинг кучини қаранг-ки, ҳукмдор бир нафас дўзах ваҳмидан жони тинч эмасмиш-у, дарвеш (яъни ҳалол меҳнати билан кун кечирувчи донишманд инсон) жаннатни кераксиз нарса сифатида аллақачон рад қилиб қўйган эмиш. Албатта, ёш шоирдаги бундай кайфиятлар унинг ўз тождор дўстига муносабатида ҳам муайян бир шаклда аксини топмай қолмасди. Алишер Навоий ижодининг биринчи даврида Форобий талқинидаги «*файласуф-шоҳ*» ўрнига давр руҳига уйғун «*дарвеш-шоҳ*» тимсолини олға суради. Хусайн Бойқаро таърифида бу ғояни очиқ изҳор этиб:

*Шоҳлар дарвеш-ю, дарвешлар шоҳики бор
Шоҳлиг сураг анга, дарвешлик сийрат анго, —*

деб таъкидлайди.

Навоий асарларида яхши ва ёмон, одил ва золим шоҳлар ҳақида гапирса-да, унинг реал воқеликда «*одил шоҳ*»ни учратиш умиди куйидаги ўзи яратган ажойиб ташбеҳда том ифодасини топган деса бўлади:

*Ул сифатким, баҳрнинг аччиқ суйида баъзи эл,
Топилур дерлар чучук сув ҳам, вале маълум эмас.*

Навоийнинг «*Тухфат ул-афкор*» қасидаси, кўплаб ғазаллари, ўзга шеърлари унинг салтанат тизимига бўлган умумий муносабатини ёрқин очиб беради. Маълумки, классик шеъриятимиз учун энг мўътабар инсоний туйғу — ишқ-муҳаббат туйғусидир. «*Ишқ аро душвордир...*» деб бошланувчи ғазалида Навоий ҳокимият («*жоҳ*») эгаси ва ошиқ (дилида ишқ-муҳаббат туйғуси ҳукмрон бўлган инсон) нисбатини ҳар тарафлама очиб берган:

*Шоҳ мендан ишқ аро ожизроқ ўлса, тонг эмас,
Ким болокашлик менинг хўйимдир, онинг — иззу жоҳ.*

(Ҳукмдор ишқ борасида мендан ожизроқ бўлса,
хеч ажабланарли жойи йўқ,

Чунки менинг одатим зулму жафоларга чидашдир,
ҳукмдор одати эса иззатталаблик ва мансабпарастлик.)

*Шоҳ ким, матлубига қуллуқ буюргай ишқ эмас,
Кимки ошиқдур анга зору забунлуғдир гувоҳ.*

(Севгилисидан ўзига таъзим бажо келтириш, бўйсунитиш
талаб қилувчи шоҳ туйғусини ишқ деб бўладими ?

Кимки чин ошиқ бўлса, ундан ишқ йўлида
хокисорлик ва ўтинч талаб қилинади.)

Ғазал мактаида ишқ ичра гадолик шоҳликдан ортиқ қўйилади:

*Эй, Навоий, сидқ ила бўлгин гадо ишқ ичра ким,
Тахту тождин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

Бундай нуқтаи назар Навоийнинг улуғ салафларига ҳам хос эди, шоир уларга чин кўнгилдан эргашади. Аммо бир оғир ҳаётий масала ҳал қилинмай келарди, у ҳам бўлса қандай қилиб ижтимоий адолатни таъминлаш, ижтимоий тартиб ва инсоний туйғулар орасида уйғунликни вужудга келтириш.

Кушларнинг афсонавий подшоҳ сари сафари Абу Али ибн Синонинг «*Рисолат ут-тайр*» ва Аҳмад Ғаззолийнинг (Имом Абу Ҳомид Ғаззолий иниси) шу номдаги рисоласида аввал ҳам тасвир этилган бўлиб, уларда кушлар шоҳининг номи Симурғ эмас эди. Атор достонининг бош тимсолини биринчи бўлиб бундай икки маъноли номлаш билан келгусидаги мажозий тасвирларга маълум тағзамин яратди. Навоий салафи мерос қолдирган ушбу янги тафаккур чизгиларига изчил ривож бахш этиб ва уларни мантикий яқунлаб, яхлит дунёқараш даражасига кўтарди. Атор, асосан, эски ақидаларни рад этишга аҳамият берган бўлса, Навоий янги рухий дунёни шакллантиришга эътиборини қаратди. Мисол учун, Атор Симурғни «*офтоб*» ва кушларни «*соя*»га ташбеҳ этади. Навоий бунинкор этмайди, фақат у масаланинг нозик бир жиҳатига диққатни тортиб айтадики, нимаики воқеан мавжуд бўлса, унинг сояси бор, сояси йўқ нарсанинг ўзи ҳам бўлмайди. Бу ташбеҳ Авҳадиддин Кирмонийнинг юқорида тилга олинган хулосаси билан мосдир. Демак, олий ҳақиқатни англаб етиш учун унинг «*сояси*» («*мажоз*», «*сурати*») бўлмиш оддий кўз билан кўриниб турган моддий воқеликни, унинг турли кўринишларини, ҳодисаларини тадқиқ этиш, ички мураккаб боғланишлари, турли-туман жараёнларини таҳлил этиш, ўрганиш лозим. Навоий хотирини ўзига жалб этган нарсалар ижтимоий жараёнлар, инсонларнинг бахти ва камолотини белгиловчи ўзаро муносабат қонуниятларидир. Бу муаммони жиддий ўрганиш шунинг учун ҳам муҳимки, инсон Олий ҳақиқат «*мазҳари*», унинг кўнгли «*ҳақиқат асрори*»ни ўзида пинҳон этгандир.

Навоий аввало шоир, шу сабабдан унинг Борлиқ, инсон ва жамият ҳақидаги изланишлари шеърлятида, бадиий тафаккур қонунлари асосида кечади ва хулосалари илмий таърифлар йўсинида эмас, мажозий тимсоллар қиёфасида юз кўрсатади. «*Мажоз тариқи*»нинг яна бир қудрати — унда бир тимсол қабат-қабат маъно беради ёки бир моҳиятнинг айри-айри жиҳатлари бир йўла ўзлигини намоён қилади. «*Мантиқ ут-тайр*» муаллифи истифода этган Симурғ тимсоли худди шу мажоз тариқи имкониятларига жуда мос келарди.

Атор талқинига кўра, жаҳоннинг барча паррандалари йиғилишиб, «*бу замонда шаҳриёрсиз ҳеч бир шаҳар йўқ, нега энди бизнинг иқлимда шоҳ бўлмас экан, бундан буёғи биз ҳам шоҳсиз юришимиз бўлмас, бир-биримизга кўмакдош бўлсак-да, биз ҳам ўзимизга бир подшоҳ изласак*», дейишади.

Худди шу пайт кушлар жамоасига Худхуд (пўпишак) мурожаат қилиб, «*мен ўз подшоҳимни таниганман*», агар ўзга кушлар истаса, ул

олий даргоҳга бошлаб боришим мумкин, дейди. У шоҳ номини ҳам эълон қилади:

Номи у Симург — султони туюр,

У ба мо наздику мо 3-у дур-дур.

(Унинг номи Симурғдир — кушлар султони,

У бизга яқин, аммо биз ундан жуда узоқмиз.)

Кўриб турганимиздек, ирфоний ҳақиқатлар куйчиси бошиданоқ асл фикрини очик айтиб қўйган. Унинг мақсади тасаввуф ақидаларининг рамзий тасвири ва шарҳи бўлганлигидан кушлар жамоасининг афсонавий шоҳи Симурғ — фақат **аллегория**, шоҳу шахриёр зарурати (яъни, ижтимоий масала) суфий шоир наздида жиддий муаммо эмас, унга ортиқча тўхталиб ўтириш бекор.

Аммо Навоий достонида бошланишданоқ ўзгача йўналиш танланади. Аввало сарлавҳа: *«Кушлар ижтимои тақдим ва таъхир учун бир-бири билан низоъи»*. Насрий баён муаллифи ноаниқ талқин бергани туфайли бу сарлавҳа қайта шарҳ этишни талаб қилади: *«Ижтимои тақдим ва таъхир»* («Ким олдинроқ ва ким орқароқдан жой олиб ўзаро уюшуви») бирикмаси *«ижтимоий иерархия»* маъносини билдиради. Демак, сарлавҳа маъноси: *«Кушларнинг жамоада ким олдинги ўринларни ва ким орқароқдагиларини эгаллаши лозимлиги ҳақида бир-бирлари билан жанжаллашувлари»*дир. Бобнинг мазмуни ҳам сарлавҳасига тўлиқ мос келади.

Ўлтирурда чунки ойин йўқ эди,

Ҳар бирининг ўрни таъйин йўқ эди...

Яъни, агар кушлар инсоният рамзи экани назарда тутилса, инсонлар ўзлигини англаб, кишилик жамияти тузишга эҳтиёж туғилгач, бу жамиятда ким қайси ўринни эгаллаши кераклиги бўйинча даставвал аниқ бир қоида-қонун (*«ойин»*) йўқлиги билиниб қолди. Натижада шакаргуфтор тўти пастда қолиб, олақарға юқорига кўтарилди, хушовоз булбулу кумридан гўнғарға олдинга ўтиб кетди. Калхат шунқордан олийроқ мақомга эга бўлиб, ўлаксахўр товусдан баланд парвоз этди.

Хуллас, беҳунарлар ҳунарлилар устидан ҳукмрон бўлиб олишди. Шарафлилар гуруҳи бунга норозилик билдирди, аммо разиллар уларнинг сўзига кулоқ осмадилар. Ана шу можарони ҳал қилиш учун бир адолатли шоҳга эҳтиёж туғилди. Кўпчилик умид қилдики, агар бир шукуҳли ва одил Олий ҳукмдор бўлганда пасткаш, тубан кишилардан олий мартабага лойиқ кишиларга шикаст етмас ва шарафлилар хасислар олдида хор бўлмас эдилар.

Навоий кушлар низосининг асл моҳиятига жиддий эътибор беради: унинг учун *«ижтимои тақдим ва таъхир»* масаласи муҳим муаммо. Е.Э.Бертельс Атторда *«аниқ кўзга таъшиланувчи пантеизм»* (*«ярко выраженный пантеизм»*)ни кўрган, Навоий ҳақида эса *«Атторнинг бениҳоя кескин қараишларини юмшатиб, мўътадил ислом чегараларига жойлаштиради»*, деб баҳо берган эди. Аслида, Навоийнинг мақсади ирфоний қарашларни мўътадиллаштириш эмас,

балки улар заминидан чекинмаган ҳолда янги уфқларни кашф этиш эди. Бунинг учун у «*Мантиқ ут-тайр*»нинг бадиий тимсоллар тизимида яширинган ички имкониятлардан жуда унумли фойдаланади. Масалан, Атгор асарида ижтимоий ҳаётнинг турли жихатларини акс эттирувчи ҳар бири ўзича жуда ибратли қатор ҳикоятлар мавжуд бўлса-да, уларга тасаввуф шоири фақат тамсил сифатида ёндошиб, бадиий лавҳалардаги воқелик тасвирини, улардаги ички мантиқни асар бош йўналиши билан узвий боғламаган эди. Навоий ҳикоятларидаги ҳаётий кўринишлар эса қушларнинг мажозий сафари ва мақсадлари билан мураккаб ички боғланиш ҳосил қилиб, бутун дoston сеҳрли ва кўзни қамаштирувчи сержило кошинлардан тартиб берилган муҳташам ва уйғун манзара янглиғ таассурот уйғотади. Биз, албатга, dostonдаги ҳар бир ҳикоятни ўзимиз танлаган йўналиш асосида талқин қилиб чиқишимиз қийин. Аммо ундаги Шайх Санъон номи билан боғлиқ ўзак қиссанинг мазмуни шундай теранки, бу ҳақда батафсил тўхтаб ўтмасликнинг иложи йўқ.

Симурғ (яъни адолатли жамият кафолати сифатида тасаввур қилинган адолатли шоҳ) сари интилган тўда ҳар хил қушлардан ташкил топган. Инсонлар жамияти ҳам аслида турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар, тоифа, элат ва миллатлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ этувчи алоҳида моҳиятга, фазилат ва қусурларга эга. Дини, эътиқоди, тафаккур йўналиши ҳам ҳар хил. Маълумки, Навоий давридаги анъанавий тасаввурларга кўра турли инсон гуруҳлари орасидаги маънавий жихатдан энг катта фарқ икки эътиқод қутби — ислом дунёси ва куфр дунёси аро ҳисобланарди. Шайх Санъон ислом дунёси маркази Каъбадан чиқиб, мусулмон нуқтаи назаридан зид дунё бўлган куфр ўчоғи — Рум дайри (яъни христианлар монастири) сари йўлга отланиш билан ўз даврининг энг олис ва ўтиб бўлмас саналган масофасини босиб ўтишга қасд қилди. Бу журъат комил ва яхлит инсоният оламини шакллантириш йўлида ниҳоятда муҳим қадам бўлиб, қисса мазмуни шу жихатдан ҳам Навоийга бу қадар манзур бўлган.

Аттор шайх Санъон қиссасини хулосалаб, қушлар саргузаштига қайтар экан, қушлар шайх ишқини рамзий, яъни Симурғ ишқи («*ишқи ҳақиқий*»)га ишора маъносида тушунганликларини алоҳида таъкид этади. «*Лисон ут-тайр*»да эса қисса хулосаси Симурғ тимсоли билан мутлақо боғланмайди, балки ишқ туйғусининг ўзи мустақил тараннум этилади. Бу ишқ энди авом ишқи, яъни икки инсон орасидаги тор кечинма ҳам, Ҳақ ишқига оддий аллегория ҳам эмас. «*Ишқ баҳредур-ки, поён йўқ анга...*», «*Оламедур ишқ, лекин бас васе*» деб таъриф этади шоир. Бу бепоён оламда инсонлар ўзаро ижтимоий мавқелари, билим даражалари билан фарқланмайди:

Ишқ мулкида гадову шоҳ бир,

Дайр ичида раҳбару гумроҳ бир.

Бу олий туйғу асло кўнгилхуши эмас, унинг масъулияти бениҳоя оғир, эвазига ҳеч қандай имтиёз ваъда этилмайди:

*Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ.*

Бу олий туйғу ихтиёрини банд этган, шавқ ўтида ёнган кушлар камолот сари олға интилар экан, йўл қийинчиликлари борган сари ошиб боради ва бир йўлбошчига эҳтиёж туғилади. Кушлар Худхудга сардорликни таклиф этишади. Худхуд қабул қилмайди. (*«Айлади таъби ҳукуматдан ибo»* — ҳокимлик қилишни таъби кўтармади)⁶².

У, майли, мен йўлни бошқариб боришни зиммамга олай, аммо ортиғини таклиф этсангиз, ўртада яна нифоқ тушиш хавфи вужудга келади, дейди.

*«Маърифат водийсининг васфи»*да эса Навоий жамиятда инсонларнинг ҳар бири гуруҳи Олий ҳақиқатни излашда ўз мустақил йўли билан боришини, ҳар ким ўз йўлини тўғри деб, ўзганинг йўлини тан олмаслигини турли мисоллар билан очиб кўрсатади. Хуллас, инсонлар қанча бўлса, йўл ҳам шунча кўп, аммо бир-бири билан доимий ихтилофда бўлган турли мазҳаблар, эътиқодлар мазмунида куйқа (*“дурд”*), яъни хатоликлар кўпроқ, соф (ҳақиқат) эса жуда оз эди, дейди афсус билан шоир.

Кушлар Симурғ даргоҳига яқинлашар эканлар, Худхуддан сўрашади: *«Бу йўл нега кимсасиз?»* Уларнинг маънавий пешвоси жавоб беради:

*Ким эрур холи улус завгосидин,
Шоҳ иззу жоҳу истигносидин.*

Биз улуғ ҳодий насиҳатларини бугун ҳам унутмаслигимиз керак: кимки ижтимоий адолатга эришиш йўлини қидирмоқчи экан, у бир томондан, *«улус завгосини»* унутмоғлиги, яъни мавжуд вазиятни англаб етишга тоқати етмай, айбни бировларга юклашни осон билган оломон ғулусидан юқори турмоғи, иккинчи томондан, давр ҳукмдорларининг кибру ҳавоси, иззатталаблиги, чала мулоҳазалари ва хом ишларини оклаб кўрсатиш, улар истаги билан муроса қилиш заруратидан мутлақо фориғ бўлмоғи лозим. Асл ҳақиқат шундагина юз кўрсатиши мумкин.

Навоий достонидаги кушлар ожиз, ноумидликка берилган бечора нотавонлар эмас, балки мақсад йўлида собитқадамлик билан олға босиб бораётган, ҳеч қандай дўқ-пўписа ёки тескари ташвиқотга учрамайдиган йўлчилардир:

*Йўл югурмоқдин туну кун ҳормайин,
Ҳар болоким келса юз қайтармайин...
Ҳам аларда бор эди мардоналик,
Ҳодию комилда ҳам фарзоналик,
Сидқи ихлос ичра иккинчи фано
Ёрни қилди аларга ошно...*

⁶² Имоми Аъзамнинг қозилик лавозимини эгаллашга пўписа остада ҳам рози бўлмаганлиги эсга тушади.

Бу ерда Навоий «иккинчи фано» тушунчасидан моҳирона фойдаланади. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва шайх Суфиёни Сурийлар⁶³ номидан ифодаланган, дабдурустдан кушларни ноумидликка туширган «биринчи фано», яъни Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориғ бўлиш шахс сифатида ўзликни йўқотиш, жисман маҳв бўлиш маъносида эмас, шахс маънавий камолотининг муайян даражаси сифатида талқин этилади ва солиқлар ушбу юксакликдан «иккинчи фано» босқичига етишадилар. Бу мартабада энди васл боғидан Масиҳонинг жон бахш этувчи нафасидек майин ел эсади-да, барча нуру зулмат пардаларини ҳар тарафга кўтариб ташлайди.

«Лисон ут-тайр»да Аттор достонидаги маҳобатли, кишини ларзага солувчи сирли даргоҳ ўрнига кушлар ўзларини табиат кўйнида, ажойиб бир бўстонда кўрадилар. Гулу гулзор, «нуру сафо», «софу равшан сув» каби киши кўнглига осудалик, беғубор осойишталик бахш этувчи фараҳли тасвир намоён бўлади. Бу гулшанда ҳар гул бир кўзгу янглиғ, уларга боққан кушлар нурга чўмгандек, соф ва тиниқ ёғду аро ўз аксларини кўрар эдилар. Мунча ранжу азоб кўриб, бардош билан шу кунга етишган кушлар —

*Кўрдилар ўзни қаянким тушди кўз,
Оллоҳ-оллоҳ, не ажойибдир бу сўз!*

(Навоий энг асосий фикрни билдирар экан, яна ўз мулоҳазаларига урғу бериб, «не ажойибдир бу сўз!» деб хитоб қилиб қўяди).

Аттордаги ўттиз куш («си мурғ») руқъа (ёзувли парча қоғоз)да аксларини кўрган бўлсалар, Навоий қаҳрамонлари учун табиат неъматлари — гул, барглар ва зилол сув кўзгу вазифасини бажаради, яъни инсонлар атроф-табиат билан мулоқотда ўзликларини англаб етадилар. Олий моҳият («Симурғ») билан комил инсонлар жамоаси («си мурғ») орасида мутлақ узилиш йўқ, «мажоз кўприги» уларни туташтириб турипти, Аттордаги «чумоли ва сандон», «пашша ва фил» тазодлари Навоийда тушириб қолдирилган. Олий ҳақиқат улуғ мақсад йўлида риёзат чекиш орқали турли ҳирсу ҳаваслардан пок бўлган инсонларнинг соф «руҳонияти»да ўзини намоён этмоқда. «Нафсоният» тушунчаси ҳам Аттор кўзда тутган маънода, яъни умуман инсоннинг моддий борлиғи деб эмас, балки маънавий баркамоллик касб этмаган инсонга хос **худбин ғаразлар мажмуи** сифатида тушунилмоқда.

Навоий форс эпик шеърятининг Низомий, Саъдий, Дехлавий каби забардаст устозлари анъаналарини изчиллик билан давом эттириб, шоирлик салоҳиятини асосан ўз даври ижтимоий муаммоларининг бадий тадқиқига бағишлади. Шу асосда «ҳақиқат» ва «мажоз»

⁶³ Суфиёни Сурий ҳам Баҳоуддин Нақшбанд каби машҳур тасаввуф шайхларидан. Навоий «биринчи фано» талқинини улар тилидан ифодалайди

муносабати унинг ижодида тасаввуф анъанасидан кескин фарқ қилувчи янгича талқинга эга бўлиб қолди ва бу талқиннинг калити «*Лисон ут-тайр*»нинг бош ғоясида яширингандир.

Биз асарни «*Мантиқ ут-тайр*» билан солиштириб, орадаги фарқларни Навоийнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали ушбу талқинни қайта тиклашга уриндик. Ва бу тадқиқот ҳулосасини қисқа қилиб шундай баён этиш мумкин:

Кушлар - инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симурғ сари машаққатли йўли - бахтли ва одилона жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу «*одил шоҳ*» излаш тариқасида намоён бўлади. Юзлаб йўналишларни ўз ичига олиши мумкин бўлган бу шоҳйўлнинг ҳадсиз-ҳудудсиз эканлиги Навоий томонидан алоҳида таъкидланади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиниқиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб «*одил шоҳ*» орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади. («*Биринчи фано*»даги вазият: шоҳ, агар Симурғ бўлганда ҳам, оддий халқни назар-писанд этмайди). Аммо улар мақсадларидан чекинмай, «*иззат човуши*»нинг пўписасидан қўрқмай, мардонавор олға парвоз этишда давом этсалар, «*иккинчи фано*» босқичига етишадилар:

*Мунда гар яхиш тахайюл айласанг
Ёки иш сиррин тааммул айласанг,
Муттасиф бўлсанг сифотиллоҳ ила,
Жазм этарсен хотири огоҳ ила -
Ким сен-ўқ сен, ҳар не ким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудингни тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.*⁶⁴

Бунда шоир ҳар бир қушга мурожаат этиб, “агар сен «*одил шоҳ*»дан мурувват кутиб фаолиятсиз, ўйсиз ўтирадиган бўлсанг, истагинг ўзича амалга ошиши маҳол, улуг орзу йўлида шахсан фидойилик кўрсатмас экансан, ҳаёл ҳаёллигича қолаберади; ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучингга, камолингга таян», демоқда. Бир сўз билан айтганда, «*Олий ҳақиқат мазҳари*» сифатида олиб қаралаётган **комил ижтимоий тартиб**ни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик қудратига боғлиқдир:

*Лек Симурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр -
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур.*

Демак, шоир фикрича, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат - уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидоий фаоллик лозим.

Масаланинг энг диққатга сазовор жойи шундаки, Навоий талқинида **Симурғ** — бу бутун **Инсониятнинг** яхлитликда эришуви мумкин бўлган **Олий такомил босқичи**ни ифодаловчи **бадий тимсол**, унга ҳар бир киши ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интиломоғи лозим. Ва бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симурғ — бир қуш эмас, камолотнинг олий босқичи — **Тавҳид босқичи**га кўтарилиб етган ўттиз қуш («*симурғ*»)нинг бирлиги — маънавий ягоналик ҳосил қила билган **уйғун инсонлар жамоасидир**.

Аммо давр оғир эди. Мустақил риёзат чекиб покланмаган (ёки, бошқача айтганда, маърифат йўлининг **ибрат, илм, риёзат ва меҳр босқичларини** тўлиқ босиб ўтмаган) нафс бандаларига муаммони очиқ тушунтириш фикрни жўнлаштиришга олиб келиши натижасида кутилган самара ўрнига фожиа чиқариши мумкинлигидан мутафаккир шоир минг мулоҳазага боради. Шу сабабли ўз ёлқинли фикрларини мажоз пардасидан ташқари чиқармайди, қайта бошқаларни ҳам мавжуд хавфдан огоҳлантиради, қайта-қайта хушёрликка, эҳтиёткорликка чақиради:

*Кимки бу маънидин огоҳ ўлди бил,
Ким кесилди онга сўз айтурга тил...
Қуш тили билган сўзум фаҳм айлағай,
Фаҳм этардин ҳам бача ваҳм айлағай.
Лек зийрак қуш чу билди бу мақол.
Онглағайким недурур бу сўзда ҳол.
Барча сўзлар мушуқулдир бу ҳадис,
Безабонларнинг тилидир бу ҳадис.*

Улуғ шоир асарлари замонамизгача омон етиб келди. Аммо улардаги мажозий қобик кўпинча теран ва эзгу фикрларни ўқувчи кўзидан яшириб келмоқда. Кўп ўринда улар анъанавий талқин қилинмоқда. Шу сабабли бўлса керак, биз — шоир ижодининг тадқиқотчилари — хануз унинг сатрлари қатига яширинган улуғ асрор ва рамзларни кашф этишга етарли журъат ва камолот топа олмай қолмоқдамиз, иккиланмоқдамиз, жўн таҳлиллар билан буюк ҳикматлар устоди олдида ўзимизни хижолатда қолдирмоқдамиз. Хўш, нега Навоий талқинидаги ўттиз қуш бизнинг замонамизгача етиб келди? Чунки бу «*ўттиз қуш*» — бу «*Симурғ*» инсониятнинг минг йиллик тарихидан бизгача тирик етиб кела олган, бутун инсониятга бўлган юксак меҳрини

улкан қалбларига жо эта олган ва шу билан бақога - **абадиятга эришган аждодларимиздир**. Улар бугун ҳам тирик. Ва биз билан ҳамнафас, янги тараққиёт уфқларига қараб толиқиш билмай парвоз этиб бормоқдалар, ҳали ҳам бизни олға чорламоқдалар. Бугунги кунда уларнинг кўпгина армонлари кушойиш топа бошлади. Аммо биз — камолот сари интилаётган кушлар — бир нафас йўл машаққатларидан толиқсак, беғамлик, тараддуд ва ё тушкунликка берилсак, Олий ҳақиқат сари интилишдан бир нафас чекинсак, бутун инсониятнинг минг йиллик орзуларига хиёнат қилган бўламиз, боболаримизнинг табаррук умидига шак келтирган бўламиз. Бунга бизнинг ҳаққимиз борми?

4-боб.

Навоийшунослик ва жаҳон маданияти

(Алишер Навоий ва минтақа адабиётшунослиги)

Алишер Навоий ижоди Яқин ва Ўрта Шарқ минтақа маданиятининг кўп асрлик ривожига ҳосиласидир. Ўз навбатида бу минтақа маданияти жаҳон маданиятининг муҳим ва салмоқли узвий қисмларидан бири ҳисобланади. Навоий ижоди турли жиҳатлардан ўрганиб келинмоқда. Шу жумладан унинг адабий-танқидий қарашлари ҳам анчагина ўрганилган ва бу соҳада А. Ҳайитметовнинг 1959 йилда нашр этилган китоби анча мукамалдир.

Яқин ва Ўрта Шарқда адабиётшунослик илмининг ривожига ва такомиллини, унинг бошқа минтақалар, жумладан, қадим юнон адабиёт назарияси билан боғлиқ ва фарқли жиҳатларини ўрганиш бўйича А. Ҳайитметов ва 80-90 йиллар орасида қатор тожик олимлари (А. Сатторов, Р. Мусулмонкулов, Х. Шарипов), баъзи рус олимлари (масалан, А. Б. Куделин) жиддий тадқиқотларни амалга оширдилар.

Эндиликда муҳим бир вазифа навбатда турипти. Бу ҳам бўлса, минтақа адабиётшунослигининг назарий масалаларини бугунги кун талаблари даражасида ишлаб чиқиш, шакллантириш ва ўтмиш ижодкорлар, жумладан Алишер Навоий ижодий меросини ушбу назарий асосда текшириш. Чунки ҳозирги кунда биз қўллаётган назарий замин асосан Европа минтақа адабиётининг бой амалий тажрибаси асосида ўша минтақа назариётчилари томонидан асрлар давомида шакллантирилган ва Шарқ адабиётининг XIX-XХ асрдан олдинги ривожига татбиқ этиш учун кўп жиҳатлардан мос келмайди.

Шу нуқтаи назардан, айниқса, бадиий ижод тариқи масаласи жиддий тадқиққа лойиқ бўлиб, агар Европа адабиётида ушбу категория адабий йўналиш сифатида XVII—XVIII асрдан бошлаб ва бевосита «метод» тушунчаси сифатида фақат XX асрда назарий шаклланган бўлса, Яқин ва Ўрта Шарқ адабиёт илмида ўзига хос адабий йўналиш сифатида XII асрдан ва илмий тушунча сифатида XV асрда

шаклланган ва шу сабабдан ҳам бу соҳадаги муайян тушунчаларни кейинги давр Европа анъанасидан кўчириб Шарқ адабиёти классиклари ижодига татбиқ этиб бўлмайди.

Алишер Навоийнинг минтақа адабиётшунослигини яратишга қўшган ҳиссаси улкандир. Фақат унинг ўз бадиий ижодини ушбу адабиётшунослик анъаналари асосида ўрганиш ҳанузгача ҳал қилинмай келаяпти. Бугунги кунда шоир ижодини баъзан диний мотивлар, баъзан тасаввуф анъаналари нуқтаи назаридан талқин этишга уринишлар, бу соҳадаги оқсашлар ва чалкашликларнинг жиддийлигини, ҳар бир минтақа бадиий ижод таржибасини ўша заминда туғилган илмий тушунчалар системаси асосида англаб этишга уриниш лозим эканлигини кўрсатиб турипти. Бунда, бир жиҳатдан, Алишер Навоий бадиий тафаккури минтақа фалсафий, илмий, диний, ирфоний, ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ эканлиги, иккинчи жиҳатдан, бу тафаккур йўналишининг ўзга йўналишлардан моҳиятан мустақиллиги, ўз ички ривожланиш қонунларига, мукаммал ички қурилишга эга эканлигини ҳис қилиб, ушбу қонуниятларни минтақа адабиёт илми ва шоирнинг ўз назарий хулосаларига асосланган ҳолда, унинг асарлари мураккаб мазмунидан келиб чиқиб очиқ беришга астойдил интилиш зарурдир. Қуйида ушбу фикрларни мустақил тадқиқот натижалари ва янги топилган адабий фактларга асосланиб исбот этишга ҳаракат қилинади.

Аввало олдинги бобларда айтилган масалалар юзасидан биров назарий изох ва хулосалар лозим бўлади. Маълумки, фанда «*жаҳон адабиёти*» деган тушунча мавжуд. Бу тушунча жаҳонда адабиёт пайдо бўлган биринчи кундан бошлаб ўз тўлақонли маъносига эга бўлган эмас, албатта. Аввал жаҳоннинг турли минтақаларида бадиий адабиёт маълум халқларнинг оғзаки ижоди, кенг маънодаги маданияти асосида шаклланиб, ривожланиб, ушбу халқлар маданиятининг алоҳида тармоғи бўлиб ажралиб чиққан. Ҳар бир адабиётнинг асос-ашёсини, тағзаминини муайян халқ тили ташкил қилади. Шундай экан, даставвал, миллий тиллар асосида миллий адабиётлар шаклланиши табиийдир. Аммо қадим асрларда маълум элатларнинг тиллари муайян тарихий шароитлар оқибатида ўз миллий чегарасидан ташқарига ёйилиб, умумминтақа аҳамиятидаги тилларга айланган. Масалан, қадимги ҳинд тили - санскрит, қадимги юнон ва латин тиллари, хитой тили, қадимги турк тили, авесто тили, қадимги миср тили, яҳудий тили ва ҳоказолар. Кейинги асрларда Қуръон ва ислом динининг кенг тарқалиши билан араб тили ҳам катга минтақада адабий тил бўлиб шаклланди. Бу тилда бой бадиий, илмий, диний адабиёт яратилди.

X—XI асрларда форс ва турк тиллари ҳам минтақа тиллари сифатида шуҳрат қозондилар. Жумладан, XIII аср иккинчи ярми - XIV аср бошларида Ҳиндистонда яшаган Амир Хусрав Деҳлавий араб,

форс, турк тилларини жаҳоний тиллар сифатида талқин этади. Бундай улуғ тиллар ва улар асосида яратилган адабиёт баъзи ҳолда тарих қаърида қолиб кетган бўлса (масалан, қадимги миср тили ва адабиёти), кўплари йирик минтақа маданиятларининг шаклланишига асос солдилар. Жумладан, қадимги юнон ва лотин тилларида яратилган бой адабий мерос яҳудий тилида нозил этилган «Библия» муқаддас китоби анъаналари билан уйғунлашиб, аввало, бутун Европа халқлари юксак маданияти ва бой адабиётига тағзамин бўлди. Кейинча эса бу умумевропа маданий анъаналари, Шимолий ва Жанубий Американинг ҳозирги кўпчилик аҳолиси, Австралия ва Янги Зеландия, Сибир ўлкаларига келиб жойлашган аҳоли орасида тарқалди.

XIX аср охирларидан бошлаб бутун дунёда капиталистик муносабатларнинг мавқеи кучайиб бориши натижасида ўзга минтақа зиёли табақалари орасида ҳам Европа минтақа маданиятига қизиқиш кучайиб борди ва Мирза Фатҳали Охундов, Робиндранатх Тҳакур, Жўржи Зайдон, Абдулла Қодирий каби миллий адабиётларнинг таниқли намояндалари онгли равишда Европа адабиёти анъаналарини ижодларида фаол ўзлаштира бошладилар. Натижада XX асрга келиб жаҳон адабиёти, жаҳон маданияти деганда, биринчи навбатда, Европа минтақа адабиёти ва маданияти анъаналари беихтиёр етакчилик мақомида тасаввур қилина бошланди ва бундай кайфият жуда кўп ўринларда сезилиб қолди. Айниқса, адабиёт назарияси, ундаги таъриф ва тушунчалар, ҳатто, ўзга минтақалар адабиётини тадқиқ этишда ҳам Европа минтақасида тарихан шаклланган асос йўналишлардан келиб чиқиб талқин қилинди ва *“шўролар даври”* адабиётшунослигида бу тамойил, айниқса, кучайиб кетди.

Ўзбек мумтоз адабиёти, жумладан, Алишер Навоий ижодини ўрганишда ҳам ушбу тамойил узоқ йиллар ҳукмрон бўлиб келганлиги бугунга келиб баъзи ўринларда нохуш таассурот қолдирмоқда. XX аср бошлари янги аср маърифатпарварлиги ва жадиदчилик ҳаракати адабиёт соҳасида ҳам ўз даври учун муҳим ижобий ҳодиса бўлган эди. Бу даврга келиб Фитрат, Чўлпон, Айний ва бошқаларнинг меҳнатлари туфайли ўтмиш ўзбек адабиётини ўрганиш ҳам янгича заминда қадини тиклай бошлаганди. Аммо, 1937—1938 йиллар қатағонлари ва *«социалистик реализм»* деб аталган янги пролетар адабиётнинг зўраки жорий қилинган яккахокимлиги оқибатида ўзбек адабиёти тарихий илдизларидан деярли узилиб қолди, ўтмиш адабиёт яхши ва ёмонга, *«прогрессив»* ва *«реакцион»*га ажратилди, ҳатто Алишер Навоийнинг яхлит дунёқараши ҳам иккига бўлиб ташланди. Агарчи, 60-йилларда шоир асарларининг асл матнларини жиддий тадқиқ этиш амалга оширилиб, *«Хамса»* ва *«Хазоинул-маоний»*нинг тўлиқ матнлари босиб чиқарилган бўлса ҳам, кейинча яна қирқиш-қисқартиришлар кенг урф бўлди, *«Маҳбуб ул-қулуб»*, *«Насойим ул-муҳаббат мин шамоим ул-футувва»* каби муҳим асарларнинг мукаммал матнлари эса

мустақилликгача эски ёзувдаги кўлёмаларни ўқий олмайдиган кўпчилик китобхон ва ҳатто адабиёт мутахассислари нигоҳидан яширин қолди. Бундай ҳолатда, албатта бизнинг ихтиёримизда Европа адабиётшунослиги қоида ва тушунчаларидан ўзга илмий тадқиқ воситалари мавжуд бўлмаслиги тайин эди. Навоий ижодини холис ўрганишга Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов, Алибек Рустамов каби етакчи олимларимизнинг қўшган ҳиссаси бекиёс. Айниқса, А.Ҳайитметовнинг «*Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қараишлари*», «*Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан*» китоблари, Азиз Қаюмовнинг буюк мутафаккир ижодига бағишланган қатор рисоалари, А.Рустамовнинг «*Навоийнинг бадиий маҳорати*» каби асарларида, қатор бошқа мақола ва китобларда назарий жиҳатдан кўплаб қимматли фикрлар, мулоҳазалар ўртага ташланди.

Аммо ҳанузгача бу турли илмий манбаларда сочилиб ётган кизиқарли фикрлар бир мустақил ва уйғун тартибга келтирилган эмас. Натижада, мумтоз адабиётимизга оид илмий тадқиқотларда, кўплаб дарсликларда, олий ўқув юртларида ўқитилаётган курслар мазмунида ҳанузгача эскича ёндошув, яъни Европа минтақа адабиёти тажрибаси асосида шаклланган тушунчалар системасига кўр-кўрона боғланиб қолиш кучли даражада сезилмоқда, аниқроғи ҳукмрон мавқеини сақлаб келмоқда. Мен Европа адабиётшунослигининг улкан ютуқларини, унинг жаҳон адабиётини ўрганишга қўшган бекиёс ҳиссасини асло инкор қилмоқчи эмасман. Аммо, жаҳон адабиёти таркибида Европа минтақасидан ўзга улкан минтақа адабиётлари ҳам бор. Улар Европа адабиёти анъаналаридан анча-мунча, баъзан кескин фарқ қилувчи, ниҳоятда ўзига хос, бой ва гўзал анъаналар яратганлар. Масалан, Узоқ Шарқ ёки Ҳиндистон минтақа маданиятларида мустақил фалсафий мактаблари, ўзига хос театри, тасвирий санъати, бадиий адабиёти билан бирга бой фалсафий ва бадиий тафаккур тажрибасига таяниб яратилган поэтика ва адабиёт илмининг мукаммал назарий тизимлари мавжуд. Биз ҳануз уларни жиддий ўрганишга қунт қилганимизча йўқ.

Хитой ва Ҳинд адабиётшунослигини қўя туриб, ўзимизнинг Марказий Осиёни олайлик. Ватанимиздан етишиб чиққан машҳур қомусий алломалар IX—XIII асрларда кўп умрларини Бағдодда, Гургонда, Исфажонда, Ғазнада ва ўзга шаҳарларда ўтказганлар, ўша юртларда баракали ижод қилганлар. Асли қадимда Балх, Ҳирот, Астробод каби шаҳарларни ўз ичига олган Хуросон ҳамда Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Урганч, Хива, Термиз, Тошкент, Қўқон, Хўжанд каби маданият марказларига эга бўлган Мовароуннаҳр (Амударёнинг бериги қирғоғи маъносида) ўлкалари юксак маданий мавқедаги яхлит бир минтақа эди.

Масалага янада кенгроқ миқёс билан ёндошилса, яхлит минтақа маданияти маъносида илгари «Яқин ва Ўрта Шарқ» деган шартли атама остида назарда тутилган, деярли икки минг йил давомида шаклланиб келган Хуросон ва Мовароуннаҳр, Эрон ва Шимолий

Ҳиндистон, Арабистон ва Шимолий Африка, маълум даврда араб Испаниясидан ҳозирги Шарқий Туркистон, Кавказ, Волгабўйлари ва Сибирнинг маълум қисмларигача ўз ичига қамраб олган улкан бир ҳудудга тегишли маънавий-руҳий ягоналик мавжуддирки, унинг асослари исломдан ҳам олдин, «Авесто» ва монийлик ғоялари тарқала бошлаган даврдаёқ юзага кела бошлаган. Бу жараёнда агар Эрон-Ироқ ҳудуди арабий, сурёний ва эроний элатлар маданиятини частиштирувчи замин бўлган бўлса, Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари дарий-туркий ва ҳатто ҳинд элатлари маданиятларининг ўзаро бойиш ва таъсирланиш майдони бўлди. Мелодий эранинг VII—VIII асрларидан бошлаб ислом динининг минтақада кенг тарқалиши ушбу тарихий-маданий жараёни янада ривож олдириб юборди. Бу маданият, албатта, ўзга минтақа маданиятларининг баракали таъсиридан холи қолмади. Ҳинд, мўғул ва хитой маданиятлари унга катта таъсир кўрсатди, Византия орқали христиан ва юнон-рим маданиятининг унга таъсири исломдан анча илгари бошланди.

IX—X асрларда кенг кўлам олган таржимачилик анъанаси нафақат қадим ҳинд, сурёний, Бобил ва Византия маданиятлари билан мусулмон алломаларини яқиндан ошно қилди, балки қадим Юнон ва Румнинг ниҳоятда бой, ранг-баранг фалсафий, тарихий-илмий, адабий меросининг асл манбаларини мусулмон дунёси тафаккур оламига бевосита олиб кирди. Натижада дунё маданий тараққиётида бир буюк ходиса юз берди — **мусулмон минтақа маданияти** аталмиш янги бир маънавий-руҳий олам шаклланди. Бу оламга мансуб кўпчилик юртдошларимиз номлари китобхонга яхши таниш. Ҳозир Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний дейилса, ёш бола ҳам билади. Фақат бир нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, барча ўзаро қирғинлар, ноҳақ қон тўкишлар, олийзот мутаассибларнинг шафқатсиз қатағонларига карамай, минтақамизда VIII асрдан диний мазҳаблар хилма-хиллиги, X асрдан эса ҳақиқат изловчиларнинг турли йўналишлари ва ҳурфикрлик тўлиқ маънода мавжуд бўлган ва расман тан олинган эди. Бу воқелик Муҳаммад Ғаззолий, Умар Хайём асарларида бевосита акс этган ва тарихий далиллангандир.

Бундай умумий маданий-маънавий иқлим бадиий адабиётнинг ҳар томонлама гуллаб яшнаши ва унинг назарий муаммолари мустақил асосда пухта ишлаб чиқилишига олиб келмай қўймас эди. Ҳақиқатан VIII—XIV асрлар давомида Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусийларнинг бадиий тафаккур ҳақида чуқур фалсафий-назарий рисоалари яратилди, тазкиранавислик, қофия, аруз, бадиий санъатлар ҳақида алоҳида-алоҳида илм соҳалари шаклланди ва ривож олди. Абу Нувос, Мутанаббий, Ал-Мааррий сингари араб, Рудакий, Унсурий, Фирдавсий, Санойи каби форс, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Носируддин Рабғузӣ сингари турк тилли шоир ва адиблар дунёга шуҳрат таратдилар.

Алишер Навоий нафақат ушбу буюк маданий меросни мукаммал ўзлаштирди, балки уни ўзининг ҳам бадий ижодида, ҳам назарий умумлашмаларида янада юқори босқичга кўтарди, яхлит тақомилига етказди, мутлақ янги бадий-фалсафий дунёқарашни шакллантиришга муваффақ бўлди. Бунда у бевосита Аттор, Румий, Ироқий, Насимийлар фалсафий поэзиясидан кўмак олди, Низомий, Амир Хусрав, Лутфийлар асос солган анъаналарга таянди, устои ва пири Абдурахмон Жомий унга ҳам раҳнамо, ҳам сафдош, ҳам кўмакчи бўлди. Навоийнинг назарий мероси ўрганилмаган, деб бўлмайди. Мисолларни юқорида тилга олдик. Аммо бу назарий қарашларни унинг ўз ижодига, салаф ва халафлари ижодига татбиқ этишга жиддий уриниш деярли бўлмади. Бизнинг миллий маданиятимиз яқин ўтмишда ўз табиий-тарихий минтақа доирасидан сунъий равишда узиб олинди. Натижада Европа минтақа маданияти анъаналарини «*жаҳон маданияти*» деб, ўз минтақа маданиятимиз анъаналарини, нари борса, маҳаллий-миллий чегаралардаги маданият унсурлари, деб қарашга одатландик. Миллий маданиятни жаҳон маданияти даражасига кўтариш, унга эш қилишни нотўғри тушундик. Бугун энди биз учун ўз минтақа маданиятимизни чуқур ўзлаштириб ва мустақил заминда ривожлантирибгина асл маънода жаҳон маданиятига эш бўла бошлашимиз мумкинлигини аста-секин тушуниб етмоқдамиз. Бундай қараш мутлақо бир минтақа маданиятини бошқасига қарши қўйиш ёки бири чегарасида иккинчисини ижодий ўзлаштиришдан тийилиш маъноларини билдирмайди, албатта. Жаҳон халқларидан ким қаерда арзигулик бир натижага эришган бўлса, уни таҳсин қилмоқ, ўрганмоқ, ўзлаштирмоқ лозим. Аммо ўзлигини унутиш ўзгани тўғри тушунишга йўл очмайди. Аксинча илмда бир ёқламаликни келтириб чиқаради.

Навоийшунослик илмининг устоз алломаларидан профессор А.Ҳайитметов юқорида номи тилга олинган илк рисоласида Навоий адабий-танқидий меросини таҳлил этар экан, улуғ мутафаккирнинг форсий ва туркий тилли шоирлар ҳақида мулоҳазаларини умумлаштириб ёзган эди: «*У (Навоий) бу шоирларнинг ижодий методларини асосан икки турга — ҳақиқат тариқи ва мажоз тариқига ажратади*». Дарҳақиқат, олим бу ўринда Яқин ва Ўрта Шарқ мумтоз адабиётини ўрганиш учун ниҳоятда муҳим бўлган фикрга диққатни жалб этган. «*Method*» тушунчаси «*англаб етиш (ва етказиш) йўли, йўналиши*» маъносида юнон тилидан араб тилига «*тариқ*» сўзи билан аниқ таржима этилган. Ўтмишда, масалан, тасаввуф анъанасида «*тариқат*» шаклида бу тушунча фалсафий маънода кенг қўлланилган. Алишер Навоий асарларида эса ушбу атама **бадий ижод тариқи** маъносида таърифланиб, илмий тушунча даражасига кўтарилди. Европа адабиётшунослиги анъанасига нисбатан 5 аср илгари рўй берган бу салмоқли илмий кашфиётнинг тўғри таъкидланиши навоийшуносликнинг катта ютуғи эди. Аммо афсусланарли жойи шундаки, давр тақозоси билан кейинги

тадқиқотларда шоирнинг ижод тариқи гоҳо «*прогрессив анъанавий романтизм*», гоҳо «*реализм*» деб талқин этилди ва Навоийнинг ўз **таъкидлари** етарли эътибор топмади. Бунга, бир жиҳатдан, ўша даврларда маънавий ҳаётимизнинг барча жабҳаларига чангал урган мафкуравий тазйиқ бевосита сабаб бўлса, иккинчи жиҳатдан, умуман миллий маънавиятимиз такомилининг изчил ўрганиш имконияти чекланганлиги ҳам таъсир кўрсатди. Ҳар ҳолда «*романтизм*» XVIII аср охири — XIX аср бошларида муайян тарихий шароитда Европа адабиётида шаклланган адабий ҳодиса эди. Бу муайян тарихий-адабий тушунчани XV аср Шарқ адабиёти намояндалари ижодига нисбатан қўллаш фақат масалани чалкаштиришга олиб келарди. Ўша давр Европа олимлари таъкидлаб ўтишганидек, «*романтизм*» методи XVIII аср Буюк француз инқилоби натижаларининг давр ижодкор зиёлилари тафаккурига таъсири билан боғлиқ бўлиб, нафақат адабиёт, балки иқтисод илмида ҳам, фалсафий қарашларда ҳам ўз аксини топган ва яхлит бир маънавий-ижодий муҳит ҳосиласи сифатида юз кўрсатган эди.

Алишер Навоий ижод этган ва унинг дунёқараши шаклланган тарихий-минтақавий муҳит эса буткул ўзгача асосларга таянгани маълум. **Бадиий ижод тариқи** шоир ё адибнинг ўзи маълум даражада тушуниб туриб риоя қилган бадиий тадқиқ йўлини англатади. А.Ҳайитметовнинг илк тадқиқотларида ўз вақтида «*мажоз йўли билан асар ёзган шоирлар реал ҳаётга яқинроқ эдилар*» деб таъкидланган, «*Навоий ҳам ўз ижодий йўлини шу мажозий йўлга мансуб, деб атаган ва онгли равишда тобора унинг ичига кириб борган эди*» деб билдирилган ниҳоятда тўғри фикрлар кейинги ишларда изчил ривожлантирилмади. Олимнинг «*Шарқ адабиёти ижодий методи тарихидан*» китобида Шарқ адабиёт назариясига оид ниҳоятда бой ва диққатга сазовор фактик материаллар мавжудлиги баробарида, муаллифнинг юқорида қайд этилган мулоҳазаларига моҳиятан зид ҳулосалар келтирилди. «*Тасаввуф ва мажоз*» бобида Навоий ҳамиша чуқур эҳтиром билан ёд этган Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий сингари «**ҳақиқат тариқининг суҳанварлари**» ижодига муайян даражада беписандлик билан ёндошилиб, улар дунёқараши «*асос эътибори билан ниҳоятда реакцион*» эди, деб баҳоланганлигини давр талаби билан боғлаш мумкин, аммо бугун учун ҳам муҳим бўлган назарий чалкашлик шундаки, бу китобда «*мажоз*» тушунчаси тўлиғича «*аллегория*» маъносида талқин қилингани сабабли китобни ўқиган кишида Яссавий ва Боқирғонийлар «*ҳақиқат тариқи*га» (суфизм ғояларини тўғридан-тўғри – аллегориясиз - баён қилувчилар сифатида), Аттор ва Румийлар эса «*мажоз тариқи*»га (ўз асарларида ирфоний ғояларни мажозий тасвирларга таянган ҳолда куйловчилар сифатида) мансуб бўлиб қолгандек таассурот туғилади.

Албатта, бугунги хурлик замонида илгари ёзилган асарларни танқид қилиш осон. Аммо, эски ақидалар, янглиш назарларни қайта

кўриб чиқмасдан маънавий ҳаётда, жумладан адабиётшунослик илмида, янгиланишга, янги уфқлар сари интилишга эришиб бўлмаслигини ҳаёт кўп марта тасдиқламоқда. Ҳатто, Азиз Қаюмовнинг «*Садди Искандарий*» достонининг ғоявий мазмуни ҳақида 70-йиллардаёқ билдирган мутлақо янгича мулоҳазалари, Алибек Рустамовнинг Навоий дунёқараши ҳақидаги жиддий фикрлари ҳалигача кўпчилик назаридан четда қолмоқда. Ваҳоланки, уларни янги дарсликлар ва оммабоп нашрлар мағзига сингдирилиши бугунги кун заруратидир.

Навоийдаги «**мажоз тариқи**» ниҳоятда теран фалсафий ва адабий-назарий тушунча. Уни тўғри талқин этиш учун «**мажоз**» тушунчасининг мазмуний микёси Европа адабиётшунослигидаги «*аллегория*» термини маъно доираси билан чекланмаслигини ҳис этмоқ лозим. Бунинг учун эса минтақа маданияти мазмуний тақомили ҳақида ҳар тарафлама маълумот ҳосил қилиш талаб этилади. Масалан, тасаввуф шеърляти намояндаларининг «**мажоз**» тушунчаси ҳақидаги тасаввурлари «**мажоз тариқи**» намояндаларининг мустақил тасаввурларидан моҳиятан фарқ қилишига жиддий эътибор қаратиш лозим. **Мажоз** — тасаввуф поэзиясида **аллегория**, Навоий талқинида эса **метафора**дир. «*Аллегория*» — бир моҳиятни бошқа бир суратда ифодалаш бўлса, «*метафора*» бир йўла бир неча маъно товланишига эга бўлган мураккаб моҳиятни англата билишдир. Агтор ва Румий асарларидаги мажозий ривоят ва ҳикматлар Низомий, Деҳлавий, Навоий эпик шеърлятидаги «**мажоз тариқи**» тасвир принциплари билан ўз вазифаларига кўра бошқа-бошқа моҳиятлардир. Агтор «**мажоз**» тушунчасини дунёқараш системасидаги унсур сифатида бир маънода ва тасвир принципи сифатида бошқа маънода тасаввур қилади. Навоий эса «**мажоз тариқи**» тушунчасини ҳам дунёни англаб етишнинг алоҳида бадиий-фалсафий йўли, ҳам бадиий тасвир принципи маъноларида бир йўла уйғун яхлитликда тушунади ва «**мажоз**» тушунчаси мазмун-мундарижасини мутлақо янгича талқин қилади. Мутафаккир адиб салафлари Низомий, Саъдий ва Ҳофизларга таяниб, бадиий-фалсафий тафаккур тақомилида буюк бурилиш ясади ва кейинги авлодларга бу йўналишда буткул янги уфқлар очиб берди. Бадиий-фалсафий тафаккур тақомилининг ушбу янги босқичида нафақат туркий Бобур, Фузулий, Андалиб сингари шоир ва адиблар, балки Соиб Табризий, Мирзо Бедил, Асадулло Ғолиб каби форсийзабон ва ҳатто Кабир сингари ҳиндузабон шоирлар ҳам янада янги ютуқларга эришдилар, инсон руҳий тақомилини таъмин этиб бордилар. Бугун энди «*Ҳамса*» достонларини афсона даражасида талқин этиш билан ҳам, ахлоқий ва ирфоний талқинлар билан ҳам қониқиш даври ўтди. Халқ бундан юқорироғини англашга қодир эмас, деб тасаввур қилиш учун ҳам асос қолгани йўқ. Оллоҳга шукроналар бўлсинки, бугун халқимиз Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларнинг ўзбек тилидаги таржимаси билан эркин танишиш имконига эга. Миллий

маънавиятимизнинг энг қадим илдизларидан бошлаб, жаҳон адабиётининг мумтоз намуналаригача ишқибозлар қўлига эркин етиб бормоқда. Ҳар бир шахс ўзлигини борган сари теранроқ англаб бориш имкониятлари кундан-кун кенгаймоқда.

Воқелик мураккаб. Унинг диний ва дунёвий мазмуни, фалсафий ва бадиий талқини мавжуд. Бир тимсолда буларнинг барчасига бир йўла ишора қилиш ўртача салоҳиятли одми шоирнинг қўлидан келадиган юмуш эмас. Бунинг учун даҳо қудрати лозим. Навоийнинг шеърӣ салоҳияти шу юкни зўриқиш билмай кўтара оладиган қувватга молик эди. Шу сабаб у «*Низомий панжасига панжа урмоқ*»қа журъат этди. Буюк салафи бошлаган тамойилни такомилга етказди. Шу билан ҳақиқий фалсафӣ теранликда воқеликни мустақил таҳлил ва талқин эта олувчи **бадиий ижод тариқини** Европадан бир неча аср олдин кашф қилди. Биз бу **ижод тариқи** нима эканини пухта англаб ета олмасак, нафақат ўз адабиётимиз, балки Арабистон ва Туркия, Ҳинд ва Эрон адабиётини ҳам, маданиятини ҳам мукаммал идрок эта олмаймиз. Миллий маънавиятимиз такомил даражасини бугунги кун талабига мувофиқ тарзда идрок этиш ва бундан тўғри хулосалар чиқара билиш учун Алишер Навоий бадиий оламини жиддий ва чуқур ўрганиш, айнӣқса, ундаги «*Ҳақиқат*» ва «*мажоз*» тимсолларини теран тасаввур этмак лозим. Шунда ўзимизга ҳам, ўзгаларга ҳам нафимиз кўпроқ тегади, саъй-ҳаракатларимиз янада баракалироқ бўлади.

Алишер Навоийнинг «*Лисон ут-тайр*» асари («*Симург машаққати*»)⁶⁶

Алишер Навоийнинг энг мураккаб асари, эпик шеърӣятининг қонунӣ якуни «*Лисонут-тайр*» достонининг насрий баёни нашрдан чиқди⁶⁷. Бу достон ҳақида ўз фикрини айтмаган йирик навоӣшунослар кам, XX аср шарқшунослигининг йирик намоёндаларидан бири бўлмиш Е.Э.Бертельснинг 1928 йилда чоп этилган «*Навоӣ ва Аттор*» мақоласидан кейин бу асарни ўрганиш соҳасида кўп ишлар амалга оширилди, ўзбек классик адабиётининг Олим Шарафиддинов, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Воҳид Абдуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Суюма Ғаниева, Натан Маллаев каби билимдонлари бу асар ҳақида ўз тадқиқот ва кузатишларини эълон қилдилар. 60-йилларда «*Лисон ут-тайр*»нинг Ш. Эшонхўжаев томонидан тайёрланган илмӣ-танқидӣ матни босилиб чиқди. Охирги йилларда бу достонга бўлган

⁶⁶ Муаллифнинг мақолага қўйган сарлавҳаси шундай эди. Аммо илк нашрида журнал муҳаррири талаби билан сарлавҳа ўзгартирилган.

⁶⁷ Алишер Навоӣ. Лисон ут-тайр (қуш тили). Насрий баён муаллифи Ш. Шарипов. Масъул муҳаррир С. Ғаниева. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Т., 1984,

кизикиш кучайиб бораётганига далил қилиб, 1978 йилда ушбу асар бўйича бир йўла икки кандидатлик диссертацияси ёқланганлигини эслаб ўтиш kifоядир.

Дарҳақиқат, «*қуш тили ишорати*» билан битилган бу ажойиб комусий асар тадқиқотчилар томонидан турлича баҳоланиб келинмоқда. Бунга мазкур дostonнинг мажозий услуби ва унда Ўрта аср шарқ шеърятининг ўзига хос хусусиятлари жамланганлиги сабабдир. «*Қуш тили*», яъни рамзий тил билан битилган бу асар — «*Лисон ут-тайр*» Фаридиддин Атторнинг суфиёна-пантеистик «*Мантиқ ут-тайр*» асарига татаббу-жавоб тариқасида ёзилган. Унинг асосий сюжети 63 ҳикоятни ўз ичига қамраб, ажойиб бир кошинли тасвир тусини олган. Унда шоир биографиясига оид ишораларга ҳам, социал, ахлокий, суфиёна, фалсафий ва бошқа турли масалаларга ҳам ўрин берилган.

Асарнинг бош ва етакчи образи Симурғ — китобхон савияси, дунёқараши, салоҳиятига қараб — гоҳ олий маънавий хилқат — гўзаллик ва камолот тимсоли, гоҳ етишиб бўлмас олий кудрат тарзида гафдаланиши мумкин. Албатта, кўп маънолилик бу асарнинг асл моҳиятини ташкил қилади ва бу услуб мумтоз адабиётнинг энг ёрқин анъаналари руҳидадир. Асардаги ярқ этиб кўзга ташланувчи Ўрта аср Шарқ адабиётининг яна бир кучли бадий анъанаси ҳайратомуз муболага кудратидир.

Муболагага асосланган турли поэтик санъатларнинг чекланган шаклларида ташқари, умуман муболага принципи мавжуддирки, Ўрта асрлар жаҳон адабиёти учун етакчи услубий хусусиятлардан саналиши мумкин бўлган кенг маънодаги муболага принципи Европа адабиётида Гаргантюа ва Пантагрюэль қиёфалари, «*Ламанчлик қайғули рицарь*» Дон Кихотнинг қахрамонлик саргузаштлари ва бошқалар тимсолида намоён бўлса, Шарқда бунинг мисоллари янада беҳисобдир.

Биз мурғак Алишернинг «*Мантиқ ут-тайр*»га оташин муҳаббати ҳақида ўйга чўмар эканмиз, юксакларда кенг қанот ёзиб парвоз этаётган бургут сари ҳавас билан талпинаётган тийрак полапон кўз олдимизга келаверади. Ҳали у Фаридиддин Аттор шеърӣ оламини ўткир танқидий нигоҳи билан қайта кўриб чиққанича йўқ, бироқ туғма даҳоларга хос ички шуур билан унинг улугворлигини, атрофдаги мавжуд маънавий муҳитга нисбатан парвози жуда юксак эканини ҳис этади, унга ҳавас қилади, жон-дилдан интилади. Навоийшунос олимимиз Иззат Султон бу ҳолатни «*даҳонинг илк уйғониши*» деб жуда чиройли атаган эди. Аммо полапоннинг қанотлари қотмаган ҳали, қалб кўри энди учқун олабошлаган пайт.

Шунинг учун узоқ йиллар Навоий улуг Фаридиддин Аттор асарини фақат таржима қилишнигина орзу этади. Кейин орадан кўп йиллар ўтади. Ёш Алишер ҳаётнинг машаққатли довонларидан сабот ва чидам билан ўтиб улғаяди, ички маънавияти юксак камолотга кўтарилади. Юрагидаги эрта уйғонган парвозга интилиш элга, инсониятга бўлган ёлқинли меҳр алангасига айланади. Шеърятига ундан сачраган

шароралар кишилар қалбида ўт ёқади. Шеърят бобида бутун турк улусини яққалам қилиб, «*Хазоин ул-маоний*»нинг тўрт девонини ва «*Хамса*»нинг беш достонини ёзиб тугаллайди. Устод Жомий унга ҳавас қилади. Энди унинг қанотлари етти қават осмонни ҳам ёриб ўтишга қодир, юрагидаги аланга қуёшга айланган. Энди «*Мантиқ ут-тайр*»нинг оддий таржимаси Навоийни қониқтирмайди, унга жавоб-татаббуъ ёзиши зарур.

Албатта, «*Бадоеъ ул-бидоя*»дан «*Лисон ут-тайр*»гача босиб ўтилган ижодий йўл ўзининг маълум такомил поғоналарига эга эканлиги ўз-ўзидан равшан. Даҳолар ижодий такомилида баъзан сониялар асрлар қудратига эга бўлади. «*Ҳар бир фигонимни бир достонимда жо қилганман*», дейди шоир. Демакки, Навоий бадиий тафаккури генезисининг энг олий нуқталаридан бўлмиш «*қушлар тили*» билан битилган достони унинг ғазалларида ифодаланган рангин дунё билан, қитъа ва рубоийларидаги ҳикматлар ганжинаси билан, таржеъбанд («*Харобат аро кирдим ошуфта ҳол*») ва соқийномаларидаги руҳий ҳолатлар, Мажнун изтироблари ва Баҳром саргузаштлари, Фарҳоднома ва Искандарнома қаҳрамонларининг чўнг ва чигал камолот йўли билан ич-ичидан, томир-томирдан пайванд бўлиб кетганлиги ва ўшалар замиридан табиий ўсиб етишганлиги шубҳасиздир. Бахт қуши — Симурғни излаб йўлга чиққан қушлар тақдири «*Асрорнома*», «*Мусибатнома*» ва «*Уштурнома*»лар силсиласидаги «*Мантиқ ут-тайр*» образлар дунёсидан кўра Фарҳод ва Хусрав, Искандар ва Чин ҳокони, Баҳром ва Шопурлар тақдирига кўпроқ боғлиқ эканлигига эътибор қилмаслик мумкин эмас.

Навоий қушлар саргузаштини уларнинг ўзаро маълум ижтимоий уюшув («*ижтимоий тақдим ва таъхир*») учун эҳтиёж пайдо қилганлари, бироқ тартиб бўлмагани сабабли пастлар баланд ва баландлар паст жойлашиб, ўртада низо чиққан лаҳзадан бошлайди. Бу низони ҳал қилишга ожиз қолган паррандалар бир адолатли шоҳ бўлганда, қийинчиликлар бартараф бўларди, деб умид қиладилар ва шу фурсатда Худхуд орага тушади. Бироқ Аттор асаридаги раҳбар, йўлбошловчи бўлмиш бу образ Навоий асарида маълум маънода зоҳирий воситага айланиб қолади. Навоий достонининг суюкли бош қаҳрамони Худхуд эмас, Симурғдир. Қушлар Симурғга интилади.

Навоий ўз ғояларини турли ишоралар, композицион воситалар ва, айниқса, ҳикоятларнинг ўзига хос жилолари асосига қурган. Шу сабабли, бизнинг назаримизда, асардаги ҳикоятларни нафақат алоҳида таҳлил қилиш, балки ҳатто композицион ўрин алмаштириш ҳам мумкин эмас. Баъзи навоийшунослар «*Лисон ут-тайр*»да улуғ шоир таржимаи ҳолига тааллуқли чизгилар ва шахсий кўнгил дардлари изҳорини кўради. Дарҳақиқат, асарнинг кириш қисмида бу нарсаси маълум даражада сезилади. Лекин асарни бутунисича автобиографик ёки шахсий кўнгил изҳори сифатида талқин қилиш уни муайян қобикқа тикиштиришга уриниш бўларди, албатта. Зеро,

муқаддимадаги ҳикоя қилинган ҳаётий лавҳа бу «*сеҳрли тилсим*»нинг биринчи эшиklarини очувчи калит вазифасини ўтайди.

Маълумки, Навоий, «*одил шоҳ*» образини, янада аниқроқ қилиб, ўз тили билан айтсак, «*дарвеш-шоҳ*» тимсолини ёшликдан бирга ўсган дўсти Султон Ҳусайн Мирзо қиёфасида реал ҳаётда яратмоқчи бўлган ва бу йўлда ўз умрининг энг қимматли даврларини сарф этган эди. Аммо натижа шоир кутганидек бўлиб чиқмади. Зеро, бу темурийзода ҳам ўз даври, ўз тоифасининг фарзанди эди, ўзи келиб чиққан феодал гуруҳларга таянарди, яъни айрим маърифатпарварлик майлларида ҳоли бўлмаган феодал ҳукмдор эди ва шу сифатда иш олиб борарди. Даҳони — келиб чиқиши жиҳатидан, зоҳиран, ўзи мансуб ҳисобланган табақанинг интилиш ва манфаатлари қолипларига асло сиғмаган улуғ гуманист шоирни бу сифат мутлақо қониктирмас эди. Ҳусайн Бойқаронинг феодал табақа доираларида урф бўлган барча қабих иллатларга тобора муккасидан кетиши, бунинг оқибатида унинг хонадонида юз берган фожиалар, ота ва ўғил, оға ва инилар орасидаги тинимсиз қонли тўқнашувлар, айниқса Навоийнинг бу сулоладаги сўнгги умид учқуни — Мўмин Мирзонинг бобоси қўли билан маҳв этилиши шоир руҳини бекиёс ларзага солган, ҳаёт ва жамият ҳақидаги ўзи илгари ҳам унча бовар қилмаган ғояларини чил-чил этган эди. Бу изтироб яллиғи, аччиқ ўкинч «*Лисон ут-тайр*»нинг ҳар сатри қатида яққол намоён бўлиб туради.

Дарҳақиқат, «*Лисон ут-тайр*»нинг ёзилиш даврига келиб, эл дарди билан ёнган Алишерни на афсонавий Искандар қониктира олар эди, на реал Ҳусайн Бойқаро. Шундай экан, зоҳиран қараганда, «*Мантиқ ут-тайр*»нинг осмоний мистикаси айти муддао бўлиши мумкиндек. Аммо бунга Навоийдек улуғ арбоб ва бадий тафаккур даҳосининг бутун умр йўли, унинг катта ижтимоий фаолият тажрибаси ва ўз илдизлари билан реал воқеликдан бир дам узилмаган беҳудуд поэтик олами бутун борлиғи билан қарши туради. Натижада, зоҳирий пантеизм қобиғида машаққатли ва ҳайратомуз янги дунё чехраси ёришиб келади. Навоий ўз мислсиз журъатининг ниҳоятда жиддий, бениҳоя машаққатли эканини қалбан ҳис қилади, у буни қайта-қайта таъкидлайди, китобхондан уни тушунишда ўта эҳтиёткорлик талаб қилади. Достоннинг «*қушлар тили*» билан баён қилиниши, ундаги асл мазмуннинг жуда ичма-ич қобиққа ўраб берилиши, асарнинг бошидан охиригача тараддуд зилзиласи билан чулганганлиги, Ҳудҳуд тилидан ҳар қадамда ўлимга тайёр туриш лозимлигининг қайта-қайта такрор этилиши — ҳаммаси Навоий журъатининг нақадар юксак парвоз этганлигидан ҳамда шу билан бирга бу интилишда оёқ остидаги реал заминдан узилиб кетиш хавфи шоирни чексиз изтиробга солаётганлигидан нишона беради.

Аҳли башарнинг идеал ижтимоий уюшув сари интилиши унинг ҳар бир аъзоси маънавий камолоти билан узвий боғлиқ

эканлигини адабиёт қадимдан ғайри шуурий бўлса ҳам ҳис этиб келган. Туркийзабон адабиётнинг биринчи атоқли вакиллариёқ социал ва ахлоқий масалаларнинг ўзаро боғлиқлигига асос-этиборини қаратган эдилар. Юсуф Хос Ҳожиб бу масалага бағишланган улут китобини *«Қутадғу билик»* — *«Бахт келтирувчи билим»* деб атади. Аммо туркий элатлар аро феодализм жамияти энди мустаҳкам шаклланиб келаётган бу кўтарилиш босқичида муаммо адолатли шоҳ ва унинг доно маслаҳатчилари диққат марказига қўйилган тарзда ҳал қилинган ва бу — ўз даври учун табиий ҳол эди.

Одил шоҳ, дарвеш-шоҳ ҳақидаги орзулар сароб эканлигини англаб етган Навоий кушларнинг мажозий образларини яратиш воситасида, халқнинг ўзига мурожаат қилади.

Алишер Навоий айтади: *«Ҳар бир киши ранг, нақш ва бўёқдан — ўзлигидан чиқмай туриб, бундай ишни қилиши мумкин эмас.*

Эй Фоний, сен ҳам ҳақдан ана шундай йўқлик тила! Бу хил йўқ бўлиш билан абадий борлиқни қўлга киритасан!»

Шундай қилиб, Навоий матнида тасаввуфнинг кўплаб одатий терминлари мутлақо бошқача маъно касб этади, ташқи томондан Аттор ва Навоийда учровчи бир-бирига ўхшаш ҳикоятларнинг ботиний принципиал фарқи яққол билинади.

Масалан, Мажнун ҳақидаги ҳикоятда **Аттор талқини** бўйича Ошиқ ўз Лайлисини қидириб, йўл бўйида тупроқ элаб ўтиради. Унга: *«Сен нега маъшуқангни тупроқ ичидан қидираяпсан?»* дейишса, *«Мен уни қаердан бўлмасин, қайси йўл билан бўлмасин излай бераман, топсам, бас»*, деб жавоб қилади. Бу ҳикоятни, албатта, фақат пантеистик илоҳий ишқ маъносидагина талқин қилиш мумкин.

Навоийда ҳам Мажнун ҳақида бир неча ривоят учрайди. Уларнинг ҳар бири ташқи жиҳатдан юқоридаги мотивга маълум даражада мос келади. Масалан, даштда ўзи билан ўзи сўзлашиб кетаётган Мажнундан: *«Ким билан сўзлашмоқдасан?»* деб сўрашса, *«Лайли билан»*, деб жавоб беради. *«Ахир у сендан жуда узоқда-ку»*, дейишса, Мажнун: *«Эй, гофил, у менинг жонимдан ўрин олган!»* деб жавоб қилади.

Иккинчи бир ҳикоятда Қайсдан отини сўрашса: *«Лайли»* деб жавоб беради. Яъни Навоий ишқ йўлида ўздан кечиш ғоясини ҳамиша инсоннинг ўзга реал инсонга меҳри планида ҳал қилади ва пантеистик ғоя аслида фақат қобик даражасига тушиб қолади. Ишқ тушунчаси *«Лисон ут-тайр»* ҳикоятларида баъзан қиз-йигит орасидаги табиий му-носабатлар тарзида ҳам талқин қилинади. Ҳатто ҳолат аниқ бўлсин учун шоир ўз одатига хилоф густоҳликка ҳам йўл қўйиб: *«Ҳам йигит муштоқ, ҳам қиз муҳтож бўлиб, улар юзга-юз, оғизга-оғиз қўйганча ётар эдилар. Қолган гапларни ҳам шунга қиёс этса бўлади»*, деб очиқ таъкид беради. Айниқса, бу

батафсил ҳикоят тариқат йўлининг олтинчи манзили «*ҳайрат водийси*» таърифига мисол тарзида келтирилгани ҳисобга олинса, Навоий маънавий камолотни асло таркидунёчилик деб тушунмагани аён бўлади. Бироқ шоирнинг асосий эътибори бу каби оддий турмуш воқеаларида эмас, у суфиёна **пок ишқ** тушунчасини **инсонларнинг бир-бирига бўлган ва ҳар бир комил инсоннинг бутун инсониятга нисбатан бўлган ёниқ дил меҳри** маъносида талқин этади. Ушбу улуг ва табаррук тушунчани оддий халққа тушунарли тил билан етказиш учун ошиқ-маъшуклик йўлидаги жонфидойиликлар тасвирига тамсилий ифода сифатида кўп ўрин беради. Достоннинг марказий эпизоди бир тарсо қиз ишқида дину имонидан кечиб, Қуръонни ўтга ёндирган исёнкор ошиқ Шайх Санъон саргузашти шу жиҳатдан жуда характерлидир.

«*Ишқ сўнмас бир машъалдир*», дейди Навоий, унинг акси эса худбинлик, манманлик ва кибрдир. Ўзгалар ғамини ейиш инсонга ўз ғамини енгиб ўтиш учун ёрдам беради. Инсоният камолоти учун кураш йўлида, одамийлик йўлида одамлар ғамини ейиш мардларнинг йўл озиғидир. Бундай ғамдан «*муҳаббат аҳли*» шод бўлади. Навоий лафзидаги «*ўзлик бандидан халос бўлмоқлик*» ғоясини ҳар инсон учун маънавий камолотда худбинлик, ўз шахсий манфаатларидан умуминсоний манфаатларни устун қўймоқлик, кибру ҳавонинг барча кўринишларидан фориғлик маъносида тушунмоқ лозимдир.

Машҳур тасаввуф термини «*ваҳдат*» тушунчаси ҳам, Навоий талқинининг умумий руҳидан келиб чиқилса, инсонларнинг қайси дин, қайси гуруҳга мансублигидан қатъий назар **ўзаро меҳр асосидаги бирликка эришуви** маъносига айланади ва идеал ижтимоий уюшувнинг энг асосий омилларидан бўлиб қолади.

Шундай қилиб, Навоий рамзи жуда чуқур социал маънога эга. Унинг наздида бахт камолотга етган, ваҳдатга эришган инсонларнинг ўз қўлида, Бахт қуши — Симурғ — маънавий камолот йўлининг бутун машаққатларини енгиб, меҳр алангасида ўзаро бирикиб кетган инсонларнинг — рамзий ўттиз кушнинг — ўзидир...

Аммо Симурғ машаққати — оғир ва беҳудуд. Ҳали унга етгунча, инсоният неча юз йиллар йўл босмоғи, «*бошдан-оёқ ғам манзили*» бўлмиш бу жаҳоннинг «*ҳар дам юз минг дарду алам*» офат ва маломатларга тўла неча водийларини кечиб ўтмоғи керак эди. Ҳали «*бу водийлардаги манзиллардан ҳеч ким хабар берган эмас*» эди.

“*Ботирларнинг довюраклиги — ҳаёт ҳикматидир!*” дейди Максим Горький тасвиридаги кекса чўпон — доно чол Нодир Раҳим ўғли. Навоий бу ҳаёт ҳикматини бутун қалби билан ҳис қилган улуг мутафаккир эди. Унинг юрагидаги буюк гуманистик меҳр, инсонларни, элни, башариятни бахтга етказишга бўлган ҳудудсиз истак — даҳо кўксидаги порлоқ аланга — уни Симурғ машаққатини

ўз зиммасига олишга мажбур этган эдики, бутун ижоди, ижтимоий фаолияти бунинг исботидир. Алишер Навоий сиймосини кўз ўнгимизга келтирганда, XX аср адиби яратган ушбу романтик манзара беихтиёр тасаввуримизда жонланади:

«У бирдан кўксини ёрди, ичидан юрагини юлиб олиб, боши узра баланд кутарди...»

— Юринглар! — деб ҳайқирди-ю, ёниб турган юрагини баланд кўтариб олдинга тушиди...»

Бертельс - навоийшунос

Евгений Эдуардович Бертельс Ўзбекистонда навоийшуносликнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган ўтган аср шарқшунослик фанининг йирик намояндаларидан бири эди. У 1920—30 йилларда Санкт-Петербург Шарқ тиллари институтида дарс ҳам берди. Айти пайтда олимнинг қатор илмий таржималари ва тадқиқотлари эълон қилинди. Унинг дастлабки тадқиқотларидан бири академик В.В.Бартольд тавсияси билан ёзилиб, 1928 йили *«Мир Али Шер»* тўпламида босилиб чиққан *«Навоий ва Аттор»* асари эди. Бу асар нафақат навоийшунослик, балки умуман Шарқ классик адабиётини ўрганиш соҳасида янги сўз бўлди. Е.Э.Бертельс классик Шарқ адабиётини ўрганишда унинг ўзига хос томонларини, ички қонуниятларини билмаслик ва ё назарга илмаслик, Ғарб адабиёти ўлчовлари билан ёндашув каби жиддий хатоликларга қарши бўлди. Е.Э.Бертельс Алишер Навоийнинг то ўша пайтгача *«Мантиқ ут-тайр»*нинг эркин таржимаси деб ҳисобланиб келинган *«Лисон ут-тайр»* достони мутлақо оригинал асар эканлигини сатрма-сатр, байтма-байт солиштириш заминида тўлиқ исбот қилиб бердики, унинг бу хизмати Ўзбекистон илмий жамоатчилиги назаридан четда қолмади. Профессор Е.Э.Бертельс ўша пайтлар республика пойтахти бўлган Самарқандга бир давра маърузалар ўқиб беришга таклиф қилинди ва 1930 йил май-июль ойларида Ўзбекистонда меҳмон бўлди. Устознинг ушбу саёҳати ундаги туркий халқлар адабиётини, жумладан, Алишер Навоий ижодини ўрганишга бўлган дастлабки ҳавасини бир умрли муҳаббатга айлантирди. Ўша йиллардаёқ республика матбуотида унинг бир қатор мақолалари ўзбек ва рус тилларида эълон қилинди (Жумладан, *«Аланга»* журналининг 4-сонига босилиб чиққан икки мақоласини эслаш мумкин).

.....

**Муаллифнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди бўйича нашр
этилган ишлари**
(мақолалар ва китоблар таркибидаги боб ва фасллар)

1. **Анварий ва Навоий.** // *“Шарқиунослик” илмий журнал*, 2015, № 2-3, сах. 191-200.
2. **Алишер Навоий ва “Хамсачилик” анъаналари (тадрижийлик ва индивидуал талқин нисбати)**// *Ўзбек ва Шарқ халқлари адабиётида эпик анъана: миллий талқин масалалари.* (Халқаро илмий анжуман), Т., 2014, 19-20 май, с.64-67.
3. **Навоий ва тасаввуф.** // *“Нақшбандия” журнали*, 2013, № 2, с.11-16.
4. **Ҳофиз ғазаллари ва Фоний татаббуълари** // *Х-Хv асрлар форс мумтоз шеърляти.* Т., 2013, с. 239-266.
5. **Алишер Навоий ижодида тавҳид ғоясининг мазмуний такомилли** // *Шарқ фалсафаси ва Ўзбекистонда ижтимоий тафаккур ривожли* (III Республика илмий-амалий конференция материаллари) Т., ТДШИ, 2012, с.41-54.
6. **Навоий ва форс мумтоз адабиёти:** Татаббуъ ва талқин // *Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти* (илмий мақолалар тўплами), Тошкент, 2011, с.28-43.
7. **Навоий ва тасаввуф.** (Муаммони ўрганишнинг баъзи жиҳатлари) // *Таълим босқичларида Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш* (Республика илмий-амалий анжумани материаллари), Тошкент, ТДПУ, 2011, с.13-21.
8. **“Мажоз тариқи” нима?** // *Тасаввуф адабиёти лингвопоэтикаси.* Т., 2011, с. 265-281.
9. **«Мантиқ ул-тайр» ва “Лисонут-тайр”** // *Тасаввуф адабиёти лингвопоэтикаси.* Т., 2011, с. 282-297.
10. **Адабиёт ва маънавият** (*Минтақа мумтоз адабиётининг ижтимоий мавқеи ҳақида*) // *Хорижий Шарқ халқлари адабиёти ва адабий манбашунослигининг долзарб масалалари* (Халқаро илмий анжуман), Т., 2010, 27-29 октябрь, с.11-18.
11. **Минтақа адабиёти ривожиди тасаввуфнинг ўрни.** // *Бадий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари.* Т., 2010, с. 6-29.
12. **Адабиёт ва тасаввуф: Минтақа адабиёти ривожиди тасаввуфнинг ўрни.** // *Тасаввуф адабиёти лингвопоэтикаси.* Т., 2010, с. 13-31.
13. **Методологические основы периодизации классической литературы исламского региона** // *Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни* (Илмий мақолалар тўплами) Т., ТДШИ, 2010, с.33-49.
14. **Икки йўл бошида ёхуд нафс ва рух баёнида.** // *“Халқ сўзи” газетаси*, 2009 йил, 26 июнь, с. 4.
15. **Ислом минтақа маънавиятида “мажоз тариқи” босқичи ва Алишер Навоий маънавий олами.** // *Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари.* Т., “Иқтисод-молия”, 2008, с. 88-149.

16. **Фоний ғазалларининг навоиёна жаранги.** // Алишер Навоий. “Девони Фоний”дан.Т. “Янги аср авлоди”, 2006. с.64-65.
17. **Ислом минтақа маънавиятида “мажоз тариқи” босқичи.** // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2006, с.148-170.
18. **Алишер Навоий маънавияти.** // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2006, с. 171-197.
19. **Алишер Навоий ижодида Янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти.** // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2006, с. 197-201.
20. **“Мажоз тариқи” нима? // Миллий тараққиётнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., 2005, с. 24-53.**
21. **Жомий “Хамса” ёзганми?** // Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2005 йил, 16 декабр, №51, с.4.
22. **Миллатнинг маънавий мураббийси.** // “Халқ сўзи” газетаси, 2004 йил, 11 феврал, №29, с.4.
23. **Татаббуъ мўъжизаси.** // Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2004 йил, 6 феврал, №6, с.2.
24. **Алишер Навоий ва миллий маънавиятимиз.** // “Шарқ машъали” журнали, 2002 йил, 1-2 сон, с.3-8.
25. **Ислом минтақа маънавиятида “мажоз тариқи” босқичи.** // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Тошкент ислом университети”, 2001, с.180-207.
26. **Алишер Навоий маънавияти.** // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Тошкент ислом университети”, 2001, с. 207-237.
27. **Алишер Навоий ижодида Янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти.** // Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Тошкент ислом университети”, 2001, с. 237-251.
28. **Алишер Навоий.** // Маънавият юлдузлари.Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999, с.208-213.
29. **Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий.** // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. № 1. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1998. с. 13-20.
30. **Навоиёна меҳр масъулияти...(“Хамса” маънавияти).** // “Соғлом авлод учун” журнали, 1998, 4-5 сон, с.8-11, 26-29.
31. **Навоиёна меҳр масъулияти...** //“Соғлом авлод учун” журнали, 1997, 9-сон, с.4-7, 20-21, 27.
32. **Алишер Навоий.** // Буюк сиймолар, алломалар. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, с.71-76.
33. **“Мажоз тариқи” босқичи ёхуд Янги аср бўсағасида.** // Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996, с. 71-114.

34. **Адиб Аҳмад қачон яшаган?** // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1995 йил, 31 март, №13, с.4.
35. **Навоий кашф этган олам.** // Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1993 йил, 30 июль, №31, с.2.
36. **“Мажоз сулуки”.** (Мухбир билан суҳбат) // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1992 йил, 4 декабрь, №49, с.8.
37. **“Турк назмида чу тортиб мен алам...”** // “Тошкент оқшоми” газетаси, 1992, 6 февраль, с.3.
38. **Алишер Навоий ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ адабиётшунослиги.** // Алишер Навоий туғилганининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. Т. “Фан”, 1991, с.19-20.
39. **Навоийшунослик ва жаҳон маданияти.** // “Мулоқот”, 1991, №9, с.28-32.
40. **Ҳақиқат ва мажоз. (Учинчи мақола). Симурғ машаққати.** // “Шарқ юлдузи”, 1991, №4, с.159-166.
41. **Ҳақиқат асрорининг ганжинаси.** // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1991 йил, февраль, №31, с.2.
42. **Ҳақиқат ва мажоз. (Иккинчи мақола). Фарходнинг Юнонга сафари.** // “Шарқ юлдузи”, 1990, №4, с.147-152.
43. **Хамсачиликда тож ва меҳр зиддияти.** // “Тулистон” журналы, 1990, №5, с.15.
44. **Ҳақиқат ва мажоз.** // “Шарқ юлдузи”, 1988, №4, с.176-181.
45. **К вопросу о социальной утопии в творчестве Алишера Навои.** // Материалы научной конференции ППС ТВППШ по итогам НИ работ за 1986 год). Т., 1987, с.80-83.
46. **Туганмас хазина.** (Алишер Навоий асарларига 4 жилдлик луғат ҳақида) // “Тулистон” журналы, 1986, №12, с.23-24.
47. **Навоийнинг “Лисонут-тайр” асари.** // “Тулистон” журналы, 1985, №7, с.19-20.
48. **Устоз Е.Э. Бертельс сабоқлари.** // “Тулистон” журналы, 1982, №11, с.23-24.

Ҳамкорликдаги нашрлар:

49. А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров. **Алишер Навоий асарлари бўйича конкорданс тузиш қўлланмаси.** Т., ТДШИ, 2015, 96 саҳ.
50. А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров. **Алишер Навоий асарларининг танқидий матнлари ва нашрлари хусусида** // Шарқшунослик. ТДШИ илмий журналы, 2012, №1, с.3-13.
51. А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров. **Алишер Навоий асарларига тузилган луғатлар ҳақида** // Алишер Навоий асарлари бўйича конкорданс тузиш қўлланмаси. Т., ТДШИ, 2015, с.6-55.

52. **Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достони конкорданси** (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева) Т., ТДШИ, 2015, 584 саҳ.
53. **Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони конкорданси** (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева) Т., ТДШИ, 2014, 492 саҳ.
54. **Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони конкорданси** (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева) Т., ТДШИ, 2013, 796 саҳ.
55. **Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достони конкорданси** (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Ҳ.Турдиева) Т., ТДШИ, 2012, 596 саҳ.
56. **Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони конкорданси** (Тузувчилар: А.Қуронбеков, А.Маннонов, М.Имомназаров, Д.Аҳмедова, А.Нишонбоева) Т., ТДШИ, 2016, 882 саҳ.